

Wyższa Szkoła Prawa i Administracji
w Przemyślu
Wydział Prawa i Administracji 50 (55)

Podręczniki uczelniane
nr 55

**Magdalena Holzer
Krzysztof Eckhardt**

WSTĘP DO PRAWOZNAWSTWA

wydanie ósme

Przemyśl – Rzeszów 2010

Recenzent:

prof. dr hab. Jan Łukasiewicz

Kolegium redakcyjne:

Jan Szreniawski (redaktor naczelny), Jerzy Buczkowski,
Miroslaw Kurek, Jan Łukasiewicz, Antoni Pieniążek, Jerzy Posłuszny

Wydano nakładem
Wyższej Szkoły Prawa i Administracji
w Przemyślu

**© COPYRIGHT 2010 BY Wyższa Szkoła Prawa
i Administracji w Przemyślu**

Skład i łamanie: Marta i Sławomir Szost

Spis treści

Przedmowa	7
Wykaz skrótów	9
Rozdział I	
Nauki prawne	11
1. Pojęcie nauki i podział nauk	11
2. Podział nauk prawnych	16
3. Metody badawcze stosowane w prawoznawstwie	20
Rozdział II	
Problematyka państwa	23
1. Określenie państwa	23
2. Klasyfikacja państw	34
3. Organizacja władzy państwowej	43
4. Funkcje państwa	48
5. Pojęcie i klasyfikacja organów państwowych	51
6. Związki państwa z prawem	54
Rozdział III	
Norma prawna – przepis prawny – akt normatywny	57
1. Norma a inne typy wypowiedzi	57
2. Rodzaje norm postępowania	59
3. Prawo a moralność	63
4. Norma prawna i jej budowa	69
5. Norma prawna a przepis prawny	78
6. Rodzaje przepisów prawnych	81
7. Budowa aktu normatywnego	87
8. Język prawny i język prawniczy	89

Rozdział IV	
Stosunek prawny	91
1. Pojęcie stosunku prawnego	91
2. Zdarzenia prawne	92
3. Elementy stosunku prawnego.....	96
4. Podstawowe typy stosunków prawnych.....	107
Rozdział V	
Sposoby tworzenia prawa	109
1. Pojęcie „źródła prawa”	109
2. Fakty prawotwórcze	110
3. Typy systemów prawa.....	114
Rozdział VI	
Źródła prawa w Rzeczypospolitej Polskiej	117
1. Rodzaje i hierarchia źródeł prawa	117
2. Ogłaszanie powszechnie obowiązujących aktów normatywnych	128
Rozdział VII	
Obowiązywanie prawa	132
1. Pojęcie obowiązywania prawa	132
2. Zakresy obowiązywania prawa	134
Rozdział VIII	
Wykładnia prawa	140
1. Pojęcie wykładni prawa i teorie wykładni	140
2. Rodzaje wykładni	143
3. Wnioskowania prawnicze.....	151
Rozdział IX	
System prawa	156
1. Pojęcie systemu prawa, elementy systemu prawa.....	156
2. Struktura systemu prawa	157
3. Gałęzie prawa	159
4. Spójność systemu prawa	162
5. Zupełność systemu prawa	164

Rozdział X

Stosowanie i przestrzeganie prawa	167
1. Pojęcie stosowania i przestrzegania prawa	167
2. Etapy procesu stosowania prawa.....	168
3. Postawy adresatów wobec prawa	173

Rozdział XI

Praworządność i państwo prawne	176
1. Pojęcie praworządności	176
2. Koncepcje państwa prawnego	179

Wybrana literatura	184
---------------------------------	-----

Przedmowa

Podręcznik zawiera podstawowe, ogólne zagadnienia państwa i prawa, których znajomość jest niezbędna dla rozumienia miejsca i roli, jaką odgrywają te dwie instytucje społeczne we współczesnych, demokratycznych społeczeństwach.

Przedstawia również siatkę pojęciową języka prawnego i prawniczego oraz pewne konstrukcje teoretyczne (norma prawna, stosunek prawny), nieodzowne do dalszych studiów szczegółowych nauk prawnych, np. prawa konstytucyjnego, cywilnego, karnego, administracyjnego. Dzięki nim możliwe jest „odczytywanie” tekstów aktów normatywnych, analiza instytucji prawnych występujących w poszczególnych gałęziach systemu prawa, określanie sytuacji prawnych podmiotów prawa wyznaczanych przez obowiązujące normy prawne. Omawiane są ponadto zagadnienia mające istotny walor praktyczny, np. cechy systemu prawa, problematyka obowiązywania prawa i jego stosowania, interpretacja przepisów prawnych, wnioski prawnicze.

Główny cel podręcznika – dostarczenie studentom elementarnej wiedzy, koniecznej do kontynuowania nauki i późniejszej samodzielnej pracy, zdecydował o sposobie ujęcia przedstawionych problemów, z których znaczna część ma charakter sporny i dyskusyjny. Tam, gdzie to było możliwe bez szkody dla wyjaśnienia danego zagadnienia, zostały one naświetlone zgodnie ze stanowiskiem dominującym we współczesnym prawoznawstwie, bez szerszej prezentacji stanowisk i poglądów o charakterze polemicznym. Zapoznanie się z nimi, podobnie jak z gruntowniejszą analizą pewnych zagadnień może nastąpić w drodze wykładu, ćwiczeń oraz poprzez sięgnięcie do innych opracowań podręcznikowych i publikacji, poszerzających wiedzę i kulturę prawniczą.

Autorzy

Wykaz skrótów

Dz. U.	–	Dziennik Ustaw
K.c.	–	Kodeks cywilny
K.k.	–	Kodeks karny
K.p.a.	–	Kodeks postępowania administracyjnego
K.p.c.	–	Kodeks postępowania cywilnego
K.p.k.	–	Kodeks postępowania karnego
K.r.o.	–	Kodeks rodzinny i opiekuńczy
M.P.	–	Monitor Polski
RP	–	Rzeczpospolita Polska
SN	–	Sąd Najwyższy

ROZDZIAŁ I. NAUKI PRAWNE

1. Pojęcie nauki i podział nauk

Słowo „**nauka**” jest wieloznaczne i najczęściej używane jest w dwóch podstawowych znaczeniach:

- nauka jako ogół czynności zmierzających do należytego poznania rzeczywistości (**nauka jako proces badawczy**),
- nauka jako uporządkowany zespół twierdzeń uznanych za prawdziwe lub choćby prawdopodobne na podstawie metod (sposobów) badania rzeczywistości, uznanych w danym środowisku, w danym czasie za „najlepsze”, „najwłaściwsze” (**nauka jako wytwór**, nauka jako **wiedza naukowa**).

Przyczyny powstania nauki wiążą się z praktycznymi potrzebami życiowymi człowieka. Świat przyrody to jego naturalne otoczenie, z którego niewiele otrzymywał w gotowej postaci. Człowiek musiał nauczyć się wykorzystywać przyrodę dla swoich celów i z biegiem czasu czynił to coraz pełniej i skuteczniej. Jednocześnie świat, z którym wchodził w bliższe kontakty, intrygował go i zaciekał, rodząc potrzebę jego głębszego poznawania. **Cel poznawczy i praktyczny** pozostają ze sobą w ścisłym związku. Im człowiek wie więcej o naturze pewnych zjawisk, im bardziej rozumie mechanizmy ich powstawania i rozwoju, tym bardziej swobodnie może się wśród nich poruszać, przystosowywać je i czynić bardziej dla siebie użytecznymi. Może przewidywać przyszły bieg zdarzeń, wytyczać coraz to nowsze cele, dopasowywać do nich odpowiednie środki, działać racjonalnie i efektywnie. Praktyczna działalność to zarazem kryterium prawdziwości wiedzy nabytej w drodze doświadczeń, a następnie uogólnianej i porządkowanej przez rozum ludzki (**wiedza empiryczna**). Funkcja wiedzy nie ogranicza się wyłącznie do funkcji praktycznych, technologicznych, utylitarnych. Człowiek pragnie pełniej i głębiej poznać

otaczający go świat, aby ukształtować pewną racjonalną, świadomą postawę wobec stale zmieniającej się rzeczywistości, znaleźć w niej swoje miejsce.

Wiedza pełni zatem **funkcję kulturotwórczą**, jest jednym z głównych czynników formujących światopogląd człowieka. **Wiedza naukowa** powstała na gruncie wiedzy potocznej związanej z doświadczeniem dnia codziennego i praktycznymi umiejętnościami, np. rzemiosłem czy rolnictwem, zdecydowanie jednak różni się od niej stopniem ogólności, wyraźnie zaznaczonym charakterem teoretycznym, sposobem uzasadniania swych twierdzeń, a w konsekwencji stopniem pewności. Należy zaznaczyć, że wiedza naukowa i potoczna nie są jedynymi rodzajami wiedzy, obok nich wyróżnia się wiedzę artystyczną, irracjonalną i spekulatywną.

Twierdzenia naukowe mają charakter **ogólny**, nie odnoszą się do przedmiotów jednostkowych czy wąskich grup zjawisk, lecz do ich obszernych klas obejmujących wszystkie przedmioty danego rodzaju (posiadające wspólne cechy) lub wszystkie zjawiska określonego rodzaju przebiegające w pewien określony sposób, wywołujące określone skutki. Mają charakter **teoretyczny** w tym znaczeniu, że nie ograniczają się do stwierdzenia powierzchniowych cech przedmiotów czy opisu przebiegów zdarzeń, dających się zaobserwować „gołym okiem”, lecz starają się wypowiedzieć na temat ich głębszej istoty, obiektywnych prawidłowości rządzących procesem powstawania i rozwoju pewnych zjawisk.

Mianem **prawidłowości** nazywamy pewne ogólne związki (zależności i relacje) zachodzące w przyrodzie i społeczeństwie między poszczególnymi klasami zjawisk. Są one obiektywne, niezależne od świadomości ludzkiej. Opisując owe prawidłowości (o ile istnieją w danym obszarze badanej rzeczywistości) formułujemy prawa nauki.

Prawo nauki określa się zwykle jako zdanie ogólne opisujące prawidłowości przyrody (społeczeństwa).

Podstawą wiedzy, zarówno naukowej jak i potocznej, są **rozum** i **doświadczenie**, stanowiące razem drogę poznania jak i sprawdziany jego rezultatów. Wiedza naukowa poddana jest daleko idącym rygorom logiki i doświadczenia w porównaniu z wiedzą potoczną. Charakterystyczną cechą wiedzy naukowej jest zdolność do **samokrytyki**

i **samokontroli**, dlatego podlega ciągłemu doskonaleniu i nieustannemu rozwojowi.

Twierdzenia naukowe prawie nigdy nie są bezwzględnie pewne i całkowicie dowiedzione (bądź obalone), w dużym stopniu jest to uzależnione od możliwości technicznych, organizacyjnych determinujących środki badawcze w danej epoce. To, co ongiś wydawało się prawdą absolutną, z perspektywy czasów późniejszych okazuje się prawdą względną, zrelatywizowaną (odniesioną) do określonych założeń o naturze badanego przedmiotu czy zjawiska, od przyjętych metod badawczych lub też zostaje uznane za fałsz, np. Ziemia jest płaska, Słońce krąży wokół Ziemi, itp.

Stąd też nauka rozumiana jako proces jest nigdy nie kończąca się działalnością ludzką zmierzającą nie tylko do stałego rozszerzania pola badawczego, lecz i do bezustannego weryfikowania uzyskanej już wiedzy.

Przedmiotem nauki jest cała otaczająca rzeczywistość, świat przyrody, świat społeczny, kulturowy, stanowiący wytwór myśli i potrzeb duchowych człowieka.

Podmiotem nauki jest człowiek zdolny do jej tworzenia dzięki właściwościom swego umysłu (pojęciowe abstrakcyjne myślenie).

Metoda badawcza to określony sposób dochodzenia do uzasadnienia twierdzeń, wypowiedzianych o badanym przedmiocie. **Cel nauki** jest zarazem **poznawczy** – możliwie wierny i głęboki opis rzeczywistości i jej zrozumienie, i **praktyczny** – praktyczne wykorzystanie zdobytej wiedzy.

Rozszerzanie granic ludzkiego poznania, a co za tym idzie, obejmowanie coraz to rozleglejszych obszarów rzeczywistości, zrodziło konieczność podziału pracy wśród uczonych, a tym samym podziału nauki na poszczególne odrębne dyscypliny. Proces różnicowania nauki rozpoczął się w IV w. p.n.e. w czasach Arystotelesa, kiedy to z filozofii reprezentującej ogół ówczesnej wiedzy teoretycznej, zaczęły się wyodrębniać pewne **wyspecjalizowane nauki**. Pierwszymi naukami szczegółowymi były: astronomia, geometria, logika, statyka, medycyna. Przez wiele stuleci aż do XIX w. nauki (rozumiane szeroko jako nauki i sztuki) klasyfikowano według kryterium **podmiotowego**, subiektywnego, według „władz umysłu” zaangażowanych lub dominu-

jących w danej dyscyplinie. I tak, wyróżniano nauki historyczne oparte na pamięci, nauki teoretyczne (matematyka, logika, nauki empiryczne) oparte na rozumie oraz sztuki oparte na wyobraźni. W XIX wieku wysunięto kryteria obiektywne, z których zasadnicze znaczenie miało kryterium **przedmiotowe** (przedmiot poznania naukowego), pozostałe jak, np. kryterium historyczne, czyli kolejności powstawania nauk lub metoda badawcza miały charakter pomocniczy. Do najbardziej znanych należały klasyfikacje Augusta Comte'a (1798-1857) i Fryderyka Engelsa (1820-1895). Pierwsza, przeprowadzona według kryteriów mieszanych, metodologicznych, przedmiotowych i historycznych dzieliła nauki na dwie grupy: **nauki abstrakcyjne** o prawach i procesach kształtujących rzeczy i **nauki konkretne** o konkretnych zespołach faktów i rzeczy, np. botanika, zoologia, medycyna. W ramach nauk abstrakcyjnych był przeprowadzony dalszy podział od nauk najprostszych i najogólniejszych do najbardziej złożonych i szczegółowych. Były to: matematyka, astronomia, fizyka, chemia, biologia i socjologia.

Podział Engelsa oparty był głównie na kryterium przedmiotowym, wyodrębniającym trzy grupy nauk: nauki o **przyrodzie nieożywionej** (geologia, mineralogia), nauki o **przyrodzie ożywionej** (botanika, zoologia), **nauki społeczne** (społeczno-historyczne) badające różne przejawy i wytwory życia ludzkiego (psychologia, historia, socjologia, ekonomia, prawo).

Współczesne podziały opierają się na **przedmiocie** badań, dzieląc ogół nauk na nauki **realne** i nauki **formalne**. Nauki realne zajmują się badaniem rzeczywistości materialnej; wśród nich wyróżnia się nauki **przyrodnicze** badające przyrodę ożywioną i nieożywioną oraz nauki **humanistyczne** (humanistyczno-społeczne) badające człowieka i jego wytwory. Nauki formalne badają świat form myślowych, takich jak twory matematyki, i logiki formalnej. Inny podział dokonywany jest ze względu na **sposób uzasadniania twierdzeń** (metoda badawcza); ogół nauk można podzielić na nauki **dedukcyjne** i nauki **empiryczne**.

Naukami **dedukcyjnymi** są nauki **formalne**. W tych naukach uzasadnienie twierdzeń polega na **dedukcyjnym** ich wnioskowaniu z twierdzeń już uznanych za prawdziwe. Punktem wyjścia dla formułowania twierdzeń są pewne założenia wstępne, przyjęte bez dowodu

jako zdania prawdziwe, tzw. **aksjomaty**. Na podstawie aksjomatów za pomocą przyjętych reguł dowodowych buduje się twierdzenia będące konsekwencjami aksjomatów. Odwołanie się do doświadczenia odgrywa w naukach formalnych jedynie rolę pomocniczą.

W naukach empirycznych punktem wyjścia jest zgromadzenie zdań spostrzeżeniowych, opartych bezpośrednio na **doświadczeniu** nie budzącym wątpliwości w celu uzyskania informacji o pewnych właściwościach badanego przedmiotu czy zjawiska. Na podstawie tych zdań dochodzi się w **drodze wnioskowania**, przez **indukcję** do zdań ogólnych, np. że wszystkie przedmioty danego rodzaju posiadają określoną cechę, że wszystkie zdarzenia danego rodzaju przebiegają w określony sposób. Następnie podejmuje się próby wyjaśnienia zdań stwierdzających takie prawidłowości poprzez stawianie odpowiednich **hipotez** wyjaśniających. Kolejnym krokiem jest wielostronne **sprawdzenie** hipotez. Jeżeli nie zostaną obalone, zalicza się je do twierdzeń uznanych w danej nauce za prawdziwe. Mogą one zostać odwołane, gdy nowe poznane fakty dadzą podstawę do obalenia danej hipotezy. Dla hipotez wyjaśniających formułuje się hipotezy coraz to wyższego rzędu, aż do kilku zgodnych ze sobą hipotez naczelných, które pozwalają na systematyczne uporządkowanie wszystkich zdań danej nauki. W naukach empirycznych przyjmuje się również jako podstawę twierdzenia **matematyki i logiki**. Stąd też w tych naukach, obok zdań opartych ostatecznie na doświadczeniu (**zдания syntetyczne**), występują także **zдания analityczne**, tj. zdania będące konsekwencjami przyjmowanych **definicji**, ustalających znaczenia pewnych terminów, które są używane w danej nauce.

Zdania **analityczne** to takie zdania, których prawdziwość (fałszywość) może być stwierdzona bez odwołania się do doświadczenia i rzeczywistości, jest bowiem przesądzona ze względu na samo **znaczenie** użytych w nich słów i wyrażeń. Oczywiście, koniecznym warunkiem jest znajomość znaczenia jakie na gruncie danego języka jest przypisywane danym słowom, np. jeżeli się wie, że słowo „sekunda” oznacza jedną sześćdziesiątą część minuty, to nie ma wątpliwości, że zdanie „Minuta składa się z sześćdziesięciu sekund” jest prawdziwe, a zdanie: „Minuta składa się z czterdziestu sekund” jest fałszywe.

W naukach empirycznych uzasadnianie wypowiedzianych twierdzeń jest oparte na **doświadczeniu** (w przypadku zdań syntetycznych), w pewnej mierze na definicjach przyjętych w danej nauce (w przypadku zdań analitycznych). Opiera się więc na **wnioskowaniu indukcyjnym**, czyli dochodzeniu na podstawie jednostkowych spostrzeżeń do zdań ogólnych oraz na **wnioskowaniu dedukcyjnym**, czyli wyprowadzaniu logicznych konsekwencji ze zdań uznanych uprzednio za prawdziwe (z przyjętych definicji).

Przedstawiony tu, w dużym uproszczeniu, sposób uzasadniania twierdzeń w naukach empirycznych jest tylko jednym z kilku stosowanych typów empirycznego postępowania badawczego.

Nauki **realne** są naukami **empirycznymi**. Nauki prawne (prawoznawstwo) ze względu na przedmiot badań i metody badawcze są zaliczane do nauk realnych (empirycznych).

2. Podział nauk prawnych

Ścisły związek prawa z państwem sprawia, że przedmiotem refleksji **prawoznawstwa** jest nie tylko samo **prawo** rozumiane przede wszystkim jako szczególnego rodzaju zbiór norm, ale również **państwo** jako szeroko rozwinięta forma organizacyjna życia zbiorowego oraz wzajemne powiązania i relacje, jakie zachodzą między tymi zjawiskami społecznymi.

Problematyką państwa zajmują się nie tylko nauki prawne, ale wiele innych dyscyplin naukowych, np. socjologia, nauki polityczne, nauki historyczne. Każda z nich jest zainteresowana państwem z innego aspektu, z innej perspektywy badawczej właściwej danej dyscyplinie. Z punktu widzenia nauk prawnych państwo przedstawia się przede wszystkim jako twórca prawa, choć współcześnie coraz więcej norm prawnych powstaje poza systemem organów państwowych. Prawo nie jest jedynym systemem normatywnym funkcjonującym w społeczeństwie, obok niego działają inne normy społeczne np. moralne, religijne, polityczne, obyczajowe, ale wyłącznie normom prawnym państwo zapewnia możliwość realizacji poprzez zagrożenie użyciem przymusu państwowego.

Jednocześnie prawo jako szczególny system normatywny jest środkiem regulującym ustrój państwa, sposób organizacji i funkcjonowania jego poszczególnych organów oraz instrumentem do wypełniania jego zadań.

Wśród nauk prawnych wyróżniamy:

- dogmatykę prawa, czyli zespół nauk o prawie aktualnie obowiązującym,
- historię państwa i prawa,
- historię doktryn polityczno prawnych,
- teorię państwa i prawa.

Dogmatykę prawną tworzą tzw. **szczegółowe** nauki prawne, z których każda w zasadzie rozwiązuje problemy powstające w innej gałęzi prawa obowiązującego w danym państwie i czasie. Przez **gałąź prawa** rozumie się zbiór norm regulujących pewną określoną dziedzinę stosunków społecznych, np. prawo cywilne jest gałęzią prawa normującą stosunki majątkowe oraz związane z nimi stosunki niemajątkowe zachodzące pomiędzy równorzędnymi podmiotami prawa. Problemami prawa cywilnego zajmuje się nauka prawa cywilnego. Ogólnie można powiedzieć, że każdej gałęzi prawa odpowiada stosowna **nauka prawa**.

Podział na gałęzie prawa, i zajmujące się nimi nauki, jest historycznie zmienny. Rozszerzanie regulacji prawnej na coraz to liczniejsze stosunki społeczne powoduje rozrastanie się gałęzi prawa, odrywanie od nich pewnych działów i powstawanie nowych szczegółowych nauk prawnych. W taki sposób powstało prawo ochrony środowiska i nauka zajmująca się tymi unormowaniami. Bywa i tak, że w pewnych okresach czasu, z powodu rozmaitych okoliczności, pewne gałęzie prawa tracą na znaczeniu, tak jak to się stało z prawem handlowym w okresie państwa socjalistycznego.

Głównym zadaniem nauk dogmatycznych jest objaśnianie i komentowanie treści norm prawnych obowiązujących w danej gałęzi. Podstawowym materiałem badawczym są przede wszystkim teksty różnych aktów normatywnych aktualnie obowiązujących, porównawczo bada się również teksty aktów już nieobowiązujących oraz projekty przyszłych regulacji. Nauki dogmatyczne nie koncentrują się wy-

łącznie na problemach logicznych i językowych tekstów prawnych. Interesują się również funkcjonowaniem norm prawnych w rzeczywistości społecznej, badają ich skuteczność, oceniają pod kątem zgodności z określonymi potrzebami społecznymi, przyjmowanymi wartościami i ocenami. Na tej podstawie dokonuje się oceny aktualnego prawa, formułuje postulaty pod adresem prawa przyszłego. Nauki dogmatyczne mają silny związek z praktyką prawniczą.

Wiele zagadnień podporządkowane jest rozwiązywaniu problemów praktycznych, związanych zwłaszcza z procesem stosowania prawa, np. ustalenie i objaśnienie treści pojęć i wyrażeń użytych w tekstach prawnych, podanie sposobu interpretacji przepisów prawnych, argumentacja takiego a nie innego rozumienia danego przepisu itp. Tego rodzaju objaśnienia i wskazówki mogą wpłynąć na organy stosujące prawo (sądy i organy administracyjne) i pomagać w dokonywaniu rozstrzygnięć rozpatrywanych przez nie konkretnych spraw. Nauki dogmatyczne stanowią trzon nauk o prawie i w przeważającej mierze wypełniają program studiów prawniczych.

Historia państwa i prawa zajmuje się dziejami ustrojów państwowych i prawem oraz ich szczegółowymi instytucjami. Przedmiotem jej badań są konkretne państwa, występujące w przeszłości, zasady ich organizacji i funkcjonowania oraz treść obowiązującego prawa w różnych okresach historycznych. Interesuje się przekształceniami ustrojów politycznych, zmianami w treściach regulacji prawnych, rozpatrując je na tle całokształtu przeobrażeń polityczno-społecznych, gospodarczych i kulturowych. Dąży do uchwycenia pewnych prawidłowości rozwojowych państwa i prawa oraz warunkujących je czynników, naświetla genezę pewnych rozwiązań ustrojowych i prawnych, dzięki czemu pozwala na pełniejsze zrozumienie funkcjonujących do dziś wielu instytucji, zwłaszcza prawnych, w niezmienionej postaci lub wyłonionych z nich instytucji nowych.

Historia doktryn polityczno-prawnych bada poglądy dotyczące państwa i prawa, jakie były wypowiedane w przeszłości przez różnych myślicieli, filozofów, pisarzy polityczno-społecznych, polityków. Poglądy te zawierają próby wyjaśnienia genezy i uzasadnienia istnienia obu tych instytucji społecznych, charakterystykę celów i zasad ich funkcjonowania. Wyrażają krytyczny lub afirmujący stosunek danego

autora wobec konkretnego, współczesnego mu ustroju politycznego i systemu prawnego, jego uwagi i postulaty pod adresem przyszłych rozwiązań, koncepcje „sprawiedliwego” „słusznego” państwa i prawa. Zadanie historii doktryn polityczno-prawnych nie ogranicza się wyłącznie do sprawozdawczej prezentacji poglądów, analizowania i komentowania ich treści. Dąży do wyjaśnienia wzajemnego związku i oddziaływania pomiędzy poglądami i warunkami życia społecznego, tj. do zbadania jakie czynniki, do jakiego stopnia determinowały powstanie poglądów oraz jaką rolę pełniły określone poglądy w kształtowaniu danej rzeczywistości społecznej.

Przedstawiając ewolucję poglądów, ich historyczne i społeczne tło, historia doktryn polityczno-prawnych obrazuje zmiany jakie dokonały się w sposobie myślenia, w wyobrażeniach i oczekiwaniach ludzkich na temat państwa i prawa.

Wiele współczesnych rozwiązań ustrojowo-prawnych ma swe korzenie w poglądach i koncepcjach powstałych w minionych epokach.

Teoria państwa i prawa podejmując badania ogólnoteoretyczne nad państwem i prawem jako szczególnymi, złożonymi zjawiskami społecznymi (kulturowymi), nie interesuje się konkretnymi, przeszłymi i aktualnymi ustrojami polityczno-prawnymi, które są przedmiotem badawczym nauk dogmatycznych i historyczno-prawnych. Z uwagi na zakres i rangę poruszanej problematyki jest dyscypliną integrującą (łączącą) wszystkie dziedziny prawoznawstwa, a zarazem integrującą prawoznawstwo z innymi naukami społecznymi (socjologią, ekonomią, naukami politycznymi).

Do głównych zadań teorii państwa i prawa należą:

- określenie istotnych cech państwa i prawa, tj. wskazanie koniecznych i powszechnych właściwości charakterystycznych dla każdego państwa i każdego systemu prawnego,
- klasyfikacja istniejących historycznie państw i systemów prawnych według przyjętych kryteriów,
- wyjaśnienie genezy państwa i prawa, tendencji rozwojowych na przestrzeni dziejów, miejsca i roli w życiu społecznym,
- wskazanie związków genetycznych, strukturalnych i funkcjonalnych państwa i prawa,

- wypracowanie aparatu pojęciowego, wspólnego dla dogmatycznych nauk prawnych,
- zagadnienia tworzenia i stosowania prawa,
- problematyka metodologiczna prawoznawstwa, tj. charakterystyka metod badawczych stosowanych w prawoznawstwie oraz pewne zalecenia i wskazówki, jak należałoby prowadzić pewne badania.

Przedmiotowy zakres problematyki badawczej teorii państwa i prawa, jak również sposób jej uprawiania, może się różnie przedstawiać w zależności od przyjętych założeń filozoficzno-metodologicznych, zwłaszcza dotyczących sposobu rozumienia pojęcia „prawo”.

3. Metody badawcze stosowane w prawoznawstwie

Wybór określonych metod badawczych jest w głównej mierze zeterminowany naturą przedmiotu badań oraz kierunkiem zainteresowań badającego. We współczesnej teoretycznej refleksji nad prawem dominuje stanowisko, że prawo jest **zjawiskiem złożonym**, które należy badać w **kilku aspektach**, tj. z różnych punktów widzenia, warunkujących określone metody badawcze. W związku z tym w prawoznawstwie wyróżniane są następujące metody:

- a) **logiczno-językowa** (zwana także metodą formalno-dogmatyczną), za pomocą której dokonuje się analizy tekstów prawnych, ustala się treść zawartych w nich norm prawnych, bada się podstawę ich obowiązywania, wzajemne związki formalne i treściowe między normami. Pomija się zagadnienia ich genezy, funkcji, wyrażanych wartości. Prawo jest tutaj ujmowane jako zbiór norm postępowania skierowanych do adresatów, należycie ustanowionych i ogłoszonych.
- b) **socjologiczna**, za pomocą której bada się jakie skutki (zamierzone, niezamierzone) wywołuje obowiązujące prawo w regulowanych przez siebie dziedzinach życia społecznego. W podejściu socjologicznym prawo jest traktowane jako zjawisko społeczne, które powstaje (jest tworzone przez kompetentne organy państwowe) w określonych realiach społecznych, dla

realizacji określonych potrzeb i oczekiwań członków społeczeństwa, jest mniej lub bardziej efektywnym środkiem oddziaływania na rzeczywistość społeczną (wywołuje skutki społeczne).

- c) **psychologiczna**, badająca prawo jako czynnik motywacyjny ludzkich zachowań, kształtujący pewne postawy społeczne, określony stopień świadomości prawnej i kultury prawnej. Inicjatorem podejścia psychologicznego był Leon Petrażycki (1867-1931). Ujmował on prawo jako przeżycie psychiczne jednostek o treści imperatywno-atrybutywnej, jako przekonanie wewnętrzne człowieka, że pewne zachowanie jest jego obowiązkiem, bo druga osoba ma uprawnienia domagania się względem siebie właśnie takiego zachowania. Traktował życie społeczne jako splot wzajemnych uprawnień i obowiązków jego członków, z których tylko część jest regulowana przez obowiązujące prawo, zwane przez niego prawem oficjalnym. Zdaniem Petrażyckiego wiele istotnych stosunków między ludźmi, z różnych względów niepodlegających oficjalnym unormowaniom, jest regulowane przez ich prawo intuicyjne (wewnętrzne).
- d) **aksjologiczna** (od greckiego słowa *aksios* – cenny), rozpatruje prawo jako zespół norm postępowania, zbudowany na podłożu pewnych wartości, które prawodawca stara się upowszechnić, a równocześnie zapewnić ich realizację i ochronę. Przy pomocy tej metody można ustalić jakie wartości są preferowane przez ustawodawcę, jakie wprowadza rozwiązania prawne gwarantujące ich urzeczywistnienie, czy są one wystarczająco skuteczne.
- e) **komparatystyczna** (od łacińskiego słowa *comparare* – porównywać), zwana inaczej metodą prawno-porównawczą. Stosuje się ją głównie w badaniach dogmatycznoprawnych i historycznoprawnych dla zbadania podobieństw i różnic pomiędzy konkretnymi regulacjami prawnymi współczesnymi, występującymi w różnych państwach lub regulacjami pochodzącymi z różnych czasów, w ramach jednego państwa bądź wielu państw.

Komparatystyka prawnicza pozwala na wskazanie pewnych zasad, wartości i instytucji prawnych wspólnych dla systemów prawa wywodzących się z kręgu tej samej lub zbliżonej kultury i tradycji prawniczej.

W polskiej powojennej teorii prawa akceptację zyskało stanowisko, głoszące wielość przejawów społecznego istnienia prawa (prawo jako zjawisko złożone) i potrzebę jego poznania poprzez **badanie wielopłaszczyznowe**, w aspekcie logiczno-językowym, socjologicznym, psychologicznym, aksjologicznym. **Naczelną** cechą prawa jest jego charakter **normatywny**; prawem jest zespół wypowiedzi normatywnych, wskazujących powinne (wiążące dla adresata) wzory zachowań. Stąd też przy badaniach prawa w płaszczyznach: socjologicznej, psychologicznej i aksjologicznej **punktem wyjścia** jest zawsze prawo rozumiane jako zespół norm; badamy pewne zachowania, pewne przeżycia, psychiczne czy wartości ze względu na ich powiązania z obowiązującymi normami prawnymi. Z uwagi na ścisły związek prawa z organizacją państwową przyjmuje się następujące określenie prawa: **prawem jest zespół norm postępowania, ustanowionych lub uznanych przez państwo oraz zabezpieczonych przymusem państwowym**.

ROZDZIAŁ II. PROBLEMATYKA PAŃSTWA

1. Określenie państwa

Refleksja nad państwem występuje od momentu jego pojawienia się w dziejach ludzkości. Zastanawiano się nad genezą państwa, uzasadnieniem jego istnienia, nad jego kształtem organizacyjnym i funkcjami, formami i metodami sprawowania władzy. Różne koncepcje powstałe na przestrzeni wieków wykazują daleko idącą różnicę stanowisk w najbardziej zasadniczych kwestiach dotyczących tej szczególnej instytucji życia społecznego. Przegląd i analiza różnorodnych poglądów jest dokonywana w ramach doktryn polityczno-prawnych. Współcześnie problematyką państwa zajmują się nauki społeczne: historia, socjologia, nauki polityczne, nauki prawne.

Państwo określane jest jako **organizacja**, to jest wielka grupa społeczna, sformalizowana, wyposażona w instytucję władztwa publicznego, obejmująca całą ludność zamieszkującą na danym terytorium. Państwo charakteryzowane jest poprzez pewne cechy, które łącznie (wszystkie razem) przysługują tylko tej jedynej organizacji. Organizacja państwowa ma charakter: **polityczny, przymusowy, terytorialny, suwerenny** oraz posiada **zorganizowany aparat**.

Państwo jest **grupą społeczną**. Przez grupę społeczną rozumiemy zespół ludzi, których łączy jakiegoś określonego rodzaju **stosunki społeczne**, tj. wzajemne powiązania, oddziaływania, rodzące **wieź społeczną**. Wieź społeczna to przede wszystkim aprobowana świadomość uczestnictwa w danej grupie, przejawiająca się poprzez akceptację pewnych norm, reguł, ocen i wartości przyjmowanych przez członków grupy, utożsamianie jej celów z własnymi celami, postrzeganie jej członków jako swoich, zaś nie należących do grupy jako obcych. Ludzie tworzą rozmaite grupy społeczne i należą jednocześnie do wielu z nich. Można być zarówno członkiem rodziny jak i grupy towarzyskiej, zawodowej, wyznaniowej, gospodarczej. Pań-

stwo to tylko jedna z rozmaitych grup społecznych; jest to w porównaniu z nimi grupa **globalna, uniwersalna**, obejmująca wszystkich członków społeczeństwa, tj. ogół ludzi zamieszkujących określone terytorium. Wszystkie inne grupy funkcjonują w ramach grupy państwowej.

Grupy społeczne mogą kształtować się w sposób **spontaniczny**, stosunki społeczne stanowiące podstawę ich wyodrębnienia (np. towarzyskie, rodzinne) mogą powstawać i przebiegać w sposób dowolny, niesformalizowany. W pewnych grupach stosunki pomiędzy ich członkami mogą być **wyznaczone** poprzez wyraźnie ustanowione **normy postępowania**, stanowiące środek regulowania i kontroli zachowań uznanych za istotne z punktu widzenia grupy. Wśród owych norm są i takie normy, które przyznają **kompetencje** pewnym osobom do podejmowania **decyzji** w drodze określonej procedury, kwalifikowane jako decyzje całej grupy. Przykładowo: normy statutowe jakiejś spółdzielni upoważniają dwóch członków zarządu do podpisywania dokumentów, co jest traktowane jako złożenie oświadczenia woli o pewnej treści przez spółdzielnię jako całą grupę. Osobę lub grupę osób, które uzyskały upoważnienie do dokonywania określonych czynności w imieniu całej grupy, nazywamy **organem** tej grupy. Grupę społeczną, której statut organizacyjny wyznacza zespół organów, nazywamy **organizacją**. Statut organizacyjny określa również pozycję członków w ramach grupy, ich prawa i obowiązki.

Grupą zorganizowaną (organizacją) jest np. partia polityczna, związek zawodowy, spółka prawa handlowego, spółdzielnia.

Państwo jest **organizacją społeczną** posiadającą system organów, a role społeczne jej członków są współcześnie wyznaczone przez konstytucję – szczególnego rodzaju statut.

Państwo to organizacja **polityczna**. Słowo „polityczny” jest związane z zagadnieniem **władzy**. Władzę można ujmować w różnych aspektach, np. socjologicznym, normatywnym. Najogólniej mówiąc, zjawisko władzy można scharakteryzować jako stosunek pomiędzy dwoma podmiotami, z których jeden zajmuje **nadrzędną pozycję** wobec drugiego, tj. ma możliwość oddziaływania na postępowanie podległego podmiotu w pożądanym przez siebie kierunku. Owa możliwość może polegać na tym, że podmiot władczy jest w stanie stwo-

rzyć taką sytuację, że drugi podmiot zostanie pozbawiony jakiegoś cennego dla siebie dobra lub nie będzie mógł go osiągnąć. W takiej sytuacji mówimy, że władza oparta jest na **mocy**. Na przykład: człowiek, któremu uzbrojony bandyta grozi pozbawieniem życia w przypadku odmowy wykonania jakiegoś polecenia, znajduje się w jego mocy. Moc nad drugim człowiekiem może również wynikać z faktu, że dysponuje się określonym dobrem, dla niego niezbędnym i w zamian za jego udostępnienie żąda się jakiegoś zachowania.

Władza państwowa w celu skłonienia adresatów do przestrzegania ustanowionych przez siebie nakazów i zakazów zabezpiecza je **sankcją**, tj. zapowiedzią wyrządzenia określonej dolegliwości w razie ich niewykonania. Może również oddziaływać w tym kierunku za pomocą udzielania rozmaitych **korzyści**, np. zwolnień od ciężarów, nagród, koncesji.

Posłuszeństwo wobec władzy może wynikać również z **autorytetu**, jaki posiada podmiot sprawujący władzę, tj. z przekonania ludzi, że ów podmiot ma upoważnienie do ustanawiania nakazów i zakazów. Autorytet może być oparty na szacunku, zaufaniu, jakim się cieszy podmiot sprawujący władzę lub na fakcie, że jakieś normy (np. prawne, statutowe, danej organizacji) udzielają mu takiego upoważnienia. W społeczeństwie występuje wiele odmian władzy, np. władza rodzicielska, władza przywódcy religijnego nad członkami sekty wyznaniowej, itp. Nie mają one charakteru **władzy publicznej** tj. powszechnej, odnoszącej się do ogółu obywateli, lecz tylko do wąskiego kręgu osób.

Przez władzę publiczną we współczesnych demokratycznych państwach rozumie się władzę sprawowaną przez naczelne i terenowe organy państwowe (**władza państwowa**) oraz przez lokalne organy samorządu terytorialnego.

Władza państwowa jest najważniejszą postacią władzy. Odnosi się do wszystkich obywateli, dysponuje najbogatszym arsenałem środków oddziaływania na ich postępowanie, włącznie z możliwością zastosowania **przymusu fizycznego** (pozbawienie wolności, mienia, a nawet życia). Związana jest z głównymi funkcjami państwa: zapewnieniem elementarnego ładu społecznego, tj. bezpieczeństwa i porządku publicznego, organizowaniem różnych form działalności jednostkowych

i zbiorowych w celu wytwarzania rozmaitych dóbr zaspokajających potrzeby społeczne, rozstrzyganiem konfliktów pomiędzy wielkimi grupami społecznymi powstającymi na tle ich zróżnicowanych potrzeb i interesów. W sytuacji, gdy ilość jakichś istotnych dóbr jest mniejsza niż ujawnione potrzeby i oczekiwania społeczne władza państwowa musi dokonywać ich rozdziału, unormować sposób korzystania z nich przez poszczególne grupy społeczne, czy określone kategorie członków społeczeństwa. Władza może być bezstronnym arbitrem wobec różnych grup i przydzielać dobra według, np. przyjętej hierarchii potrzeb społecznych, zasad tak czy inaczej rozumianej sprawiedliwości, słuszności. Może również preferować potrzeby i interesy tylko pewnych grup społecznych, w szczególności tych, z którymi jest związana.

Przymusowość organizacji państwowej polega na tym, że:

- po pierwsze: państwo dysponuje możliwością zabezpieczenia przymusem norm prawnych ustanowionych dla regulacji różnych dziedzin życia społecznego,
- po drugie: uczestnictwo, przynależność do danej organizacji państwowej ma w zasadzie charakter niedobrowolny, nie zależy od swobodnej decyzji jednostki.

Przymus państwowy może być stosowany tylko **zgodnie** z obowiązującym prawem, tj. w przypadkach przewidzianych przez obowiązujące prawo, w uznanych przez nie granicach, przez kompetentne organy państwowe działające zgodnie z procedurą określoną w stosownych przepisach. Należy zaznaczyć, że państwo może stosować przymus nie tylko wobec obywateli przekraczających obowiązujące normy prawne, lecz także w stosunku do innych osób przebywających na jego terytorium, nie będących jego obywatelami. Na ogół przyjęta jest zasada, że każdy kto znajduje się na terytorium danego państwa ma obowiązek przestrzegać obowiązujące w nim prawo.

Przez **obywatelstwo** rozumie się trwały związek prawny łączący osobę fizyczną z państwem. W jaki sposób nabywa się i traci obywatelstwo, określają przepisy prawne danego państwa. Obywatelstwo nabywa się na skutek **urodzenia** lub w sposób **pochodny** np. przez zamążpójście, repatriację, na prośbę zainteresowanego (w bardzo ogra-

niczonym zakresie). Regułą jest nabycie obywatelstwa już w momencie urodzenia, a więc niezależnie od wyboru jednostki. Nabycie obywatelstwa przez urodzenie może nastąpić w wyniku tzw. „**prawa krwi**” (*ius sanguinis*) lub tzw. „**prawa ziemi**” (*ius soli*). Według „prawa krwi” dziecko nabywa obywatelstwo swoich rodziców, bez względu na to w jakim miejscu (na terytorium jakiego państwa) przyszło na świat. Według „prawa ziemi” dziecko nabywa obywatelstwo tego państwa, na terytorium którego się urodziło. W Polsce zasadą jest „prawo krwi”. Dziecko staje się obywatelem polskim, jeżeli oboje rodzice są obywatelami polskimi, albo jedno z nich ma obywatelstwo polskie. Wyjątkowo ma zastosowanie „prawo ziemi”, gdy dziecko jest urodzone lub znalezione w Polsce, a jego rodzice są nieznani lub nie mają żadnego obywatelstwa albo nie można go ustalić.

Przynależność do wszystkich innych organizacji funkcjonujących w społeczeństwie ma charakter **dobrowolny**; można do nich wstępować, opuszczać je według swobodnego uznania. Również inne organizacje, np. partie polityczne, związki zawodowe przewidują stosowanie określonych sankcji organizacyjnych za naruszenie ich norm statutowych, jak: zakaz zajmowania określonych stanowisk w danej organizacji, wykluczenie z niej (pozbawienie członkostwa), itp. Należy podkreślić, że tylko władza państwowa może **legalnie** stosować środki przymusu fizycznego, takie same środki podejmowane przez inne organizacje wobec swych członków są **nielegalne**, stanowią przestępstwo.

Państwo jest organizacją **terytorialną**, co oznacza, że jest związane z określonym obszarem, nad którym rozciąga się jego władza, wyodrębnionym od sąsiadujących obszarów podległych władzy innych państw. Państwo nie może istnieć bez własnego terytorium, podobnie jak nie mogą istnieć dwa państwa na jednym terytorium. W pewnych okolicznościach możemy mówić o narodzie bez ściśle wyznaczonego terytorium, przemieszczającym się w przestrzeni, czy grupie etnicznej, ale nigdy o państwie. Terytorium jest ważnym czynnikiem integrującym społeczność narodową, ale jego brak nie przekreśla istnienia narodu.

Naród to wielka grupa społeczna, którą łączą więzi kulturowe: wspólny język, wspólne tradycje narodowe i przeszłość historyczna,

wspólna religia. Jednostki tworzą naród, gdy posiadają silnie zakorzenione poczucie wspólnoty i solidarności, przejawiają wspólne dążenia i aspiracje, zmierzające do określenia własnej tożsamości i odrębności narodowej. Ich wyrazem jest przede wszystkim organizacja państwowa, która w czasach nowożytnych jest głównym czynnikiem łączącym i kształtującym społeczność narodową.

Terytorium państwowe jest obecnie kategorią prawną, określoną przez przepisy prawa międzynarodowego. Obejmuje obszar ziemi, wody śródlądowe, przyległy pas wód morskich oraz przestrzeń pod nimi, w głąb ziemi, jak również wznoszącą się nad nimi przestrzeń powietrzną. Na określonym w ten sposób obszarze państwo sprawuje **władzę** w stosunku do znajdujących się na nim osób fizycznych i prawnych, jak również posiada uprawnienia w stosunku do jego składników naturalnych (np. bogactwa mineralne) i sztucznych (obiekty i urządzenia techniczne).

Wymienione dotąd cechy organizacji państwowej: polityczność, przymusowość, terytorialność, przysługują również innym organizacjom społecznym. Natomiast cechą właściwą **tylko i wyłącznie** państwu jest **suwerenność** władzy państwowej. Najkrócej rzecz ujmując, suwerenność jest to **niezależność** państwa wyrażająca się w **zwierzchnictwie** władzy państwowej nad danym terytorium, nieograniczonym przez czynniki **zewnętrzne i wewnętrzne**. Pojęcie suwerenności związane jest z czasem nowożytnym. Świat starożytnej Grecji wykształcił formę organizacji państwowej w postaci małego miasta-państwa, zwanego **polis**. Za główną cechę polis uważano **autarkię** – samowystarczalność, rozumianą jako zdolność zapewnienia obywatelom wszystkiego, co jest im niezbędne dla pełnego rozwoju osobowości. Miano na myśli nie tyle zaspokojenie potrzeb materialnych, co stworzenie szerokich ram dla rozmaitych działań ludzkich umożliwiających rozwój intelektualny i etyczny człowieka. Monarchowie starożytnego Wschodu, jak również cesarze rzymscy, formalnie i faktycznie sprawowali nieograniczoną absolutną władzę, nie odpowiadając przed nikim za swe poczynania.

W okresie średniowiecza swoboda działania monarchy była znacznie ograniczona z uwagi na silną pozycję pewnych stanów (duchownego, rycerskiego), na rzecz których monarcha zmuszony był iść na szereg

ustępstw, czego wyrazem były nadawane przywileje ekonomiczne i sądowe, uszczuplające jego władzę. Czynnikiem zewnętrznym ingerującym w sprawy wewnętrzpaństwowe był papież lub Cesarz Rzymski Narodu Niemieckiego, w zależności od tego, który z nich zajmował dominującą pozycję w chrześcijańskiej Europie.

Za twórcę nowożytnej koncepcji suwerenności, rozumianej jako niezależność władzy państwowej w rządzeniu na własnym terytorium, uważa się francuskiego myśliciela Jeana Bodina (1530-1596). Powiedział on, że władza suwerenna jest to władza samodzielna i nieograniczona, zarówno na zewnątrz, w polityce międzynarodowej, jak i wewnątrz, a więc względem poddanych. Polityczną formą władzy może być monarchia, arystokracja lub demokracja. Niezależnie od tego, kto sprawuje władzę: jednostka, grupa czy ogół ludzi, suwerenność jest **atrybutem** każdej władzy, bez niej zdaniem Bodina, nie ma mowy o istnieniu państwa. Podstawowym przejawem suwerenności jest możliwość **stania** prawa, wszystkie pozostałe uprawnienia władzy są konsekwencjami uprawnień prawodawczych. Bodin był zdecydowanym rzecznikiem suwerennej, silnej władzy skupionej w rękach monarchy, uważając że forma jednowładztwa najlepiej odpowiada sytuacji XVI-wiecznej Francji, rozrywanej toczącymi się wojnami religijnymi.

Jego koncepcja suwerenności jako atrybutu przysługującego monarche dała teoretyczną podstawę do ugruntowania w następnych wiekach **monarchii absolutnej**.

Została podważona przez czołowego myśliciela francuskiego Oświecenia Jana Jakuba Rousseau (1712-1778), który wystąpił z ideą **suwerenności ludu**. Według niego **podmiotem** suwerenności jest tylko lud, który ustanawia prawa poprzez swoich przedstawicieli i kontroluje powołany przez siebie rząd. Rola władzy wykonawczej (rządu) ogranicza się do funkcji zwykłego urzędu, nie jest on żadnym panem ludu, lud kiedy tylko zechce, może go powołać i oddalić. Rousseau był rzecznikiem **demokracji bezpośredniej**, w której wszyscy tworzą prawa i wszyscy je wykonują. W nowożytnych wielkich państwach jest to jednak nie do zrealizowania, stąd też jego ustępstwo na rzecz **demokracji pośredniej** poprzez wprowadzenie instytucji **organów przedstawicielskich**, reprezentujących wolę ludu. Przedstawiciele ludu mają ściśle realizować jego wolę, czemu ma służyć instytucja

tzw. **związanego mandatu**, czyli zwiążanie przedstawiciela (posła) instrukcjami wyborców oraz możliwość jego odwołania, krótki okres kadencji, zakaz ponownego kandydowania. Zdaniem Rousseau przyjęcie takich zasad osłabia ujemne strony reprezentacji, przy którym to rozwiązaniu zawsze może się zdarzyć, że działania przedstawiciela ludu nie będą zgodne z wolą powszechną.

Idea suwerenności ludu (narodu) znalazła **trwale** miejsce we współczesnych demokratycznych państwach, stanowiąc **naczelną** zasadę ustrojową wyrażoną w konstytucji.

Współcześnie suwerenność, wewnętrzna i zewnętrzna, jest konieczną cechą każdego państwa. Jej aspektem **wewnętrznym**, tj. niezależnością i zwierzchnością wobec wszelkich podmiotów i ich organizacji występujących w państwie zajmuje się **prawo konstytucyjne** danego państwa. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483) wyraża zasadę suwerenności w art. 4: „1. Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej należy do Narodu. 2. Naród sprawuje władzę przez swoich przedstawicieli lub bezpośrednio”.

Z teoretycznego punktu widzenia najlepiej jest oczywiście (tak jak uważał Rousseau) jeżeli Naród sam bezpośrednio sprawuje władzę. Służą temu instytucje demokracji bezpośredniej tzn. **zgromadzenie ludowe, referendum, inicjatywa ludowa** oraz **weto ludowe**.

Zgromadzenie ludowe jest to zebranie ogółu uprawnionych w jednym miejscu i czasie, podczas którego podejmuje się decyzje w najważniejszych sprawach danego terytorium. Ze względu na rozmiary współczesnych państw jest ono rzadkością (występuje tylko w niektórych rejonach Szwajcarii).

Referendum polega na tym, iż obywatele posiadający prawa polityczne wypowiadają się w drodze głosowania, w tym samym czasie lecz w różnych miejscach na temat ważnych spraw życia państwowego lub określonego terytorium.

Referenda można klasyfikować używając różnych kryteriów, na przykład:

- jeżeli jakaś decyzja może zostać podjęta wyłącznie w drodze referendum mamy do czynienia z **referendum obligatoryjnym** (obowiązkowym), jeżeli zaś jego przeprowadzenie zależy od woli

- uprawnionych podmiotów jest to **referendum fakultatywne** (nie obowiązkowe),
- jeżeli przedmiotem referendum jest zatwierdzenie aktu przyjętego przez organ państwowy ma ono charakter **ratyfikacyjny**, jeżeli organ przed wydaniem aktu chce poznać opinię obywateli, jest to **referendum opiniodawcze (konsultacyjne)**,
 - ze względu na obszar na którym referendum zostało zarządzone rozróżnić można **referendum ogólnokrajowe** przeprowadzane na całym terytorium państwa i **lokalne** przeprowadzane na terytorium określonej jednostki podziału terytorialnego państwa.

Inicjatywa ludowa to uprawnienie określonej prawnie liczby obywateli do wszczęcia postępowania ustawodawczego.

Weto ludowe natomiast polega na wyrażeniu sprzeciwu wobec uchwalonego już aktu. Grupa obywateli ma prawo do zgłoszenia zastrzeżeń wobec niego, co z reguły wiąże się z koniecznością poddania aktu głosowaniu powszechnemu.

W Polsce występują dwie z wymienionych wyżej instytucji demokracji bezpośredniej, referendum i inicjatywa ludowa.

Konstytucja przewiduje:

- w art. 90 ust. 3 możliwość przeprowadzenia referendum w sprawie wyrażenia zgody na ratyfikację umowy międzynarodowej, przekazującej organizacji międzynarodowej lub organowi międzynarodowemu kompetencje organów władzy państwowej w niektórych sprawach,
- w art. 125 możliwość przeprowadzenia w sprawach o szczególnym znaczeniu dla państwa referendum ogólnokrajowego, które może zarządzić Sejm bezwzględną większością głosów przy obecności co najmniej połowy ustawowej liczby posłów lub Prezydent Rzeczypospolitej za zgodą Senatu wyrażoną bezwzględną większością głosów w obecności co najmniej połowy ustawowej liczby senatorów
- w art. 170 możliwość decydowania w drodze referendum przez członków wspólnoty samorządowej o sprawach dotyczących tej wspólnoty,

- w art. 235 ust. 6 możliwość przeprowadzenia referendum na temat zmian w Konstytucji jeżeli dotyczą one przepisów rozdziału I, II lub XII, a z żądaniem referendum wystąpi 92 posłów, Senat lub Prezydent RP.

Inicjatywę ludową reguluje art. 118 ust. 2 Konstytucji. Prawo do wystąpienia z inicjatywą ustawodawczą przysługuje grupie co najmniej 100 000 obywateli mających prawo wybierania do Sejmu.

Zasadniczą formą sprawowania władzy jest jednak w Polsce **demokracja pośrednia** czyli **przedstawicielska**. Przedstawicielami Narodu są posłowie i senatorowie wybierani na czteroletnią kadencję w bezpośrednich i powszechnych wyborach. Konstytucja przyjmuje konstrukcję **mandatu wolnego** co oznacza, że posłowie i senatorowie:

- reprezentują cały Naród, a nie tylko tych obywateli, którzy ich wybrali czy okręg wyborczy, w którym otrzymali mandat,
- nie są związani instrukcjami swoich wyborców,
- nie mogą być odwołani przed upływem kadencji (art. 104 i art. 108).

We współczesnych warunkach funkcjonowanie demokracji przedstawicielskiej jest niemożliwe bez **partii politycznych**. Jednostka pozostając w izolacji nie może uzyskać wpływu na sprawowanie władzy. Koniecznym łącznikiem pomiędzy nią a państwem jest partia polityczna jako zorganizowany reprezentant interesów poszczególnych grup społecznych. W literaturze prawniczej istnieje wiele definicji partii politycznej wszystkie one jednak za najważniejszą cechę partii uznają dążenie do zdobycia władzy w państwie bądź do uzyskania na nią wpływu. Obowiązująca ustawa o partiach politycznych z 27 czerwca 1997 r. (Dz. U. nr 98, poz. 604 z późn. zm.) stanowi w art. 1, iż: „Partia polityczna jest dobrowolną organizacją, występującą pod określoną nazwą, stawiającą sobie za cel udział w życiu publicznym poprzez wywieranie metodami demokratycznymi wpływu na kształtowanie polityki państwa lub sprawowanie władzy publicznej”.

Przeprowadzane są różne klasyfikacje partii politycznych. Do najbardziej znanych należy klasyfikacja niemieckiego uczonego Maxa Webera, który dzieli je na:

- **partie patronżu**, nastawione na obsadzenie głównych stanowisk administracyjnych przez swoich członków,
- **partie interesu**, których program wyraża interesy określonej grupy społecznej,
- **partie światopoglądowe**, nastawione na zdobycie władzy w celu realizacji programu opartego na określonym światopoglądzie np. religijnym czy filozoficznym.

Według kryterium organizacyjnego wyróżnia się:

- **partie masowe**, dążące do objęcia swoim zasięgiem jak największej ilości osób, mające rozwinięte struktury organizacyjne,
- **partie kadrowe**, ugrupowania składające się z niewielu członków, o luźnej strukturze organizacyjnej aktywizujące się jedynie w czasie kampanii wyborczych.

Ze względu na to czy partia znajduje się u władzy czy nie można, mówić o:

- **partiach rządzących**, które same lub w koalicji sprawują władzę,
- **partiach opozycyjnych**, które bezpośredniego wpływu na podejmowanie decyzji państwowych nie mają.

Kierując się programem partii dzieli się je na **lewicowe**, **centrowe** i **prawicowe** ale podział ten nie jest oparty o wyraźne kryteria.

Partie polityczne istniejące w danym kraju i wzajemne między nimi stosunki to **system partyjny**. Z punktu widzenia ilościowego tradycyjnie wyróżnia się systemy:

- **jednopartyjne**,
- **dwupartyjne**,
- **wielopartyjne**.

W Polsce system partyjny pozostaje w fazie kształtowania się i na razie ma charakter systemu wielopartyjnego.

Suwerenność **zewnętrzna** jest określana przez **międzynarodowe prawo publiczne**. Jest ona równoznaczna z pojęciem **niepodległości**. Żaden podmiot prawa międzynarodowego, tj. państwo lub organizacja międzynarodowa, nie może ingerować w wewnętrzne sprawy innego państwa, narzucać mu linii polityki zagranicznej lub naruszać jego

terytorium. Nie oznacza to, że państwo nie jest **związane** normami międzynarodowego prawa, czy różnymi układami międzynarodowymi, politycznymi czy gospodarczymi. Faktycznie, niezależność państwa może ulec **ograniczeniu** poprzez przyjęcie różnych zobowiązań w stosunkach międzynarodowych. Jeżeli są one dobrowolne, nie narzucone siłą, **nie podważają** zasady suwerenności zewnętrznej.

Cechą współczesnego państwa jest dysponowanie rozbudowanym, hierarchicznie zorganizowanym aparatem państwowym. **Aparat państwowy** jest to zespół organów państwowych, za pomocą których państwo realizuje swoje funkcje. Tworzą go rozmaite organy, zróżnicowane ze względu na przyznane kompetencje, upoważniające do określonego rodzaju działalności władczej, procedurę jej dokonywania, wewnętrzną budowę organów. Struktura aparatu państwowego opiera się na przyjętych zasadach dotyczących **sposobu sprawowania** władzy (np. jedność władzy, podział władz) oraz na terytorialno-administracyjnej organizacji państwa. Żadna inna organizacja społeczna nie posiada tak rozległego i zorganizowanego aparatu. Tylko aparat państwowy może posłużyć się przymusem legalnym dla wyegzekwowania swych decyzji władczych.

2. Klasyfikacja państw

W wyniku całego splotu uwarunkowań historycznych, politycznych, gospodarczych i społecznych w procesie rozwoju historycznego pojawiły się i zniknęły, przeobrażały rozmaite twory państwowe.

Wielka różnorodność istniejących historycznie państw, jak i współczesne zróżnicowanie organizmów państwowych, wymaga ich systematyzacji, uporządkowania. Próby klasyfikacji państw podejmowano od czasów starożytnych (np. klasyfikacja Platona, Arystotelesa), zarówno dla celów poznawczych, np. dla wykazania jakie cechy państwa są jego cechami trwałymi lub typowymi, jak również dla celów praktycznych. Poprzez analizę i porównanie rozmaitych rozwiązań ustrojowych starano się odnaleźć takie instytucje, takie zasady organizacji i funkcjonowania państwa, które zdaniem danego myśliciela, są właściwe i powinny zostać urzeczywistnione w konkretnej sytuacji społecznej lub mają walor uniwersalny niezależny od miejsca i czasu.

Niektórzy myśliciele epok minionych byli przekonani, że istnieje jeden model doskonałego państwa, należy go tylko odkryć i wcielić w życie.

Klasyfikacja państw może być dokonywana w oparciu o rozmaite **kryteria**. Mogą to być kryteria **dowolnie** wymyślone przez danego autora, które służą do klasyfikowania badanych później konkretnych, istniejących historycznie państw jako posiadających lub nie posiadających założonej cechy (tzw. **typologie idealne**). Mogą **wynikać** z badanego wcześniej materiału historycznego, gdy na podstawie analizy i porównania poszczególnych ustrojów politycznych, badający ustala pewną charakterystyczną, powtarzającą się cechę lub kilka takich cech, występującą w różnych państwach i dopiero w taki sposób uzyskana cecha staje się kryterium klasyfikacji (**typologie empiryczne**). Przykładem typologii (klasyfikacji) idealnej jest podział państw dokonany przez Maxa Webera (1864-1920) w oparciu o kryterium **akceptacji** władzy państwowej przez społeczeństwo na **typ** państwa: charyzmatyczny, tradycjonalistyczny, racjonalistyczny. Weber wyróżniał trzy typy akceptacji (zgody na sprawowanie władzy): charyzmatyczny (władca posiada jakieś nadzwyczajne, nadprzyrodzone cechy predestynujące go do rządzenia), tradycjonalistyczny (za danym władcą przemawia tradycja, historia, np. trwałość dynastii), racjonalistyczny (uzasadnieniem władzy są argumenty rozumowe, np. władca jest zdecydowany, skuteczny w realizacji zamierzonych celów). Typologia empiryczna jest to, np. klasyfikacja państw dokonana przez Karola Marksa (1818-1883) i Fryderyka Engelsa na państwa typu: niewolniczego, feudalnego, burżuazyjnego (kapitalistycznego) i socjalistycznego. Autorzy oparli się na dwóch kryteriach: czynnika **ekonomicznym** i czynnika **politycznym**. Czynnikiem ekonomicznym to dominujący w danej epoce typ stosunków produkcji (stosunki, jakie powstają między ludźmi w procesie produkcji): niewolniczy, feudalny, kapitalistyczny, socjalistyczny. Każdemu typowi stosunków produkcji odpowiada struktura społeczna, dla której charakterystyczne są pewne klasy (obok nich występują również inne klasy, nie mające jednak zasadniczego znaczenia): niewolnicy i ich właściciele, chłopcy o różnym stopniu zależności od pana feudalnego i feudałowie (wielcy właściciele ziemscy), robotnicy (proletariat) i kapitaliści oraz socjalistyczne społeczeństwo (bezklasowe), tj. ludzie utrzymujący się z pracy, głów-

nie w sferze gospodarki uspołecznionej. Czynnikiem politycznym to sprawowanie władzy za pomocą państwa przez klasę dominującą ekonomicznie, tj. władającą środkami produkcji.

Według autorów typ państwa stanowi zasadniczą jednostkę klasyfikacyjną, wskazuje bowiem na jakościowe cechy państwa (sposób produkcji, klasę panującą). **Forma** państwa jest kategorią ilościową, wskazującą pewne rozwiązania strukturalno-organizacyjne, jakie mogą być przyjęte w ramach danego typu państwa. Na przykład: w typie państwa niewolniczego możemy wyróżnić następujące formy państwa: monarchiczną, arystokratyczną, demokratyczną.

Na pojęcie formy państwa składają się trzy elementy:

- b) budowa naczelnych organów państwowych i ich wzajemne stosunki,
- c) struktura terytorialna państwa,
- d) środki i metody sprawowania władzy.

a) Z uwagi na strukturę organizacyjną naczelnych organów państwowych oraz zasady określające ich wzajemne stosunki wyróżniamy dwie formy państwa: **monarchię** i **republikę**. W monarchii najwyższym organem władzy jest jednostka, np. cesarz, król, książę, dziedzicząca tron lub wybierana dożywotnio. Państwo utożsamiane jest z monarchą, członkowie społeczeństwa tworzą grupę jego poddanych.

W republice, w państwie traktowanym jako sprawa i dobro wszystkich jego obywateli, funkcję najwyższego organu władzy pełni wieloosobowy organ, wybrany na określony czas.

W czasach nowożytnych możemy wyróżnić kolejno: monarchię absolutną, monarchię konstytucyjną i monarchię parlamentarną. W **monarchii absolutnej** władca posiadał **pełnię** władzy ustawodawczej, wykonawczej i sędziowskiej i nie był skrzepowany stanowionym przez siebie prawem. Monarchia absolutna zaczęła się kształtować w Europie w schyłkowym okresie feudalizmu, swój rozkwit przeżywała w XVII i XVIII wieku (np. Francja, Rosja, Prusy).

Rewolucja burżuazyjno-demokratyczna doprowadziła do powstania **monarchii konstytucyjnej**, w której władza monarchy została **ograniczona** poprzez konstytucję, określającą jego uprawnienia. Kon-

stytucję mógł nadawać sam monarcha (konstytucja oktrojowana) lub mogła być uchwalona przez organ przedstawicielski narodu (parlament). W monarchii konstytucyjnej następuje **rozdział** władzy: władza ustawodawcza należy do parlamentu, władza wykonawcza do króla. Monarchia konstytucyjna powstaje w XIX wieku we Włoszech, Niemczech, Austrii, wcześniej, bo na początku XVIII wieku w Anglii.

O monarchii parlamentarnej mówimy wówczas, gdy rola monarchy ogranicza się do pełnienia funkcji reprezentacyjnych, a **pełnię** władzy sprawuje parlament: uchwala ustawy, określa skład rządu, decyduje o polityce zagranicznej. Współczesne monarchie parlamentarne to, np. Wielka Brytania, Szwecja, Belgia, Holandia.

W **republice** najwyższa władza należy do organu wieloosobowego, sprawującego swą funkcję przez określony czas, powołanego przez wszystkich obywateli, bądź przez niektóre warstwy społeczne, uprzywilejowane z tytułu, np. pochodzenia, posiadanego wykształcenia, określonego stanu majątkowego, itp. Jeżeli najwyższy organ jest wybierany przez ogół obywateli mamy do czynienia z **republiką demokratyczną**, jeżeli tylko przez niektórych – z **republiką arystokratyczną**. Współczesne republiki są na ogół republikami demokratycznymi.

b) Z uwagi na sposób organizacji terytorialno-administracyjnej państwa wyróżniamy państwa **unitarne** (jednolite) i państwa **federacyjne** (złożone).

Państwo unitarne posiada jednolity system organów państwowych, jeden najwyższy organ władzy, jednolity system prawny. Państwo jest podzielone na jednostki terytorialne, np. województwa, mające charakter administracyjny, działające w nich organy terenowe są **podporządkowane** organom centralnym.

Państwa federacyjne (złożone) stanowią trwały związek autonomicznych państw, które jako części składowe federacji **ograniczają** swoją suwerenność na rzecz centralnych organów, **wspólnych** dla całej federacji. Obok jednego ośrodka władzy i realizujących jej funkcje organów centralnych oraz systemu prawa, obejmujących całe terytorium federacji, występują w jej częściach składowych **partykularne** systemy organów i systemy prawne, np. obok parlamentu i konstytucji

całej federacji, występują parlamenty i konstytucje poszczególnych części. W ramach federacji stopień centralizacji-decentralizacji jest różnie określany poprzez treść **umowy** o zrzeszeniu się autonomicznych części w federację. Może dominować tendencja centralistyczna (mniejsza swoboda części składowych federacji) lub tendencja decentralistyczna, gdy taka swoboda jest znaczna. Mogą one dotyczyć sfery prawodawczej, wykonawczej i sądowniczej, np. w USA obok sądów federalnych na terenie poszczególnych stanów funkcjonują sądy stanowe. Przyczynami powstawania federacji mogą być różnice narodowe (np. była Jugosławia), językowe (Szwajcaria), historyczne (USA).

Od federacji należy odróżnić **konfederację** państw. Jest to czasowy związek państw, zachowujący **pełną** suwerenność, zawarty dla realizacji jakiegoś określonego celu, np. politycznego, gospodarczego. Jeśli zostanie urzeczywistniony, konfederacja traci rację bytu i rozwiązuje się.

W ramach państwa może występować **autonomia regionalna**. Polega ona na tym, iż określonej jednostce terytorialnej władze centralne przyznają specyficzny stopień ograniczonej samodzielności. Przyczyny autonomii są różnorodne, najczęściej jednak podstawą wyodrębnienia regionu autonomicznego jest zamieszkiwanie go przez mniejszość narodową, etniczną lub religijną (np. kraj Basków i Katalonia w Hiszpanii). Podstawą działania autonomii jest akt normatywny ustanawiany lub zatwierdzany przez organ ogólnopaństwowy najczęściej przez parlament.

Ważnym składnikiem ustroju terytorialnego państwa jest **samorząd terytorialny** czyli lokalna wspólnota mieszkańców występująca na szczeblu gminy i wyższych jednostek terytorialnych. Jego istnienie jest wyrazem **decentralizacji** czyli przesuwaniu w dół procesu podejmowania decyzji w państwie. Zjawisko odwrotne czyli podejmowanie większości decyzji przez organy centralne (ogólnopaństwowe) to **centralizm**.

W Polsce zgodnie z art. 15 ust. 1 i art. 16 ust. 2 Konstytucji ustrój terytorialny zapewnia decentralizację władzy publicznej a samorząd terytorialny uczestniczy w sprawowaniu władzy publicznej.

Podstawową jednostką samorządu terytorialnego jest **gmina**, zrzeszająca wszystkich mieszkańców zamieszkujących stale dany obszar.

Z dniem 1 stycznia 1999 r. został wprowadzony trójstopniowy podział administracyjny państwa, powstały samorządowe województwa i powiaty (zob. Ustawa z 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa – Dz. U. 96, poz. 603).

Członkiem związku samorządowego zostaje się z mocy prawa i jest się nim tak długo jak długo zamieszkuje się na właściwym obszarze. Jednostka samorządu terytorialnego posiada **osobowość prawną**, czyli ma pełną podmiotowość w świetle prawa publicznego i cywilnego.

Aby samorząd mógł wypełniać swoje cele, musi posiadać **samodzielność i niezależność** od organów administracji rządowej. Niezależność samorządu nie oznacza jego konkurencyjności wobec państwa. Samorząd realizuje część zadań administracji państwowej, przekazanej mu głównie z tej racji, że pewne decyzje podejmowane z „optyki” lokalnej są bardziej adekwatne do ujawnionych, miejscowych potrzeb i możliwości ich zaspokojenia niż decyzje zapadające na szczeblu centralnym. Wyjęcie pewnych spraw spod gestii terenowych organów administracji rządowej uczy ludzi samodzielności w rozwiązywaniu swoich problemów i ponoszenia odpowiedzialności za konkretne decyzje. Państwo świadomie rezygnuje z części swych uprawnień, przekazując je społecznościom lokalnym, by zapewnić im możliwość uczestnictwa w kształtowaniu życia publicznego. W Polsce **pozycja prawna** samorządu terytorialnego określona jest w ten sposób, że obowiązujące przepisy prawne **wyraźnie** wskazują przypadki, kiedy państwo może wkraczać w sferę jego działalności. Na przykład zadania gminy zostały podzielone na dwie grupy: zadania **własne** i zadania **zlecone** (powierzone samorządowi). Zadania własne zostały określone postanowieniami ustawy. Należą do nich sprawy publiczne o charakterze lokalnym, przede wszystkim: zabezpieczenie porządku publicznego, bezpieczeństwa publicznego, gospodarka terenami i ochrona środowiska, sprawy z zakresu komunikacji, ochrony zdrowia, pomocy społecznej, oświaty i szkolnictwa podstawowego. Wykonywanie zadań własnych nie podlega kontroli organów administracji rządowej. Są one finansowane z własnych środków pochodzących z budżetu gminy. Natomiast realizacja zadań zleconych przez administra-

cję rządową jest przez nią kontrolowana i finansowana przekazanymi przez nią środkami. Wyrazem samodzielności samorządu jest jego **samodzielność finansowa**. Podstawą gospodarczą jego funkcjonowania jest mienie komunalne, wobec którego przysługuje samorządowi prawo własności i inne prawa majątkowe, własne źródła finansowania, pochodzące ze stałych wpływów podatkowych i innych opłat lokalnych. Samorząd uchwała własny budżet i decyduje o jego przeznaczeniu. **Sprawowanie** władzy w jednostkach samorządu należy do ich mieszkańców, którzy podejmują rozstrzygnięcia w głosowaniu powszechnym (wybory) i w referendum. W praktyce mieszkańcy decydują za **pośrednictwem** organów samorządu. Są nimi: **rady** i **sejmiki** pochodzące z wyborów, jako organy **stanowiące** i **kontrolne** wybierane na czteroletnią kadencję oraz jako organy **wykonawcze**, w gminach bezpośrednio wybierany wójt, burmistrz lub prezydent, a w powiatach i województwach zarządy wybierane przez organy stanowiące.

W skład zarządu powiatu wchodzi: starosta i 3-5 innych członków w tym wicestarosta, a w skład zarządu województwa 5 osób – marszałek jako **przewodniczący**, wiceprzewodniczący (maksymalnie dwóch) i pozostali członkowie. Decyzje administracyjne wydawane przez organy samorządu terytorialnego w ramach zadań własnych podlegają **nadzorowi** instancyjnemu, zgodnie z postanowieniami kodeksu postępowania administracyjnego. Organem odwoławczym, w tym przypadku nie jest organ administracji rządowej (świadczyłoby to o uzależnieniu samorządu od administracji rządowej) lecz **Samorządowe Kolegia Odwoławcze**.

Władza samorządowa jest formą **władzy publicznej**. Współcześnie, w demokratycznych państwach wzrost znaczenia różnych postaci samorządu uważany jest za jeden z głównych czynników kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego, tj. takiego, w którym obywatele nie czują się „przedmiotem” władzy, lecz pełnoprawnymi uczestnikami w jej sprawowaniu.

c) Styl rządzenia, czyli metody i środki sprawowania władzy, decydują o tzw. **reżimie politycznym**. Reżim polityczny mówi nam jak w **praktyce** wyglądają stosunki zachodzące między organami pań-

stwowymi a obywatelami, niezależnie od tego, jak jest to określone przez obowiązujące prawo. Zdarza się bowiem, że zapisana w konstytucji demokratyczna forma państwa nie odpowiada rzeczywistemu obrazowi, może też być i tak, że demokratyczny układ stosunków między władzą a społeczeństwem znacznie wyprzedza formalne rozwiązania ustrojowo-prawne. Reżimy polityczne dzieli się najogólniej na reżimy **demokratyczne** i **autokratyczne**. W reżimie demokratycznym obywatele **faktycznie** wywierają **wpływ** na politykę i kierunki działania organów państwowych poprzez **powoływanie** składu osobowego organów państwowych. Główną cechą reżimów demokratycznych jest **przedstawicielski** charakter organów państwowych, (wybieranych przez obywateli), podejmujących najważniejsze decyzje polityczno-społeczne. Istotnym czynnikiem jest działalność partii politycznych, grup nacisku i innych **ciał pośredniczących** między organami państwowymi a społeczeństwem. **Grupy nacisku** (grupy interesu) tym się różnią od partii politycznych, że nie dążą do zdobycia lub utrzymania władzy, a zmierzają jedynie do wywierania wpływu na władzę w celu realizacji określonych interesów. Ciała pośredniczące artykułują istniejące potrzeby, dokonują ich preferencji i selekcji, jak również kształtują pewne aspiracje i dążenia członków społeczeństwa. Jeżeli decyzje organów państwowych są zgodne lub zbliżone z ich oczekiwaniem, **wspierają** i **wspomagają** ich realizację. Do podstawowych zasad organizacji i funkcjonowania państwa demokratycznego zalicza się **praworządność**, „rządy prawa”. Prawo wyznacza **status** prawny jednostki w państwie, określając prawa i wolności obywatelskie, daje podstawy prawne działalności organów państwowych, wytycza granice jego ingerencji w prywatne sprawy obywateli. Tylko **faktyczne** przestrzeganie prawa przez organy państwowe daje gwarancje, że praktyka polityczna (reżim polityczny) odpowiada formalno-prawnej regulacji. W ustroju demokratycznym wszyscy obywatele są **równi** wobec prawa, a głos każdego wyborcy posiada tę **samą** rangę.

Główny problem demokracji wiąże się z przyjętą zasadą, że decyduje **wola większości**, co może prowadzić do zagrożenia praw **mniejszości**, np. narodowościowych, religijnych, obyczajowych. Główny sposób jego rozwiązania wskazał już dawno czołowy przedstawiciel

liberalizmu angielskiego John Stuart Mill (1806-1873): „Prawa i interesy czyjekolwiek wtedy tylko nie będą zaniedbane, jeżeli zainteresowani sami mają siłę i ochotę do ich bronienia”.

W reżimach **autokratycznych** obywatele, jeżeli nawet mają formalnie przyznaną możliwość wpływu na sprawy publiczne, w **rzeczywistości** są jej **pozbawieni**, np. może istnieć parlament, ale jego członkowie są wybierani z jednej listy, jego funkcja jest zredukowana do roli fasadowej, symbolicznej.

Reżim autokratyczny może występować w różnych postaciach, np. reżim policyjny, wojskowy. W reżimie **policyjnym** występuje daleko posunięta ścisła reglamentacja i ingerencja państwa we wszelkie dziedziny życia społecznego, a więc w życie intelektualne, religijne, ekonomiczne, sprawy ściśle prywatne, bez względu na to czy są to problemy ważne, czy drugorzędne. Władza wykazuje nieufność i podejrzliwość w stosunku do obywateli i dąży do możliwie pełnej eliminacji ich swobód i wolności. W reżimie **wojskowym** władza opiera się na armii i różnych organizacjach paramilitarnych, traktując społeczeństwo jak obóz wojskowy, gdzie wszystko odbywa się na rozkaz. Najważniejsze stanowiska państwowe są obsadzone przez wojskowych. Reżim wojskowy jest charakterystyczny dla państw Ameryki Łacińskiej, ekipa władzy rekrutująca się z wojskowych nosi nazwę „junty” (wym. hunty).

Najjaskrawszą wersją reżimu autokratycznego był reżim występujący w państwach faszystowskich, szczególnie w Niemczech hitlerowskich. Nosi on nazwę reżimu **totalitarnego**. Ponad państwem i prawem stał wódz, jedna partia rządząca, opozycja polityczna i ludzie, z różnych względów niewygodni czy niepożądani, unicestwiani fizycznie lub zamknięci w obozach zagłady i niewolniczej pracy, wszystkie dziedziny życia politycznego, kulturalnego, gospodarczego opanowane i kontrolowane przez partię, władza sprawowana jest za pomocą terroru i zastraszania, temu celowi służy rozbudowany aparat policyjny, różne organizacje paramilitarne oraz armia na usługach partii.

Reżim polityczny nie jest związany z czynnikiem strukturalnym tj. budową aparatu władzy lub terytorialną organizacją państwa. Demokratyczny sposób wykonywania władzy może mieć miejsce za-

równy w monarchii, jak i w republice; reżim autokratyczny może występować i w monarchii (monarchia absolutna) i w republice (republika faszystowska).

3. Organizacja władzy państwowej

Sposób organizacji władzy w państwie może przedstawiać się dwojako: albo w oparciu o zasadę jednolitości władzy albo w oparciu o zasadę podziału władzy.

Według zasady jednolitości władzy tylko jeden organ państwowy uosabia władzę państwową, wszystkie pozostałe organy państwowe są mu podległe, podporządkowane. Tworzą one hierarchiczną budowę aparatu państwowego, na czele której stoi ów najwyższy organ.

Zwolennikami tej zasady byli między innymi, Jean Bodin i Jan Jakub Rousseau, a stosowano ją w monarchiach absolutnych i państwach faszystowskich, gdzie dominującym był organ jednoosobowy, a także w Konstytucji francuskiej z 1793, w czasie Komuny Paryskiej i w państwach socjalistycznych, gdzie dominował (rzeczywiście lub fikcyjnie) organ kolegialny. Współcześnie znajduje ona zastosowanie w Szwajcarii, chociaż w doktrynie szwajcarskiej jest to problem sporny.

Myśl o rozdziale różnych sfer działania państwa (np. stanowienie prawa, wykonywanie prawa, polityka wewnętrzna, polityka zagraniczna) pojawiła się w starożytności. W czasach nowożytnych została rozwinięta przez filozofa angielskiego Johna Locke'a (1632-1704) i francuskiego myśliciela Karola Ludwika Monteskiusza (1689-1753). Obaj myśliciele związali **rozdzielenie** różnych dziedzin działalności państwa z kompetencją poszczególnych organów państwowych, wskazując jaki organ ma zajmować się określonego typu sprawami. Podział władzy miał uniemożliwić skupienie władzy w rękach jednego organu, co jak poucza doświadczenie historyczne, w sprzyjających okolicznościach, może prowadzić do dyktatury i rządów bezprawia. Locke wyróżniał trzy sfery działalności państwowej i odpowiadające im władze: ustawodawstwo (władza ustawodawcza), wykonywanie prawa (władza wykonawcza), stosunki międzynarodowe (władza federatywna). Legislatywa (tworzenie prawa) musi być oddzielone od

egzekutywy (wykonywania prawa), natomiast egzekutywa może być łączona z władzą federatywną. Władza ustawodawcza, należąca do parlamentu, ma nadrzędną pozycję wobec władzy wykonawczej i federatywnej, sama zaś ma wyznaczone granice uprawnień przez prawo natury (przyrodzone człowiekowi prawo do życia, wolności i własności) oraz obowiązujące normy prawne. Nad przestrzeganiem obowiązującego prawa czuwają obiektywnie wyrokujące sądy. Monteskiusz zakładał, iż organy sprawujące władzę w trzech dziedzinach: ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej mają **równorzędną pozycję**, żaden organ nie wyrasta nad drugi, dzięki pewnym instytucjom umożliwiającym wzajemne hamowanie i kontrolę.

W doktrynie Monteskiusza punkt ciężkości leżał w określeniu wzajemnej pozycji władzy ustawodawczej i władzy wykonawczej natomiast władza sądownicza to według niego „poniekąd żadna” władza, gdyż sędziowie mają jedynie stosować normy prawne przy rozstrzyganiu konkretnych przypadków i są zmieniani co jakiś czas. Władza ustawodawcza miała należeć do dwuizbowego parlamentu (wyższa izba hamuje poczynania niższej wybieranej przez wszystkich), władza wykonawcza należy do monarchy, który może hamować parlament przez prawo weta. Parlament może kontrolować jak władza wykonawcza realizuje jego ustawy.

We współczesnych doktrynach ustrojowych zasada podziału władzy sprawdza się do kilku zasadniczych tez:

- 1) **konieczności funkcjonalnego podziału władzy** tzn. podziału aktywności państwa na trzy różne sfery działania,
 - tworzenie prawa,
 - wykonywanie prawa,
 - sądzenie czyli rozstrzyganie sporów prawnych,
- 2) **konieczności organizacyjnego podziału władzy** czyli podporządkowania każdej sfery działania państwa innym organom (grupom organów),
 - tworzenie prawa – parlamentowi,
 - wykonywanie prawa – rządowi, głowie państwa i podległym im organom,
 - sądzenie – sądom,

- 3) **konieczności personalnego podziału władzy** tzn. wprowadzenia zakazu łączenia stanowisk w różnych organach państwowych działających w wyodrębnionych sferach,
- 4) nakaz takiego skonstruowania mechanizmu stosunków między władzami, aby zapewniał **wzajemne ich oddziaływanie i hamowanie**.

Praktyka polityczna wykazała, że pełne i konsekwentne zastosowanie podziału władzy jest właściwie niemożliwe jeżeli idzie o „czyste” rozdzielanie działań organów państwowych w trzech sferach, o których mowa. Przede wszystkim dlatego, iż organy wykonawcze mają pewne uprawnienia prawodawcze, a w krajach należących do systemu prawa precedensowego władza sądownicza podejmuje decyzje stosowania prawa, z których część także prowadzi do tworzenia prawa. Ponadto istnieje szereg organów, które trudno zakwalifikować do legislatywy, egzekutywy czy sądownictwa (np. w Polsce Rzecznik Praw Obywatelskich, Najwyższa Izba Kontroli i Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji). Dlatego dzisiaj monteskiuszkowska koncepcja podziału władzy traktowana jest jako pewna idea, rozwiązanie modelowe modyfikowane przez konkretne systemy ustrojowe.

Z realizacji tej zasady wynika konieczność szczegółowego określenia wzajemnych stosunków pomiędzy organami państwa należącymi do poszczególnych władz tzn. **systemu rządów**.

W doktrynie prawa konstytucyjnego stosowany jest klasyczny już podział systemów rządów na: **parlamentarno-gabinetowy**, **prezydencki**, **mieszany** (półprezydencki, prezydencko-parlamentarny), **komitetowy** (rządów zgromadzenia).

System **parlamentarno-gabinetowy** opiera się na następujących zasadach:

- istnieje **dwuczłonowa** władza wykonawcza: rząd i głowa państwa (prezydent, monarcha),
- głowa państwa powołuje premiera, a na jego wniosek rząd, co wymaga akceptacji parlamentu (**wotum zaufania**),
- rząd jako całość jak i poszczególni członkowie rządu ponoszą odpowiedzialność polityczną przed parlamentem i mogą być w każdej chwili odwołani w drodze **wotum nieufności**,

- głowa państwa nie ponosi odpowiedzialności politycznej, za jej działania odpowiedzialność ponosi premier lub właściwy dla danej sprawy minister, który **kontrasygnuje** (podpisuje) wydawane przez nią akty urzędowe,
- zarówno głowa państwa jak i członkowie rządu ponoszą **odpowiedzialność konstytucyjną** za naruszenie konstytucji i innych ustaw (w Polsce przed Trybunałem Stanu),
- władza wykonawcza dysponuje prawem do **rozwiązania parlamentu**.

Współcześnie system parlamentarno-gabinetowy występuje w wielu państwach np. w Wielkiej Brytanii, Austrii, Australii, Belgii we Włoszech, czy na Węgrzech. Szczególną odmianą tego systemu jest system kanclerski, ukształtowany przede wszystkim w Republice Federalnej Niemiec na podstawie konstytucji z 1949 r. Charakterystyczną jego cechą jest bardzo silna pozycja kanclerza (szefa rządu), wyrażająca się trybem jego powoływania oraz egzekwowania odpowiedzialności za sprawowaną funkcję a także specyficzny sposób tworzenia rządu i brak odpowiedzialności politycznej ministrów przed parlamentem.

Główne cechy **prezydenckiego systemu rządów** są następujące:

- połączenie funkcji głowy państwa i szefa władzy wykonawczej w jednym urzędzie prezydenta,
- brak odpowiedzialności władzy wykonawczej (Prezydenta) przed parlamentem,
- ścisłe rozdzielenie funkcji i kompetencji pomiędzy władzą wykonawczą a ustawodawczą (Prezydent nie ma nawet inicjatywy ustawodawczej),
- powszechne wybory prezydenckie,
- bezwzględna niepołączalność stanowisk w parlamencie i w systemie władzy wykonawczej,
- brak możliwości rozwiązania parlamentu przed upływem kadencji,
- istnienie szeregu instytucji stanowiących **system równowagi i hamowania**.

Ustrój prezydencki narodził się w 1787 r. wraz z uchwaleniem konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej i w czystej postaci istnieje tylko w tym państwie. System podstawowych konstytucyjnych hamulców tam występujących można ująć następująco:

- Kongres (dwuizbowy parlament Stanów Zjednoczonych) uchwała ustawy, Prezydent ma prawo stosować weto, które w przypadku weta zwykłego może być przez Kongres obalone,
- Sąd Najwyższy może pozbawić mocy obowiązującej akty ustawowe Kongresu ale Prezydent posiada za zgodą Senatu (izba wyższa Kongresu) prawo nominowania sędziów Sądu Najwyższego,
- Prezydent wykonuje prawo ale konieczne do tego fundusze może uchwalić tylko Kongres.

System **mieszany** (inaczej **prezydencko-parlamentarny, półprezydencki, prezydencyjny**) stanowi połączenie elementów systemu parlamentarno gabinetowego i prezydenckiego. Wyodrębniany jest dopiero od początku lat 70-tych, a wzorem dla niego jest Konstytucja V Republiki Francuskiej z 1958 r.

Jego charakterystyczne elementy to:

- **dwuczłonowa egzekutywa**, Prezydent i rząd,
- Prezydent wybierany w wyborach powszechnych dysponuje własnymi kompetencjami umożliwiającymi mu kontrolowanie zarówno parlamentu jak i rządu oraz stymulowanie ich działalności, a także rozstrzyganie konfliktów między parlamentem i rządem,
- Prezydent nie odpowiada politycznie przed parlamentem, a jedynie konstytucyjnie i za zdradę stanu,
- rząd powoływany przez Prezydenta odpowiada politycznie zarówno przed nim, jak i przed parlamentem,
- kompetencje parlamentu są ograniczone przez wyznaczenie rzeczowego zakresu regulacji ustawowej,
- możliwość odwołania się przez Prezydenta do suwerena w drodze referendum w razie konfliktu z parlamentem.

W **systemie komitetowym (rządów zgromadzenia)** parlament łączy kompetencje ustawodawcze i wykonawcze, są mu podporządkowane wszystkie inne organy państwowe, co przejawia się w tym, iż:

- rząd jest wybierany bezpośrednio przez parlament, działa pod jego politycznym kierownictwem wykonując stosunkowo szczególne zalecenia (jest jego komitetem wykonawczym stąd nazwa systemu rządów),
- parlament nie może być rozwiązany przed upływem kadencji,
- rząd ani poszczególni ministrowie nie mogą być odwołani,
- instrumentem powściągającym parlament są szeroko rozbudowane instytucje demokracji bezpośredniej i federalistyczna struktura państwa,
- wszystkie poza parlamentem organy państwa mają charakter urzędniczy a nie polityczny.

System ten występuje bardzo rzadko (np. w Szwajcarii).

System rządów w Polsce nie stanowi realizacji żadnego z przedstawionych wyżej modeli. Ze względu na to, iż wykazuje najwięcej podobieństw do systemu parlamentarno-gabinetowego, w doktrynie najczęściej określany jest mianem zracjonalizowanego systemu parlamentarno-gabinetowego z elementami prezydencjalizmu.

4. Funkcje państwa

Problematyka **funkcji** państwa jest analizowana w ścisłym związku z **celami** państwa. Cel państwa jest to pewien stan rzeczy, którego osiągnięcie ma być zadaniem państwa. Przez funkcję państwa rozumiemy **główne kierunki jego działalności** realizujące stawiane sobie zadania, przy czym zakres tej działalności określony jest założonymi celami. Mówiąc o funkcjach państwa ma się na myśli nie tylko samą analizę działalności organów państwowych, ale ich **skutki**, pewne obiektywne następstwa rozpatrywane z **określonego** punktu widzenia. Ów punkt widzenia **wyznacza** przede wszystkim przyjęte określenie państwa jako szczególnej formy organizacji społeczeństwa, organizacji terytorialnej, posiadającej odpowiednio wykształcone struktury (aparatus państwowy), posługujący się sformalizowanym i zinstytucjo-

nalizowanym przymusem. Ponadto, analizując funkcje państwa rozpatruje się **całościową, globalną** charakterystykę następstw działania całego aparatu państwowego, nie zaś oddziaływania poprzez poszczególne decyzje organów państwowych, czy też decyzje wydawane przez organizacyjnie wydzielone grupy organów państwa, np. organy władzy, organy administracji, organy sądowe. Chodzi też o skutki **trwale**, choć można również analizować skutki **czasowe**.

Klasyfikacji funkcji państwa można dokonać w oparciu o rozmaite **kryteria**. Z punktu widzenia kryterium **społecznego** wyróżnia się funkcje ogólnospołeczne i klasowe, partykularne, związane z interesami pewnych grup społecznych. Przez funkcje **ogólnospołeczne** rozumie się takie działania organów państwowych i ich skutki, które służą potrzebom i interesom **ogółu**, całego społeczeństwa. Treść i zasięg funkcji ogólnospołecznych to kategorie historycznie zmienne, zależne od stopnia rozwoju cywilizacyjnego danego społeczeństwa. Ogólnie można powiedzieć, że chodzi tu o działania sprzyjające **procesom integracyjnym**, które wbrew wszystkim konfliktom i sprzecznościom społecznym, utrzymują zwartość i spójność wielkiej grupy społecznej, jaką jest organizacja państwowa. Ich skutkiem winno być pewne minimum **ładu i porządku** w życiu społecznym, umożliwiającym egzystencję społeczeństwa jako **całości**.

Funkcje państwa mogą być determinowane przez **układ** sił klasowych, wyznaczany przez daną formację społeczno-ekonomiczną. Wówczas działania państwa są ukierunkowane na **ochronę** interesów **klasy panującej** ekonomicznie, służą utrzymaniu i rozwijaniu stosunków społecznych, na podstawie których owa klasa staje się klasą panującą politycznie. Swą pozycję zabezpiecza przez najkorzystniejsze dla siebie rozwiązania ustrojowo-prawne. Nawet wówczas, gdy państwo ma zdecydowany charakter klasowy, musi realizować pewne funkcje ogólnospołeczne związane np. z bezpieczeństwem komunikacji, minimalnym choćby stanem higieny, itp.

Z uwagi na **terytorialny** charakter państwa można wyróżnić funkcje **zewnętrzne** i funkcje **wewnętrzne**. Funkcje zewnętrzne to oddziaływanie państwa na zewnątrz jego terytorium. Państwo bądź prowadzi wojny, bądź realizuje politykę pokojową, wchodząc w powszechne organizacje międzynarodowe (ONZ) lub regionalne np. (EWG) oraz

zawierając sojusze w zakresie stosunków politycznych, gospodarczych, wojskowych z innymi państwami. Funkcja wewnętrzna dotyczy wszelkiej działalności państwa w ramach organizacji państwowej, polegającej na **organizowaniu** różnych dziedzin życia społecznego (np. komunikacja, poczta, więziennictwo) oraz regulowaniu współżycia jednostek i grup społecznych przy pomocy nakazów i zakazów.

Funkcje państwa mogą być wyróżniane ze względu na dziedziny i sposób działania państwa. Tradycyjnie wymieniane są trzy funkcje:

- **obronno-przymusowa**, związana z zapewnieniem ochrony podstawowych wartości społecznych, przy czym **formą** tej ochrony jest przymus państwowy i działanie wyspecjalizowanych organów (wojsko, policja, sądownictwo, więziennictwo). Chodzi tu o zapewnienie **bezpieczeństwa** wewnętrznego i zewnętrznego.
- **gospodarczo-organizacyjna**, związana z działalnością państwa w sferze gospodarczej. Ingerencja państwa może mieć charakter **bezpośredni**, gdy występuje własność państwowa, a część aparatu państwowego prowadzi i organizuje gospodarowanie państwowe lub **pośredni** poprzez np. dotacje państwowe, zamrażanie cen, elementy gospodarki planowej.
- **kulturalno-oświatowa** wyrażająca się wpływem państwa poprzez określone działania na kształtowanie światopoglądu i kultury członków społeczeństwa (działalność oświatowa, naukowo-badawcza, upowszechnianie literatury, muzyki, prasy, itp.).

Z innego punktu widzenia, z uwagi na **cele** działania, wykorzystywane metody i techniki można wyodrębnić funkcje: adaptacyjną, regulacyjną, innowacyjną. Funkcja **adaptacyjna** to takie działania, które prowadzą do przekształceń państwa (zmiany w systemie prawa, w organizacji aparatu państwowego) w celu **przystosowania** go do zachodzących zmian cywilizacyjnych, przeobrażeń społecznych. Funkcja **regulacyjna** to działania, przez które państwo wpływa na procesy społeczne już zachodzące, zaś funkcja **innowacyjna** polega na inicjowaniu przez działalność państwa nowych procesów społecznych, wskazywanie i organizowanie sprzyjających im środków. Propono-

wane są i inne typologie funkcji państwa, np. funkcja organizacyjna, represyjna, gospodarcza, socjalna, dystrybucyjna (rozdział dóbr).

5. Pojęcie i klasyfikacja organów państwowych

Państwo działa za pomocą **aparatu państwowego**, na który składają się różnorodne organy państwowe tworząc określony system. **Organem państwowym** nazywamy jednostkę lub zespół ludzi wyposażonych przez obowiązujące prawo w pewien zespół uprawnień władczych. Przez **działania** władcze rozumiemy działania oparte na stosunku władztwa, w którym występuje **podporządkowanie** jednej ze stron stosunku drugiej. W stosunku władztwa państwowego zależności **natury osobistej** nie mają znaczenia. Każdy, kto w imieniu państwa podejmuje działania władcze, może żądać posłuchu dla swych decyzji, niezależnie jakie posiada cechy indywidualne. Oznacza to, że jednostki są podporządkowane nie konkretnej osobie, lecz określonej, pełnionej przez nią **funkcji**. Oczywiście, jeżeli dana osoba piastująca funkcję państwową cieszy się **uznaniem** obywateli, jest to ważny, ale **dodatkowy** czynnik skłaniający ich do respektowania jej decyzji. Jest to szczególnie istotne wobec osób pełniących najważniejsze funkcje państwowe, ale brak owego uznania nie może prowadzić do utraty szacunku i posłuszeństwa, należnego samej instytucji, bez względu na to, kto ją uosabia. **Nie wszystkie** działania państwa mają charakter władczy, np. działalność ekonomiczna przedsiębiorstw państwowych, czy działalność dydaktyczna szkół państwowych. Do działań władczych zalicza się: stanowienie norm prawnych, wydawanie decyzji administracyjnych i orzeczeń sądowych, stosowanie przymusu i wykonywanie aktów kontroli.

Klasyfikacja organów państwowych może być prowadzona ze względu na różne kryteria.

1. Ze względu na rodzaj działalności można je podzielić na:
 - **organy ustawodawcze** powołane przede wszystkim do działalności prawodawczej ale nie na zasadzie wyłączności, bowiem działaniami tego rodzaju zajmują się wspólnie i inne organy państwowe (w Polsce organami władzy ustawodawczej są Sejm i Senat),

- **organy administracyjne** mające charakter wykonawczy, realizujące zadania państwowe określone przez organy ustawodawcze (np. Rada Ministrów, ministrowie, wojewodowie),
 - **organy sądownicze** zajmujące się rozstrzyganiem sporów prawnych na podstawie obowiązującego prawa (sądy powszechne, sądy administracyjne, sądy wojskowe),
 - **organy kontrolne** powołane do sprawowania kontroli organów administracji publicznej (np. Najwyższa Izba Kontroli, Regionalne Izby Obrachunkowe).
2. Według kryterium struktury organizacyjnej rozróżnia się organy:
 - **jednoosobowe** np. Prezydent, minister, wojewoda,
 - **wielooosobowe** np. parlament, Rada Ministrów, rada gminy.
 3. Ze względu na okres przyznawanych pełnomocnictw organy:
 - **powoływane na czas nieoznaczony** (np. sędziowie),
 - **kadencyjne** (np. Prezydent, Rzecznik Praw Obywatelskich, Prezes NIK).
 4. Ze względu na tryb pracy organy:
 - **permanentne**, które działają w sposób stały (np. Prezydent, Prezes Rady Ministrów, wojewoda),
 - **periodyczne**, które działają w systemie odbywających się co jakiś czas posiedzeń (np. Rada Ministrów, Sejm, Senat, rada gminy).
 5. Ze względu na podstawę prawną powołania do życia organy:
 - **konstytucyjne**, dla których podstawą jest norma konstytucyjna (np. Sejm i Senat),
 - **pozakonstytucyjne**, dla których podstawą powołania jest inny akt normatywny (np. Prezydium Sejmu powołane na podstawie Regulaminu Sejmu).
 6. Ze względu na sposób powoływania organy:
 - **pochodzące z wyboru** (np. Sejm, Senat, Prezydent),
 - **pochodzące z nominacji** (np. wojewoda),
 - **pochodzące częściowo z kooptacji** tzn. uzupełniające własną uchwałą swój skład (tak np. kształtowano skład Krajowej Rady Narodowej).

7. Ze względu na terytorialny zakres działania organy:
 - **centralne**, wykonujące swe zadania na całym terytorium państwa (np. Rada Ministrów),
 - **lokalne**, działające na części terytorium państwa (np. wojewoda).
8. Ze względu na stopień samodzielności organy:
 - **samoistne**, które występują samodzielnie w stosunkach z innymi organami państwowymi (np. Rada Ministrów),
 - **pomocnicze**, wewnętrzne nie występujące samodzielnie w stosunkach z innymi organami (np. Konwent Seniorów w Sejmie).
9. Ze względu na miejsce w hierarchii organów:
 - **najwyższe**, to znaczy takie, które w ramach danego rodzaju władzy nie są podporządkowane innym organom (np. Sejm, Rada Ministrów),
 - **podporządkowane**, znajdujące się pod zwierzchnictwem organów wyżej stojących w hierarchii (np. Komendant Główny Policji, wojewoda).
10. Ze względu na okoliczności ich funkcjonowania organy:
 - **specjalne**, powoływane tylko w nadzwyczajnych okolicznościach, np. na czas wojny – sądy wyjątkowe czy Naczelny Dowódca Sił Zbrojnych,
 - **zwyczajne**, których istnienie i kompetencje nie są uzależnione od wyjątkowych okoliczności.

Obok pojęcia „organ państwowy” występuje pojęcie „urząd” używane w kilku znaczeniach.

Przez **urząd** można rozumieć:

- wyodrębniony zespół kompetencji związany z określonym organem państwowym, np. urząd prezydenta, urząd ministra. W języku potocznym urząd w tym znaczeniu jest równoważny (równoznaczny) z pojęciem stanowiska,
- jako szczególna nazwa organu administracyjnego, np. urząd celny,
- jako zespół osób dysponujący odpowiednim zespołem środków technicznych i materialnych, przydany danemu organowi pań-

stwowemu do realizacji jego funkcji np. ministerstwo, urząd wojewódzki, urząd gminy.

Mówiąc o **urzędzie organu państwowego** mamy na myśli trzecie z podanych znaczeń.

6. Związki państwa z prawem

Wzajemne związki państwa i prawa są różnie interpretowane przez różne kierunki teoretyczne w nauce prawa w zależności od tego, co rozumie się pod pojęciem „**prawo**”.

Jest to pojęcie wieloznaczne zarówno w języku potocznym, jak i w językach związanych z prawem. Można je odnosić do **twierdzeń** opisujących pewne **prawidłowości** występujące w przyrodzie czy społeczeństwie, stanowiących wynik procesu poznawczego. Jeżeli poznanie opiera się na metodach uznanych za naukowe, wówczas takie twierdzenia określa się mianem **praw nauki**.

„Prawo” może oznaczać „czyjeś prawo”, to znaczy **uprawnienia, wolności, kompetencje** lub ich cały zespół, przysługujące podmiotowi ze względu na obowiązujące normy prawne, np. prawo właściciela do swobody korzystania z rzeczy stanowiącej jego własność, prawo wierzyciela do zwrotu długu, kompetencję organu państwowego do wydawania decyzji ze skutkiem prawnym itp. Tak rozumiane prawo nosi nazwę **prawa podmiotowego** (należy zaznaczyć, że również termin „**prawo podmiotowe**” jest niejednolicie interpretowane w prawnawstwie).

Zespół obowiązujących norm postępowania o określonych cechach, niezależnie od sposobu ich powstawania – to **prawo przedmiotowe**. Występuje również określenie „**prawo pozytywne**” i „**prawo naturalne**”. Przez **prawo pozytywne** rozumie się normy stanowiące **wytwór** działalności ludzkiej (szerokie ujęcie) lub normy tworzone wyłącznie lub w przeważającej mierze przez państwo (węższe ujęcie). Prawu pozytywnemu przeciwstawia się **prawo naturalne**, jako **niezależne** od człowieka, wynikające z nakazów istoty boskiej (wersja religijna) lub z godności człowieka, jego rozumnej, społecznej natury (wersja laicka). Prawo naturalne może być ujmowane w aspek-

cie **przedmiotowym** jako normy, reguły, wzorce zachowań, bądź w aspekcie **podmiotowym** jako przyrodzone, niezbywalne prawa i wolności jednostki.

Zwolennicy prawa natury przyjmują, że w państwie funkcjonują **dwa** porządki prawne, pozytywny i naturalny, przy czym wyższy wartość ma prawo naturalne. Prawo pozytywne, jeśli ma być uważane za słuszne, sprawiedliwe winno być **zgodne** z prawem naturalnym. W ich ujęciu prawo naturalne jest niezależne od państwa oraz nakłada na organy państwowe powinność tworzenia takiego prawa, które nie byłoby sprzeczne z jego postanowieniami. Zwolennicy kierunku pozytywistycznego negują istnienie prawa naturalnego, w państwie występuje tylko prawo pozytywne. Koncepcje pozytywistyczne za zasadniczą cechę prawa uznają jego **genetyczny i funkcjonalny** związek z organizacją państwa. Związek genetyczny oznacza, że państwo i prawo są to zjawiska cywilizacyjne, które pojawiły się mniej więcej równolegle, w każdym razie prawo nie wyprzedza państwa. Związek funkcjonalny oznacza, że państwo tworząc prawo zapewnia jego **przymusową** realizację, a prawo jest głównym **środkiem** wykonywania zadań państwa. Najkrócej ujmując, związki państwa i prawa przedstawiają się następująco:

- państwo poprzez działalność kompetentnych organów państwowych, w przewidzianych ustawowo formach, jest głównym twórcą prawa,
- tworząc i stosując prawo, państwo realizuje swoje funkcje władcze wobec wszystkich podmiotów podległych jego suwerennej władzy; zasadniczą funkcją jest regulowanie życia społecznego w celu zapewnienia bezpieczeństwa i porządku, stałości i pewności wzajemnych relacji międzyludzkich,
- prawo legitymizuje władzę państwową, dając prawne podstawy jej działalności, określa kompetencje, strukturę, tryb funkcjonowania organów państwa,
- prawo wyznacza sytuacje prawne obywateli, zarówno wobec siebie, jak i wobec państwa.

Współcześnie rola prawa nie jest sprowadzana wyłącznie do roli **instrumentu politycznego** w rękach władzy państwowej. Prawo jest

traktowane jako samoistna **wartość** kulturowa, nośnik określonych wartości, wyraz idei sprawiedliwości, ładu społecznego, prawidłowych stosunków opartych na zasadach równości, tolerancji, szacunku dla indywidualności i godności każdego człowieka.

W polskiej nauce prawa **podstawowe** znaczenie terminu „prawo” przedstawia się następująco: **prawem** jest zespół norm generalnych i abstrakcyjnych, ustanowionych lub uznanych w odpowiedniej formie przez kompetentne organy państwowe, których przestrzeganie jest zabezpieczone przymusem państwowym. Pomędzy państwem i prawem zachodzą wyżej wskazane związki genetyczne i funkcjonalne.

ROZDZIAŁ III. NORMA PRAWNA – PRZEPIS PRAWNY – AKT NORMATYWNY

1. Norma a inne typy wypowiedzi

Z językowego punktu widzenia norma prawna należy do szerszej grupy wypowiedzi – norm postępowania. Przez **normę postępowania** rozumiemy wypowiedź, która zwraca się do pewnej osoby lub grupy osób z żądaniem określonego zachowania we wskazanych okolicznościach. Swymi **właściwościami** różni się od wypowiedzi innego typu: wypowiedzi opisowych i wypowiedzi oceniających.

Wypowiedzi opisowe (zdania w sensie logicznym) stwierdzają, że tak a tak jest, albo nie jest. Ich główną funkcją jest funkcja **opisowa**, polegająca na przekazaniu informacji, opisaniu pewnych zjawisk, stanów rzeczy, procesów, przedmiotów, itp. Opis może być zgodny z obiektywną rzeczywistością lub niezgodny, stąd o każdym zdaniu możemy powiedzieć, że jest **prawdziwe** albo **falszywe**.

Wypowiedzi **oceniające** wyrażają przeżycia oceny, tj. aprobaty lub dezaprobaty określonych stanów rzeczy, istniejących w przeszłości, teraźniejszości i przyszłości (tylko wyobrażonych). **Nie opisują** rzeczywistości, nie są zdaniami w sensie logicznym, nie możemy więc o nich powiedzieć, że są prawdziwe lub fałszywe. Pełnią głównie funkcję **ekspresywną**, służącą do wyrażania przeżyć, stanów emocjonalnych wobec określonych osób, zjawisk czy rzeczy. Na ich podstawie nie możemy dowiedzieć się jakie obiektywne cechy posiadają, lecz tylko tego, czy podobają się, czy nie podobają się wypowiadającemu się o nich podmiotowi co, jak wiadomo, jest sprawą subiektywną.

Mówiąc o wypowiedziach oceniających należy zwrócić uwagę na dwa rodzaje występujących w nich ocen: oceny **zasadnicze** i oceny **instrumentalne**. Ocena **zasadnicza**, zwana też pierwotną lub bezinteresowną ocenia dany przedmiot lub zjawisko „samo w sobie”, „jako

takie”, bez jakiegoś punktu odniesienia. Ocena **instrumentalna** (wtórna, celowościowa, utylitarna) wiąże oceniane zjawisko, czy przedmiot z jakimś innym na zasadzie relacji środka i celu. Wyraża aprobatę, gdy jest dobrym, skutecznym środkiem do osiągnięcia danego celu, zaś dezaprobatę, gdy nie służy jego realizacji.

Normy postępowania to wypowiedzi o funkcji **sugestywnej**, wpływającej na czyjeś zachowanie w określonym kierunku. Nie są to jedyne wypowiedzi o tym charakterze. Taką samą funkcję pełnią rozkazy, zalecenia, wskazówki, sugestie, rady, życzenia, itp. Wszystkie wypowiedzi wskazujące, czy preferujące pewien sposób postępowania, tworzą wspólną kategorię wypowiedzi zwaną **dyrektywami**. W codziennym postępowaniu ważną rolę odgrywają dyrektywy **instrumentalne** (celowościowe), wskazujące co należy, bądź nie należy zrobić, aby osiągnąć pożądany stan rzeczy (skutek). W odróżnieniu od norm postępowania nie mają charakteru stanowczego, czyli nie zobowiązują adresata do zachowania realizującego określony stan rzeczy, pozostawiając to jego swobodnemu uznaniu. Dyrektywy instrumentalne jedynie podają, że takie to a takie postępowanie jest właściwym środkiem jego osiągnięcia. Dyrektywa instrumentalna może być prawdziwa albo fałszywa, w zależności od prawdy lub fałszu zdania orzekającego o związkach między danym zachowaniem a jego skutkami. Na przykład, zdanie stwierdzające: „odcięcie dopływu świeżego powietrza powoduje zmniejszenie się ognia w pomieszczeniu” – jest prawdziwe. Oparta na nim dyrektywa instrumentalna: „Jeżeli chcesz zmniejszyć ogień, powinieneś odciąć dopływ świeżego powietrza do pomieszczenia” – jest również prawdziwa.

Zgodnie z szeroko przyjętym stanowiskiem, norma postępowania nie jest prawdziwa lub fałszywa, niczego bowiem nie opisuje, nie stwierdza, w odróżnieniu od zdania w znaczeniu logicznym. Różni się też od wypowiedzi oceniających, te ostatnie mogą odnosić się nie tylko do czyichś zachowań, ale do wszelkich stanów rzeczy zarówno aktualnych, przeszłych i przyszłych. Wyznaczony przez normę sposób określonego zachowania może dotyczyć tylko przyszłości i niekoniernie żądanie danego zachowania musi oznaczać jego aprobatę, chociaż tak najczęściej bywa.

Analogicznie do ocen, możemy wyróżnić normy o charakterze **zasadniczym** i normy **instrumentalne**. Przykładem normy zasadniczej jest, np. norma: „Powinieneś zawsze w określonym terminie zwracać długi pieniężne”, przykładem normy instrumentalnej jest, np. norma: „Powinieneś zwracać długi pieniężne w terminie, jeżeli chcesz by w przyszłości ponownie udzielono ci pożyczki”.

Wypowiedziami pośrednimi między wypowiedziami zawierającymi oceny a normami są tzw. **optatywy**. Zawierają one zarówno ocenę pewnego stanu rzeczy, jak i życzenie, sugestię, aby w przyszłości dany stan wystąpił lub nie wystąpił. Na przykład: „Oby jutro nie padało”, „W tym roku powinien być wyjątkowy urodzaj truskawek”, itp. Nie są skierowane do żadnego adresata, często dotyczą zjawiska, na które człowiek nie ma żadnego wpływu, np. zjawisk przyrodniczych. Czasami sprawiają wrażenie, że są skierowane do określonej osoby jako polecenie określonego zachowania np. „Mógłbyś wreszcie zdać ten egzamin”. Wypowiedź tego typu nie jest normą, nakazem określonego postępowania, jej znaczenie jest takie, że dobrze byłoby, aby owa osoba zdała egzamin, że wypowiadający podmiot życzyłby sobie takiego stanu rzeczy. Słowna postać wypowiedzi może być niekiedy tak myląca, że trudno ją zakwalifikować do jakiegoś określonego typu wypowiedzi. Należy wówczas brać pod uwagę kontekst w jakim jest wypowiedziana oraz intencję tego, kto ją sformułował.

Przypomnijmy, główną funkcją normy postępowania jest funkcja sugestywna, funkcja wpływania na adresatów normy, aby postępowali w określony sposób. Aby dana wypowiedź mogła pełnić taką rolę musi posiadać niezbędne elementy **treściowe**:

- określenie adresata lub adresatów,
- wskazanie powinnego zachowania (działanie, zaniechanie),
- określenie okoliczności, w których norma ma być realizowana.

2. Rodzaje norm postępowania

W zależności od sposobu określania w normie adresata i okoliczności, w których dane postępowanie powinno być spełnione, dzielimy normy na: normy **indywidualne** i normy **generalne**. Normy **indywidualne** charakteryzują adresata imiennie, co do tożsamości oraz

szczegółowo określają okoliczności, w których zachowanie ma nastąpić np.: „Jan Nowak zamieszkały w Rzeszowie przy ulicy Jana Kazimierza nr 8 jest zobowiązany stawić się w Sądzie Rejonowym w Rzeszowie w Wydziale Karnym o godz. 9 w dniu 5 V 1995 r. w sali nr 3, w sprawie oznaczonej sygnaturą akt...”. Jeżeli adresat określony jest poprzez wskazanie cech rodzajowych, charakteryzujących pewną kategorię podmiotów, np. student, nauczyciel, osoba prowadząca pojazd mechaniczny, itp. a okoliczności określone w sposób ogólny, np. podczas pełnienia obowiązków służbowych, podczas poruszania się po drodze publicznej, w danym roku akademickim, itp. mamy do czynienia z normą **generalną**. Adresat może być określany poprzez takie wyrażenie, jak: „kto”, „każdy” lub też norma prawna nie wymienia okoliczności, w których znajduje zastosowanie. Oznacza to, że wszyscy podlegający obowiązującemu prawu mają obowiązek w każdej sytuacji postępować w sposób określony w danej normie, chyba że przepisy prawne przewidują od tego wyjątki. Na przykład, art. 177 § 1 Kpk stanowi: „Każda osoba wezwana w charakterze świadka ma obowiązek stawić się i złożyć zeznania”. Wyjątek stanowi art. 178 Kpk: „Nie wolno przesłuchiwać jako świadków:

- 1) obrońcy co do faktów, o których dowiedział się udzielając porady prawnej lub prowadząc sprawę,
- 2) duchownego co do faktów, o których dowiedział się przy spowiedzi”.

Określenie adresata poprzez wskazanie pełnionej przez niego funkcji, np. Prezydent, Rzecznik Praw Obywatelskich, jest również określeniem rodzajowym, choć wiadomo, że w danym miejscu i czasie jest tylko jeden adresat, do którego norma jest skierowana. Nie pozbawia to normy charakteru generalnego, gdyż dotyczy adresata pełniącego daną funkcję, nie zaś konkretnej osoby, określonej z imienia i nazwiska. Norma prawna dotyczy każdej osoby, kolejno sprawującej dany urząd.

Podział norm na normy **abstrakcyjne** i **konkretne** opiera się na tym, jak norma określa zachowanie adresatów. Norma **konkretna** określa zachowanie jako jednorazowe, niepowtarzalne. Z chwilą, gdy adresat postąpi we wskazany sposób, dana norma zostaje zrealizowa-

na. Norma **abstrakcyjna** dotyczy zachowań stałych lub powtarzalnych, które mogą zdarzyć się w przyszłości w nieograniczonej liczbie przypadków, np.: „Każdy, kto osiąga dochód, obowiązany jest do zapłacenia podatku za dany rok kalendarzowy”.

W zależności od tego, czy adresat normy i twórca normy (normodawca) to jedna i ta sama osoba, czy też są to różne osoby, możemy wyróżnić normy **autonomiczne** (wewnętrzne) oraz normy **heteronomiczne** (zewnętrzne).

Ludzkie postępowanie wyznaczone jest przez różne normy społeczne: prawne, moralne, religijne, obyczajowe, estetyczne, normy dotyczące działalności różnych organizacji społecznych. Rozróżnienie norm w oparciu o kryterium ich treści jest nieprzydatne, nie ma bowiem dziedziny zachowań, która byłaby wyłączną domeną regulacji, np. prawnej, moralnej, obyczajowej. Oczywiście, pewne sfery aktywności ludzkiej mogą być interesujące z punktu widzenia prawa, a obojętne, nieistotne z punktu widzenia moralności, czy obyczajowości, i na odwrót. Wiele zachowań szczególnie ważnych dla stosunków międzyludzkich, np. nakaz powstrzymania się od zabójstwa, kradzieży, obowiązek dotrzymania danego słowa, itp. jest uregulowane przez różne normy zarówno, np. prawne, moralne, religijne. Żadna wypowiedź nakazująca czy zakazująca komuś określone zachowanie nie jest, sama przez się, normą prawną, moralną, religijną, itp. Cechę „prawności”, „moralności”, „religijności” posiada nie norma, ale argumentacja na rzecz jej przestrzegania, jakiś rodzaj uzasadnienia, dla czego daną normę należy uznać za obowiązującą, wiążącą dla adresatów. Z formalnego punktu widzenia różnica między normami leży w tym, na jakiej podstawie **uzasadnia się**, że dana norma **obowiązuje**.

Wyróżnia się dwa rodzaje uzasadniania norm: uzasadnienie **aksjologiczne** i uzasadnienie **tetyczne**. Uzasadnienie **aksjologiczne** ma miejsce wówczas, gdy ktoś uważa daną normę za wiążącą, obowiązującą z tego powodu, że w świetle przyjmowanych przez niego ocen i wartości wskazane przez nią zachowanie lub jego skutki są dobre, właściwe, słuszne. Dana norma posiada uzasadnienie **tetyczne**, jeżeli została ustanowiona (i nie uchylona) przez podmiot, który ma władzę nad adresatami normy. Władza może wynikać z autorytetu, jakim normodawca cieszy się wśród adresatów bądź z faktu, że dysponuje

on odpowiednimi środkami, aby skłonić adresatów do posłuchu wobec ustanowionych przez siebie norm. Ta sama norma może mieć zarówno uzasadnienie aksjologiczne, jak i tetyczne. Ma to miejsce w przypadku, gdy występuje zbieżność ocen powinnego zachowania u podmiotu ustanawiającego daną normę, jak i u adresata zobowiązanego do jej realizacji. Zjawiskiem niepożądanym jest sytuacja, gdy adresaci kierują się odmiennym niż normodawca systemem wartości i ocen i z ich punktu widzenia wskazane zachowania zasługują na dezaprobatę.

Obowiązywanie norm prawnych opiera się przede wszystkim na ich uzasadnieniu **tetycznym**. Norma prawna to norma postępowania w odpowiedni sposób ustanowiona lub uznana przez odpowiedni organ państwowy, a więc w ramach określonych kompetencji i z zachowaniem określonych procedur. Uzasadnienie aksjologiczne obowiązywania norm prawnych jest współcześnie traktowane jako uzasadnienie pomocnicze. Dla wielu norm prawnych trudno znaleźć uzasadnienie wypływające z jakiejś oceny, np. lewostronny czy prawostronny ruch uliczny, taka a nie inna kolejność rubryk deklaracji podatkowych, itp. – jest to wynik przyjęcia pewnej konwencji, co nie oznacza, że nie jest ona uzasadniona innymi względami, np. tradycją, nawykami społecznymi.

Normy pozaprawne, zwłaszcza moralne i religijne, mają uzasadnienie aksjologiczne, choć mogą mieć również uzasadnienie tetyczne, np. normy religijne wynikające z prawd objawionych, normy zawarte w kodeksie prawa kanonicznego regulujące życie Kościoła Katolickiego i jego wyznawców.

O obowiązywaniu norm można mówić również w płaszczyźnie **społecznej**, mając na myśli ich **skuteczność** społeczną. Uznanie normy za obowiązującą ze względu na takie czy inne jej uzasadnienie, nie przesądza jeszcze o tym, że adresaci będą postępować we wskazany przez nią sposób. Norma jest **skuteczna**, gdy spełnione są następujące warunki:

- stwierdza się istnienie stanów rzeczy, które są skutkami działania norm,
- przynajmniej niektóre z tych skutków są oceniane jako stany rzeczy zgodne z normą, stanowiące efekty jej działania,

- określone stany rzeczy nie wystąpiłyby, gdyby nie było danej normy.

Jeżeli normy spotykają się z posłuchem adresatów w każdym przypadku lub przynajmniej dostatecznie często mówimy o **behawioralnym** obowiązywaniu normy (z ang. behaviour – „zachowanie się”).

Najogólniej mówiąc, ludzie skłonni są świadomie realizować normy postępowania (przestrzegać je) z dwóch powodów: aprobują ich treść lub obawiają się sankcji grożącej za ich przekroczenie. **Sankcja** jest to pewna dolegliwość, jaka spotyka adresata normy w przypadku jej naruszenia. Przekroczenie norm prawnych i pozaprawnych, np. moralnych, obyczajowych, jest związane z odmiennym charakterem sankcji. Normy prawne są zabezpieczone sankcją wymierzoną przez kompetentne organy państwowe, a więc w sposób zinstytucjonalizowany. Taka sankcja jest nazywana **sankcją skupioną**. W przypadku innych norm społecznych, np. moralnych, obyczajowych, sankcja polega na spontanicznej reakcji członków środowiska społecznego, do którego należy naruszający normę. Może ona polegać na mniej lub bardziej dokuczliwej dla niego dezaprobacie, np. bojkocie, ośmieszeniu, potępieniu. Jest to tzw. **sankcja rozsiana**. Aby jakakolwiek sankcja odniosła zamierzony skutek, tj. skłoniła adresata do zachowania zgodnego z normą, musi być na tyle dolegliwa, że dla adresata mniejszym złem jest realizacja wyznaczonego zachowania aniżeli konsekwencje związane z naruszeniem normy.

3. Prawo a moralność

Fakt, że w społeczeństwie obok regulacji prawnej działają inne pozaprawne unormowania zachowań, nasuwa konieczność ustalenia ich wzajemnych relacji. Można wyróżnić trzy rodzaje relacji: uregulowania **zbieżne**, **rozbieżne** i **indyferentne** (obojętne względem siebie).

Uregulowania **zbieżne** są to przypadki, gdy jedno i to samo zachowanie jest nakazane albo zakazane jednocześnie przez różne normy, np. prawne, moralne, religijne, obyczajowe, np. zakaz zabójstwa, zakaz naruszania cudzej własności, nakaz opieki nad dziećmi, nakaz

udzielania pomocy człowiekowi znajdującemu się w niebezpieczeństwie, itp. Z punktu widzenia ładu społecznego jest to sytuacja optymalna. Adresat znajduje się pod zwielokrotnioną presją oddziaływania wielu norm, co wydatnie wpływa na realizację wyznaczonego zachowania. Niejednokrotnie dla adresata jest bardziej dokuczliwa dolegliwość w postaci wyrzutów sumienia czy utrata zaufania lub dobrego imienia niż sankcja przewidziana przez obowiązujące prawo.

W uregulowaniach **rozbieżnych** mamy do czynienia z sytuacją, gdy ta sama sfera zachowań jest odmiennie regulowana przez normy należące do różnych systemów normatywnych, prawnych, moralnych, religijnych, itp. Ma to miejsce wówczas, gdy jedna norma nakazuje, druga zaś zakazuje danego postępowania, np. bezwzględny zakaz zabójstwa wynikający z norm religijnych i rozkaz zabijania skierowany do żołnierza na wojnie. Takie przypadki są raczej rzadkie, natomiast często odmiennosc regulacji zachowań polega na tym, że jedna norma dopuszcza (dozwala) pewne zachowanie, zaś według innej normy jest ono nakazane lub zakazane, np. obowiązujące polskie prawo dopuszcza pod pewnymi warunkami usunięcia ciąży, natomiast moralność katolicka zawiera kategoryczny zakaz aborcji. Konfliktowość norm jest zjawiskiem niepożądanym, powoduje konkurencję różnych wartości, zmusza człowieka do dramatycznych czasem wyborów i rozterek wewnętrznych.

Indyferencja uregulowań polega na tym, że pewne dziedziny zachowań są normowane przez dany system normatywny, natomiast nie są one przedmiotem zainteresowań innych systemów. Na przykład: w systemie prawnym są liczne normy o charakterze proceduralnym, dla których trudno byłoby dopatrzeć się uzasadnienia w jakiejś ocenie moralnej, religijnej czy innej. Z kolei prawo nie ingeruje w pewne dziedziny życia, które stanowią prywatną domenę jednostki, nie kontroluje jej życia duchowego, natomiast czynią to inne normy, np. religijne, moralne. Normy obyczajowe dotyczą czasem drugorzędnych, nieistotnych z punktu widzenia prawa czy moralności spraw, np. związanych z modą, etykietą, pewnym stylem życia przyjętym w określonych środowiskach.

Normami obyczajowymi nazywamy reguły postępowania w określony sposób w określonych sytuacjach, połączone z przekonaniem, że

tak wypada czynić, tak należy postępować. Obowiązywanie norm obyczajowych opiera się na pewnych nawykach, wynikających z wielokrotnego powtarzania tych samych zachowań w pewnych sytuacjach. Czasami nie bardzo wiadomo, dlaczego tak a nie inaczej należy postępować, po prostu tak się postępuje, bo tak czyniono zawsze, wszyscy tak postępują, itp.

Spośród związków zachodzących pomiędzy różnymi systemami normatywnymi najliczniejsze i najdonioślejsze są związki prawa z moralnością. W języku potocznym moralność błędnie utożsamia się z etyką. **Etyka** to nauka o moralności w różnych aspektach: opisowym, historycznym, normatywnym. Natomiast termin „moralność” występuje w trzech znaczeniach:

- zbiór norm postępowania uzasadnionych ocenami moralnymi,
- fakt wyznawania przez pewnych ludzi ocen i norm moralnych,
- fakt postępowania pewnych ludzi w sposób zgodny lub niezgodny z tymi normami.

W dalszych rozważaniach będziemy używać terminu „moralność” w znaczeniu **zbioru norm postępowania**, uzasadnionych ocenami moralnymi, kwalifikujące ludzkie czyny jako dobre lub złe, słuszne lub niesłuszne, sprawiedliwe lub niesprawiedliwe.

Związki prawa i moralności mogą mieć przede wszystkim charakter **funkcjonalny i treściowy**. Związki funkcjonalne polegają na wzajemnym oddziaływaniu prawa i moralności. Fakt rozpowszechnienia się w społeczeństwie określonych ocen i norm moralnych nie może być lekceważony przez prawodawcę, jak również przez organy stosujące prawo, w przeciwnym bowiem razie może powstać sytuacja, że adresaci nie zechcą przestrzegać skierowanych do nich norm lub w krańcowych przypadkach mogą otwarcie się im przeciwstawiać. Obowiązywanie określonych norm prawnych chroni i umacnia istniejące normy moralne, ewentualnie może mieć wpływ na powstanie nowych. Należy podkreślić, że cechą współczesnych społeczeństw jest uznanie pluralizmu (wielości) przekonań światopoglądowych, w tym systemów moralnych, przyjmowanych przez rozmaite grupy i środowiska społeczne. Związanie prawa z jedną moralnością, nawet dominującą w danym społeczeństwie, pozbawia prawa względnej nie-

zależności, autonomii i neutralności wobec różnych systemów wartości, postaw i przekonań moralnych.

Zasada autonomii nie oznacza izolacji systemu prawnego i moralnego, o czym świadczą licznie występujące relacje treściowe. Mogą one polegać na **inkorporacji** (włączeniu) do systemu prawa pewnych norm moralnych bądź na **uzupełnieniu** lub **modyfikowaniu** treści norm prawnych poprzez normy i oceny moralne. Inkorporacja może przybrać postać równoległego i treściowo zbieżnego z daną normą moralną wzoru powinno zachowania wyrażonego w przepisie prawnym, np. w prawie karnym materialnym cały szereg zakazów chroniących życie, zdrowie, wolność, cześć, mienie lub też może wystąpić jako tzw. **zasada prawa**.

Przez zasady prawa rozumie się pewną kategorię norm prawnych, wyróżniających się doniosłością i szczególną rolą dla określonej gałęzi prawa bądź dla całego systemu prawa. Szereg zasad prawa ma wyraźny charakter moralny, np. w prawie rodzinnym zasada trwałości związku małżeńskiego i założonej przez ten związek rodziny, zasada równouprawnienia małżonków, zasada dobra dziecka, równych praw dzieci małżeńskich i pozamałżeńskich.

Uzupełnianie i modyfikowanie treści norm systemu prawa następuje poprzez odesłanie do określonych pozaprawnych reguł i ocen moralnych, także obyczajowych, dotyczących zasad sprawnego działania w danej dziedzinie, itp. jak również przez celowe użycie w tekście prawnym wyrażen nieostrych, niedoprecyzowanych, np. „z ważnych powodów”, „rażące pokrzywdzenie”, „zgodnie ze społeczno-gospodarczym przeznaczeniem prawa”, „z niskich pobudek”, itp. Przez takie regulacje prawodawca świadomie pozostawia organowi stosującemu prawo luz decyzyjny, udzielając mu kompetencji do rozstrzygnięcia konkretnego stanu faktycznego w zależności od jego indywidualnej oceny lub według wskazanych pozaprawnych mierników zachowań, wśród których pierwszoplanową rolę odgrywają normy moralne. Umożliwia to wydawanie bardziej adekwatnych decyzji, odpowiadających społecznemu poczuciu słuszności, sprawiedliwości. Przepisy, które zawierają odesłanie do jakiegoś pozaprawnego systemu norm i ocen noszą nazwę **klauzul generalnych**. Klauzule general-

ne występują przede wszystkim w prawie cywilnym, w prawie rodzinnym, w prawie pracy.

Pomiędzy prawem a moralnością istnieją także dość znaczne **różnice**:

- a) W państwie jednolitym (unitarnym) obowiązuje tylko jeden system prawny (w państwie federacyjnym obowiązuje system prawny federacji, jak również systemy prawne, które mogą być tworzone przez jej części składowe). Inaczej jest w przypadku systemu moralnego, z reguły w jednym państwie funkcjonuje wiele systemów moralnych przyjmowanych przez różne środowiska społeczne, choć pewna liczba norm moralnych o charakterze ogólnoludzkim jest wspólna. Możemy więc mówić o monizmie systemu prawnego i pluralizmie systemów moralnych.
- b) System prawny jest systemem sformalizowanym, tworzonym według określonych procedur przez kompetentne organy władzy publicznej. Normy prawne są wyrażone w języku prawnym odbiegającym od języka potocznego, dzięki czemu możliwa jest daleko większa precyzja, jasność, zwięzłość ich wyrażania. Normy moralne są tworzone spontanicznie, żywiołowo, niezależnie od państwa jako wyraz świadomości rozmaitych grup społecznych. Są o wiele mniej precyzyjne niż normy prawne, przez co mogą być elastyczniej interpretowane.
- c) Przestrzeganie norm prawnych zabezpieczone jest sankcją prawną, która ma charakter sformalizowany (sankcja skupiona) i zinstytucjonalizowany. Katalog sankcji prawnych jest ściśle wyznaczony przez obowiązujące prawo, podobnie jak zastosowanie określonej sankcji za przekroczenie określonej normy (np. za długi nie idzie się do więzienia, bo naruszenie normy nakładającej obowiązek zwrotu długu jest zagrożone inną sankcją). Sankcję prawną wymierzają określone organy państwowe w przepisany trybie. Sankcja za naruszenie norm moralnych ma charakter rozsiały, niezinstytucjonalizowany. Nie ma jakiegoś katalogu sankcji przewidzianych dla zabezpieczenia norm moralnych. Zależy to od reakcji danego środowiska, w którym przyjmuje się określone normy moralne. Spe-

cyficznie sankcją są tu wyrzuty sumienia osoby, która złamie normę moralną.

- d) Odmienna jest podstawa obowiązywania norm prawnych i moralnych. Norma moralna, podobnie jak obyczajowa czy religijna obowiązuje, o ile uzyska akceptację adresata, o ile uzna ją za słuszną, wiążącą dla siebie, niezależnie od tego, czy pochodzi od jakiegoś zewnętrznego autorytetu. Zjawisko uznania danej normy za własną, tak jakby człowiek sam był jej twórcą, określa się mianem **internalizacji**, uwewnętrznienia. Normy moralne mają na ogół charakter autonomiczny, choć zwykle pochodzą z zewnątrz, jako produkt społecznego życia ludzi i są człowiekowi wpajane poprzez wychowanie, społeczne obcowanie. Natomiast normy prawne mają charakter heteronomiczny, obowiązują z nakazu zewnętrznego autorytetu władzy publicznej, zwłaszcza państwowej, są jakby narzucone człowiekowi, niezależnie od jego akceptacji. Nie wyklucza to oczywiście, że procesowi internalizacji podlegają również pewne normy prawne.
- e) Odmienny jest sposób przekazywania treści norm prawnych i moralnych. Normy moralne na ogół nie są spisane i podane do wiadomości w sformalizowany sposób. O istnieniu danej normy moralnej człowiek dowiaduje się w trakcie życia społecznego. Może wybrać sobie taką moralność, jaka mu odpowiada. Normy prawne, zwłaszcza w systemie prawnym typu prawa stanowionego, są spisane (zawarte w aktach normatywnych) i podane do wiadomości adresatów w sposób określony przez obowiązujące prawo.
- f) Różnią się ponadto przedmiotem regulacji. Norma prawna reguluje zachowania zewnętrznie uchwytnie, natomiast nie ingeruje w sferę przeżyć wewnętrznych człowieka, w jego myśli, uczucia, intencje, pobudki. Należy zaznaczyć, że w wielu przypadkach, np. w prawie karnym, dla karalności naruszenia pewnych norm nie jest bez znaczenia motywacja postępowania niezgodnego ze wskazaniami normy.

Samo żywienie złych uczuć, czy zamiarów wobec kogoś, dopóki nie zmanifestuje się w jakiś zewnętrznie dostrzegalny sposób (np. zbieranie informacji, przygotowywanie środków do popełnienia przestępstwa, namawianie kogoś do jego popełnienia, itp.), nie narusza żadnej normy prawnej. Natomiast wewnętrzne stany człowieka nie są obojętne z punktu widzenia moralności, która nakazuje życzliwość, a przynajmniej nie wrogość w stosunku do innych ludzi.

4. Norma prawna i jej budowa

Norma prawna jest jedną z norm postępowania. Charakteryzują ją następujące właściwości: abstrakcyjność, generalność, tetyczne uzasadnienie mocy obowiązującej. Abstrakcyjność i generalność sprawiają, że normy prawne regulują typowe, ogólne stosunki społeczne, mają zapewnioną możliwość wielokrotnego użycia, dzięki czemu mogą perspektywnie (na przyszłość) oddziaływać na rzeczywistość społeczną. Ponadto generalność i abstrakcyjność norm prawnych sprzyja podstawowej zasadzie współczesnego państwa prawnego – formalnej równości obywateli wobec prawa. Tylko normy o dostatecznej ogólności dają podstawę do bezstronnego arbitrażu, nie uprzywilejowują i nie dyskryminują obywateli ze względu na indywidualne cechy, a w takich samych rodzajowo określonych okolicznościach nie wymagają od jednych więcej, a od drugich mniej.

Generalność i abstrakcyjność norm prawnych jest cechą norm powstających w procesie **stanowienia** prawa i odróżnia je od **decyzji stosowania** prawa, które zawierają normy **indywidualne i konkretne**.

Normy prawne obowiązują na mocy uzasadnienia tetycznego, są ustanowione lub uznane przez wyposażone w kompetencje prawotwórcze organy państwowe.

Dla dalszych rozważań przyjmujemy, że **norma prawna** jest to wypowiedź językowa, zawierająca generalną i abstrakcyjną regułę powinnego zachowania, skonstruowana z przepisów prawnych zgodnie z przyjętą koncepcją jej budowy. Norma prawna jest najmniejszym, stanowiącym strukturalną całość, elementem prawa. Norma prawna jako reguła zachowania daje odpowiedź na pytanie: kto, w jakich warunkach, jak powinien postąpić (co jest mu nakazane, za-

kazane lub dozwolone czynić). Sporne jest natomiast, czy określenie, co się dzieje jeżeli adresat nie zastosuje się do wskazanego zachowania, jest integralnym składnikiem normy czy też treścią normy odrębnej. Zależy to od tego, jaką przyjmuje się koncepcję budowy normy prawnej.

W normie prawnej wyróżnia się trzy części składowe (trzy elementy): **hipotezę**, **dyspozycję** i **sankcję**. **Hipoteza** jest to ta część normy, która określa jej adresata oraz warunki lub okoliczności, w których temu adresatowi jest coś nakazane, zakazane lub dozwolone czynić. **Dyspozycja** określa wzór powinnego zachowania, czyli rodzaj zachowania nakazanego, zakazanego lub dozwolonego, wymaganego od adresata jeżeli spełnią się warunki i okoliczności określone w hipotezie tej normy. **Sankcja** to część normy, która określa rodzaj dolegliwości, jaki powinien dotknąć adresata, jeżeli mimo spełnienia się warunków określonych w hipotezie, nie zastosował się do treści dyspozycji danej normy.

Hipoteza należy do jednej z bardziej rozbudowanych części normy prawnej. Wyznacza sytuację, w której norma prawna znajduje zastosowanie. Na tę sytuację składają się elementy **podmiotowe** dotyczące adresata (wiek, zawód, stan rodzinny, majątkowy, itp.), jak również elementy **przedmiotowe**, odnoszące się do stanów, zjawisk lub okoliczności zewnętrznych w stosunku do adresata.

Norma prawna jest formułowana często w postaci zdania warunkowego, tj. składającego się z poprzednika (jeżeli...) i następnika (to...). W takim przypadku poprzednik, określający okoliczności zachowania się adresata, stanowić będzie hipotezę normy. Na przykład: „**Jeżeli rzecz najęta ma wady, które ograniczają jej przydatność do umówionego użytku, najemca może żądać odpowiedniego obniżenia czynszu za czas trwania wad**” (art. 664 § 1 K.c.). Hipoteza może być wyrażona również w inny sposób, np. „**Dziecko po dojściu do pełnoletności może wytoczyć powództwo o zaprzeczenie ojcostwa męża swojej matki, nie później jednak jak w ciągu trzech lat od osiągnięcia pełnoletności**” (art. 70 § 1 K.r.o.), „**W razie zawieszenia postępowania sąd na żądanie powoda cywilnego przekazuje wytoczone powództwo sądowi właściwemu do rozpoznawania spraw cywilnych**”

(**art. 68 Kpk**). W powyższych przykładach hipotezy zostały podkreślone.

Elementy hipotezy są czasami rozproszone w tekstach aktów normatywnych, np. część ogólna Kodeksu cywilnego zawiera elementy hipotez wielu norm, których dyspozycje zamieszczone są w jego części szczegółowej.

W zasadzie nie spotyka się norm bez hipotezy, tj. takich norm, które znajdowałyby zastosowanie wobec każdego, w każdych okolicznościach.

Przepisy prawne są często sformułowane w taki sposób, jakby zawarta w nich dyspozycja ustanawiała bezwarunkową regułę zachowania. Ma to miejsce zwłaszcza w prawie karnym materialnym. Weźmy przykład z dziedziny prawa cywilnego. Art. 415 K.c. stanowi: „Kto z winy swej wyrządził drugiemu szkodę, obowiązany jest do jej naprawienia”. Gdyby ten przepis interpretować w izolacji od innych przepisów, wynikałoby, że każdy, wyrządzający w sposób zawiniony szkodę drugiej osobie, ma obowiązek jej naprawienia. Tak jednak nie jest, wystarczy zajrzeć do kolejnych przepisów. Ograniczymy się tylko do jednego: art. 423 K.c. głosi: „Kto działa w obronie koniecznej, odpierając bezpośredni, bezprawny zamach na jakiegokolwiek dobro własne lub innej osoby, ten nie jest odpowiedzialny za szkodę wyrządzoną napastnikowi”. Brak odpowiedzialności w tym przypadku oznacza, że jeżeli zostały spełnione wszystkie warunki niezbędne do stwierdzenia obrony koniecznej, sprawca szkody nie ma obowiązku jej naprawienia. Hipoteza normy zawartej w art. 415 wygląda więc następująco: Kto z winy swej wyrządził drugiemu szkodę, jeżeli nie działa w obronie koniecznej... Sytuacji wyłączających odpowiedzialność sprawcy szkody jest znacznie więcej, wszystkie powinny być uwzględnione przy rekonstrukcji hipotezy normy sformułowanej w przepisie art. 415 K.c. Dopiero wówczas możemy prawidłowo ustalić zakres zastosowania tej normy. W omawianym przypadku jest to zadanie proste, gdyż hipoteza jest zawarta w sąsiadujących ze sobą przepisach prawnych, natomiast gdy jest rozproszona w różnych miejscach bardzo obszernych nieraz tekstach aktów normatywnych może to być zadanie kłopotliwe dla osoby nie posiadającej przygotowania prawniczego. Prawidłowa rekonstrukcja hipotezy pozwala nie tylko na

ustalenie zakresu zastosowania normy, ale również na odróżnienie przepisów ogólnych i szczegółowych.

O ile hipoteza wyznacza **zakres zastosowania normy** (tj. adresatów, ich cechy, warunki i okoliczności, w których wskazane im zachowanie powinno nastąpić), to dyspozycja wyznacza **zakres normowania** danej normy, czyli klasę zachowań nakazanych, zakazanych lub dozwolonych adresatom, w okolicznościach określonych przez hipotezę.

Dyspozycja normy wyznacza treść powinnego zachowania. Przedmiotem dyspozycji mogą być:

- **czyny**, tj. faktyczne czynności psychofizyczne, np. jazda samochodem, pobicie kogoś, zagarnięcie mienia, budowa lub rozebranie budynku, założenie kanalizacji, itp.
- **czynności konwencjonalne**. W życiu społecznym występuje wiele zachowań konwencjonalnych, np. w dziedzinie obyczajowości, gier sportowych. Posłużmy się najprostszymi przykładami: kiwnięcie głową, uchylenie kapelusza, podniesienie ręki, same w sobie, są prostymi nic nie znaczącymi czynnościami psychofizycznymi. Jeżeli są dokonane na widok zbliżającego się znajomego, nabierają znaczenia powitania na podstawie pewnej konwencji, która przypisuje im właśnie takie znaczenie. Ta sama czynność, np. podniesienie ręki przez policjanta kierującego ruchem drogowym oznacza nakaz zatrzymania się przez kierowców, zaś poseł podnosząc rękę podczas obrad Sejmu nad projektem ustawy dokonuje aktu głosowania.

Aby prawidłowo odczytać znaczenie pewnych czynności, należy znać reguły, które nakazują wiązać z nimi określone znaczenie, oczywiście muszą one najpierw istnieć.

Czynnościami konwencjonalnymi nazywamy takie zachowania, którym istniejące normy (prawne, obyczajowe, itp.) nadają specyficzne znaczenie, odmienne niż to, które wynikałoby z ich psychofizycznego przebiegu i ich faktycznych skutków. Dla wielu czynności konwencjonalnych jest bardzo istotne nie tylko określone zachowanie, ale również sposób jego dokonania, muszą istnieć więc nie tylko reguły, które określonym zachowaniom nadają specyficzne znaczenie, ale

również i reguły, które określają jak ma być ono dokonane, aby mogło być uznane za czynność konwencjonalną.

Czynność konwencjonalna nie istnieje jeśli brak reguły, która ją tworzy (nadaje jej specyficzny sens), ewentualnie, ponadto jeżeli brak reguły czy reguł, które określają jak należy dokonać danej czynności konwencjonalnej.

Prawo zna wiele czynności konwencjonalnych prawnie istotnych, wśród których należy wyróżnić **czynności prawne**, tj. czynności wymagające oświadczenia woli i zmierzające do wywołania określonych skutków prawnych oraz czynności konwencjonalne stanowiące akty władcze organów państwa związane ze **stanowieniem prawa i stosowaniem prawa**.

Dyspozycja normy prawnej może określać, że wskazane przez nią zachowanie jest **zakazane, nakazane** lub **dozwolone**. **Zakaz** określa jakie typy zachowań są przez prawodawcę uznane za niedopuszczalne. Zakazem mogą być objęte czyny jak i czynności konwencjonalne. Zakaz dotyczący czynności konwencjonalnej nie polega na tym, że w ogóle dana czynność konwencjonalna jest niedopuszczalna (nie miałoby to sensu, skoro sam prawodawca ustanawia reguły, nakazujące dane zachowanie uznać za czynność konwencjonalną), zakazane jest (niedopuszczalne) wszelkie odstępstwo od reguł wskazujących kto, w jaki sposób, może dokonać czynności konwencjonalnych. Nie każdy podmiot, nie w każdych warunkach, nie w dowolnej formie i trybie może dokonywać określonych czynności konwencjonalnych ze skutkiem prawnym.

Nakaz określonego zachowania może przybrać dwie formy:

- nakaz obejmuje **jeden** tylko typ zachowań, od którego (w okolicznościach wskazanych przez hipotezę) adresat nie może się uchylić bez narażenia na ujemne konsekwencje prawne (sankcję), np. nakaz płacenia podatków,
- nakaz obejmuje **jeden** podstawowy typ zachowania i **drugi** (inne zachowanie) fakultatywny, który w określonych okolicznościach może być wybrany przez adresata zamiast zachowania podstawowego. Taki tryb regulacji jest spotykany w prawie cywilnym, gdzie zachowania podmiotów są regulowane za-

równy przez normy prawne, jak i przez postanowienia umów zawieranych między podmiotami.

Dozwolenie zachowań jest przedmiotem licznych kontrowersji w nauce prawa, które tutaj zostaną pominięte. We współczesnych praworządnych państwach jest przyjęta zasada, że to, co nie jest obywatelom nakazane lub zakazane przez obowiązujące prawo, jest im dozwolone. Wszystko, co nie jest objęte nakazem lub zakazem, tworzy jakby wolną sferę, w której obywatele mogą się swobodnie poruszać i podejmować wszelkie działania, na jakie mają ochotę. Pewne zachowania dozwolone (nienakazane, niezakazane) są z punktu widzenia prawa obojętne, indyferentne, np. sposób ubierania się, spędzania wolnego czasu, kontakty towarzyskie, itp. Są to tzw. **dozwolenia słabe**, nie rodzące żadnych skutków prawnych.

Spora liczba zachowań dozwolonych jest określana przez obowiązujące przepisy prawne, są to tzw. **dozwolenia mocne**; są one prawnie uregulowane i rodzą określone skutki prawne. Z takich dozwoleń podmiot może, ale nie musi skorzystać. Jeżeli jednak zdecyduje się na dozwolone zachowanie, nie może przekraczać jego wyznaczonych granic, w przeciwnym razie naraża się na sankcję prawną. Na przykład: wierzyciel może, ale nie musi, domagać się od dłużnika zwrotu długu, jeśli tego żąda, nie może odebrać pieniędzy siłą czy też zabrać jakiś przedmiot należący do dłużnika w celu zrekompensowania długu. Gdy dłużnik nie chce zwrócić pieniędzy, wierzycielowi pozostaje droga sądowa. W tekstach prawnych dozwolenia ustanawiane za pomocą takich zwrotów, jak np. „może”, „ma prawo”, „jest uprawniony”, „wolno”.

Zasada, że wszystko co nie jest zakazane lub nakazane jest dozwolone (dozwolenie słabe) nie dotyczy **organów władzy publicznej** (państwowej i samorządowej). Organy te mogą działać **wyłącznie** na podstawie prawa i w granicach określonych kompetencji przyznanych przez prawo, co oznacza że mogą czynić tylko to, co jest im przez przepisy prawne nakazane lub wyraźnie dozwolone (dozwolenie mocne).

Sankcja określa niekorzystne dla adresata skutki prawne, jakie mogą go spotkać za naruszenie normy prawnej. W polskim prawie

występują trzy rodzaje sankcji: represyjna, egzekucyjna, nieważności. Mają one zróżnicowany charakter i związany z nim stopień dolegliwości oraz są obliczane na wypełnianie rozmaitych funkcji.

Sankcja represyjna, zwana krótko karą, jest dolegliwością w postaci pozbawienia człowieka cennych dla niego wartości, jak np. wolności, dóbr majątkowych, praw publicznych, prawa wykonywania określonych zawodów. Najsurowszą karą jest kara śmierci, zniesiona przez aktualnie obowiązujący polski kodeks karny. Sankcją represyjną są zagrożone czyny zabronione przez ustawodawcę, naruszające lub narażające na niebezpieczeństwo prawnie chronione dobra, np. życie, zdrowie ludzkie, mienie, porządek publiczny, bezpieczeństwo państwa. Katalog czynów zabronionych pod groźbą kary oraz rodzaje kar zawierają kodeks karny i kodeks wykroczeń. Sporadycznie takie czyny występują w aktach normatywnych nienależących do dziedziny prawa karnego np. w kodeksie spółek handlowych. Współcześnie funkcja sankcji represyjnej nie ogranicza się wyłącznie do **odwetu**, choć bez wątplenia do jej istoty należy zadośćuczynienie elementarnemu poczuciu sprawiedliwości społecznej, aby za wyrządzone przez sprawcę zło odplacić mu również złem. Wśród innych celów należy wymienić cel zapobiegawczy w postaci **prewencji szczególnej** (indywidualnej) polegającej na odstraszeniu danego sprawcy od popełniania w przyszłości czynów karalnych oraz **prewencji ogólnej** mającej powstrzymać inne osoby od zachowań zabronionych przez prawo.

Sankcja egzekucyjna polega na przymusowej realizacji obowiązków wyznaczonych adresatowi przez normy prawne w razie uchylania się od ich dobrowolnego wypełnienia. W tym celu zmusza się adresata do zachowań zgodnych z nakazem, np. do opuszczenia bezprawnie zajmowanego lokalu, do wydania rzeczy osobie uprawnionej, do stawienia przed sądem. Jeżeli na adresacie ciąży zobowiązania pieniężne, potrzebne do ich zaspokojenia środki pozyskuje się z jego majątku, np. zasądzone alimenty ściąga komornik z wynagrodzenia za pracę. W ramach sankcji egzekucyjnej zmusza się również adresata do usunięcia skutków jego zachowań podjętych wbrew zakazowi, czyli do przywrócenia poprzedniego stanu rzeczy, np. do wyburzenia budynku wzniesionego bez pozwolenia budowlanego, do naprawienia szkody wyrządzonej przestępstwem lub czynem niedozwolonym.

W przypadkach, gdy przywrócenie stanu poprzedniego nie jest możliwe, np. utraty zdrowia, zniszczenia unikatowej rzeczy, itp., zasadza się odszkodowanie pieniężne.

Wykonanie sankcji egzekucyjnej sprawia, że adresat ponosi o wiele większe koszty, np. związane z postępowaniem sądowym i egzekucyjnym, niż wynikające z dobrowolnej realizacji obowiązków, a w pewnych sytuacjach naraża się na zastosowanie przymusu fizycznego, np. przy eksmisji z lokalu, doprowadzeniu policyjnym przed sąd.

Należy podkreślić, że sankcja egzekucyjna nie ma nic wspólnego z egzekucją rozumianą w języku potocznym jako wykonanie kary śmierci.

Sankcja nieważności polega na uznaniu za nieważną czynność prawną (również i inne czynności konwencjonalne np. decyzje stosowania prawa) dokonaną niezgodnie z obowiązującym prawem (przepisami dotyczącymi dokonania danego rodzaju czynności). Sankcja nieważności oznacza, że dana czynność nie wywołuje skutków prawnych. Negatywne dla adresata następstwa polegają na tym, że dokonując wadliwej czynności prawnej nie osiąga zamierzonego celu i związanych z nim korzyści. Nieskuteczność taka może przybrać różne postacie, np. **nieważności bezwzględnej** i **nieważności względnej**. Nieważność bezwzględna następuje na mocy samego prawa (*ex lege*) bez potrzeby dokonywania jakichś dalszych czynności. Dotyka ona czynności od samego początku (*ex tunc*), co oznacza że nie wywołała żadnych skutków, a jeżeli one wystąpiły to muszą zostać unicestwione (np. przywrócenie rzeczy do stanu poprzedniego). Czynność prawna bezwzględnie nieważna jest uważana za niebyłą.

Nieważność względna ma miejsce wówczas, gdy określona osoba wystąpi zgodnie z prawem z wnioskiem do odpowiedniego organu (np. sądu) o stwierdzenie nieważności danej czynności prawnej. W takim przypadku czynność prawna jest nieważna *ex nunc*, tj. od chwili orzeczenia jej nieważności przez kompetentny organ, natomiast skutki tej czynności sprzed wydania orzeczenia pozostają w mocy.

W zależności od przyjętej koncepcji **budowa** normy prawnej może się różnie przedstawiać. Najbardziej rozpowszechnione są dwie koncepcje: koncepcja **trójczłonowa** i koncepcja **norm sprzężonych**. Według koncepcji trójczłonowej w **każdej** normie prawnej występują:

hipoteza, dyspozycja i sankcja. Zdaniem zwolenników tej koncepcji brak sankcji powoduje, że dana wypowiedź nie jest traktowana jako norma prawna.

Koncepcja norm sprzężonych została wprowadzona przez polskiego teoretyka Jerzego Landego (1886-1954) i jest uznawana przez polskich przedstawicieli nauki prawa za bardziej przekonującą niż koncepcja trójczłonowa. Głosi ona, że hipoteza, dyspozycja i sankcja nie stanowią elementów jednej normy, gdyż **sankcja jest normą odrębną**. W konsekwencji w systemie prawa mamy do czynienia z dwoma rodzajami norm: normami **sankcjonowanymi** i normami **sankcjonującymi**. Właściwą, bezpośrednią regułę zachowania skierowaną do adresatów zawiera norma **sankcjonowana**. Przymusowość jej realizacji wynika z innej normy, normy **sankcjonującej**. Norma **sankcjonowana** zbudowana jest z hipotezy i dyspozycji, które treściowo nie różnią się od hipotezy i dyspozycji, z których zbudowana jest norma w koncepcji trójczłonowej. Hipoteza określa adresata, warunki i okoliczności, od których zależy zastosowanie normy, dyspozycja wskazuje wzór powinienego zachowania w postaci nakazu, zakazu, dozwoleńia.

Norma **sankcjonująca** również składa się z hipotezy i dyspozycji. Hipotezę normy sankcjonującej stanowi fakt naruszenia normy sankcjonowanej. Mówiąc inaczej, warunkiem zastosowania normy sankcjonującej jest stwierdzenie, że adresat normy sankcjonowanej nie postąpił w sposób wyznaczony przez jej dyspozycję, mimo że wystąpiły okoliczności określone w hipotezie. Dyspozycja normy sankcjonującej jest **właściwą** sankcją. Określa zachowanie dwóch adresatów: **pierwotnego**, którym jest adresat normy sankcjonowanej i **wtórnego**, którym jest określony organ państwowy. Adresat pierwotny ma obowiązek ponoszenia skutków niezastosowania się do dyspozycji normy sankcjonowanej, adresat wtórny (organ państwa) ma upoważnienie (kompetencję) do realizowania owych skutków.

Przykład normy **sankcjonowanej**:

„Rodzice wychowują dziecko pozostające pod ich władzą rodzicielską i kierują nim. Obowiązani są troszczyć się o fizyczny i duchowy rozwój dziecka... (art. 96 K.r.o.)”.

Przykład normy **sankcjonującej**:

„Kto wbrew obowiązкови troszczenia się o małoletniego poniżej lat 15 albo o osobę nieporadną ze względu na jej stan psychiczny lub fizyczny osobę tę porzuca, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3” (art. 210 § 1 K.k.).

Norma sankcjonująca jest normą **posiłkową**, znajduje zastosowanie tylko wówczas, jeżeli została naruszona norma sankcjonowana. Jeżeli w większości przypadków adresaci przestrzegają skierowane do nich normy, uruchamianie norm sankcjonujących następuje rzadko. Ponadto, nie w każdym przypadku naruszania norm sankcjonowanych dochodzi do realizacji norm sankcjonujących, np. w przestępstwach ściganych na wniosek pokrzywdzonego, jeżeli pokrzywdzony nie złoży takiego wniosku lub w przypadku niedopełnienia obowiązku wynikającego ze stosunku prawnego, gdy osoba uprawniona nie domaga się przysługującego jej świadczenia, itp. Takie sytuacje potwierdzają posiłkowy charakter normy sankcjonującej.

Należy zaznaczyć, że normy sankcjonowane mogą nie być wyrażone w tekstach aktów normatywnych; o tym że istnieją wnioskujemy na podstawie norm sankcjonujących sformułowanych w obowiązujących przepisach prawnych. Tak jest w przypadku większości norm zawartych w części szczegółowej Kodeksu karnego. Na przykład, art. 148 § 1 K.k. stanowi: „Kto zabija człowieka podlega karze pozbawienia wolności na czas nie krótszy od 8 lat, karze 25 lat pozbawienia wolności albo karze dożywotniego pozbawienia wolności”. Natomiast nigdzie nie ma normy, która zakazywałaby zabójstwa człowieka.

Przeciwko koncepcji trójczłonowej budowy normy prawnej przemawia fakt, że istnieją normy prawne, które nie posiadają sankcji albo bardzo trudno ją ustalić, np. w normach prawa konstytucyjnego, prawa międzynarodowego publicznego, rzadziej w innych gałęziach prawa, np. w prawie rodzinnym i opiekuńczym.

Przyjęcie koncepcji trójczłonowej podważałoby prawny charakter takich norm.

5. Norma prawna a przepis prawny

Pojęcie „norma prawna” funkcjonuje w nauce prawa. Nie występuje w tekstach aktów normatywnych, które operują wyłącznie poję-

ciem „przepis prawny”, podobnie jak język praktyki prawniczej. Organy stosujące prawo wydają decyzje na „podstawie”, „w oparciu o przepisy prawne”, a nie normy prawne. W rozważaniach teoretycznych dominuje stanowisko opowiadające się za odróżnieniem pojęć „**norma prawna**” i „**przepis prawny**”, choć także wyrażany jest pogląd odmienny, negujący taką potrzebę. Głosi on, że są to pojęcia tożsame, oznaczające regułę powinnego zachowania skierowaną do adresatów, wobec czego używanie terminu „norma prawna” jest zbędne.

Uznając słuszność stanowiska pierwszego, przez **przepis prawny** rozumiemy **formę**, w której prawodawca wyraża normy prawne. Akty normatywne nie są pisane tekstem ciągłym lecz podzielonym na odcinki. Najmniejszy z takich odcinków (zwykle pojedyncze zdanie) – zaopatrzony w jakiś wskaźnik identyfikacyjny, np. numer, litera, jest nazywany przepisem prawnym.

Między normą prawną a przepisem prawnym istnieje taki stosunek jak między **treścią** (sensem, znaczeniem) a **formą**. Normy prawne wyrażają treść prawa, przepisy są formą zdaniową, w którą ujęta jest treść. Treść prawa może być przedstawiona w formie graficznej, np. znaki drogowe. Tak jak w określonym znaku drogowym jest zakodowana pewna treść (np. zakaz zatrzymywania się lub zakaz ruchu), podobnie w przepisach prawnych prawodawca koduje treść poszczególnych części normy prawnej, składających się na jej strukturę. Między znakami drogowymi a przepisami prawnymi jest jednak zasadnicza różnica. Treść poszczególnych znaków jest jednoznacznie ustalona, wystarczy się tylko z nią zapoznać. Natomiast to, jaka reguła postępowania zostanie wykodowana z przepisów prawnych zależy od wielu czynników, m.in. od sposobu interpretacji i nie musi prowadzić do jednoznacznego wyniku, tj. można otrzymać różne co do treści reguły postępowania. Teksty prawne nie dają norm prawnych w gotowej postaci, dostarczają tylko **materiału** zawartego w przepisach, z którego należy je skonstruować.

Norma prawna jest to **konstrukcja myślowa**, utworzona z elementów zakodowanych w przepisach prawnych. Norma prawna może być zbudowana:

- w całości na podstawie jednego przepisu, co jest przypadkiem rzadkim, gdyż na ogół w jednym przepisie nie udaje się zmie-

ścić wszystkich informacji, które składają się na hipotezę, dyspozycję i sankcję normy prawnej,

- na podstawie kilku, nieraz wielu przepisów prawnych, co jest sytuacją typową.

Patrząc od strony przepisów prawnych możemy powiedzieć, że poszczególne przepisy zawierają:

- normę prawną w całości,
- jakiś fragment jednej normy,
- część różnych norm prawnych,
- w ogóle mogą nie zawierać treści normatywnych albo zawierać treści, których normatywność jest wątpliwa.

Zasady techniki prawotwórczej wymagają możliwej zwięzłości tekstów aktów normatywnych poprzez między innymi unikanie sformułowań **kazuistycznych**, tj. drobiazgowego regulowania przewidywanych, szczegółowych sytuacji. To, co dla nich wspólne, np. warunki i okoliczności zastosowania pewnej grupy norm czy konsekwencje nieprzestrzegania ich przez adresatów, prawodawca zamieszcza w odrębnej części aktu normatywnego, czasem nawet w innych aktach normatywnych zamiast powtarzać przy każdej pojedynczej regule postępowania. Dzięki temu jeden przepis bądź kilka przepisów może zawierać materiał do budowy licznych norm. Technicznym sposobem unikania zbędnych powtórzeń jest korzystanie przez prawodawcę z przepisów odsyłających.

Nie wszystkie przepisy zawarte w tekstach aktów normatywnych służą do konstruowania norm prawnych. Są to przepisy o, tzw. wątpliwej normatywności, do których zalicza się:

- niektóre przepisy konstytucji, zawierające **charakterystyki ustrojowe**, deklaracje ideowo-polityczne; np. przepisy zamieszczone w części początkowej konstytucji z 1952 r.,
- **definicje legalne**, tj. przepisy ustalające znaczenie wyrażeń użytych w tekście prawnym. Prawodawca definiuje pewne terminy, które są w języku potocznym wieloznaczne bądź nieostre albo jeżeli chce pewnym terminom nadać odmienne znaczenie niż to, które posiadają w języku potocznym, np. rzecz,

nieruchomość, przestępstwo, zbrodnia. Definicje legalne są wykorzystywane pośrednio do budowy norm prawnych,

- tzw. *leges imperfektae*: są to normy niedoskonałe, w tym znaczeniu że ich naruszenie nie powoduje żadnych skutków prawnych (nie posiadają sankcji). Przykładem może tu być norma zawarta w art. 91 § 1 K.r.o.: „Dziecko, które pozostaje na utrzymaniu rodziców i mieszka u nich, jest obowiązane pomagać im we wspólnym gospodarstwie”.

Prawodawca celowo rezygnuje z sankcji, gdy w pewnych sferach życia społecznego posługiwanie się przymusem nie jest konieczne, aby wywołać zamierzone przez prawodawcę skutki. Wystarczy ustanowić samą regułę postępowania. Ponadto w pewnych dziedzinach niemożliwa jest kontrola ze strony aparatu państwowego czy adresaci realizują skierowane do nich normy postępowania, prawodawca przewidując taką sytuację unika sankcji, aby nie osłabiać autorytetu państwa i prawa. Czasem brak sankcji jest po prostu wynikiem niedopatrzenia ze strony prawodawcy.

Leges imperfektae najczęściej występują w prawie konstytucyjnym, prawie administracyjnym, rodzinnym. Ich realizacja zabezpieczona jest innymi niż prawne sankcjami, np. sankcjami moralnymi, religijnymi, obyczajowymi.

6. Rodzaje przepisów prawnych

Różnorodność przepisów prawnych sprawia, że dokonanie ich podziału nie jest zadaniem łatwym. Najczęściej, wyróżnia się pewne podstawowe ich typy, ze względu na występujący w nich, mniej lub bardziej wyraźnie, pewien element związany z ich treścią, formą lub funkcją.

Szeroko przyjmowanymi kryteriami są: **treść, stopień konkretności, zasięg obowiązywania, moc stosowania, przynależność do gałęzi prawa, stopień ogólności lub szczegółowości** oraz czy **rozstrzygają czy też nie o obowiązywaniu innych przepisów**.

- a) Ze względu na **treść** przepisy prawne dzielimy na: przepisy prawa **materialnego** i przepisy prawa **formalnego**. Przepisy

prawa **materialnego** regulują „materię” stosunków prawnych, tj. pozwalają na budowę norm prawnych, wyznaczających wzajemne zachowania podmiotów w ramach rozmaitych stosunków prawnych. Należą do nich, np. przepisy prawa cywilnego, prawa pracy, prawa administracyjnego. Przepisy prawa **formalnego** zwane procesowymi, określają realizację norm prawa materialnego, tj. określają tryb postępowania przed organami władzy publicznej związany z dochodzeniem uprawnień, egzekwowaniem obowiązków, stosowaniem sankcji przewidzianych w prawie materialnym, np. prawo postępowania karnego, cywilnego, administracyjnego.

- b) Z uwagi na sposób formułowania reguły zachowania wyróżniamy: przepisy **konkretne**, **blankietowe**, **odsyłające**.
- Przepisy **konkretne** wyznaczają wprost powinne zachowanie (zawierają dyspozycję normy), np.: „Wieczysty użytkownik uiszcza przez czas trwania swego prawa opłatę roczną” (art. 238 K.c.).
 - Przepisy **blankietowe** nie formułują bezpośrednio reguły zachowania dla adresatów, lecz zawierają upoważnienie dla jakiegoś organu państwowego, aby w przyszłości taką regułę ustanowił, np.: „Rozporządzenie Rady Ministrów określi organy właściwe do przechowywania rzeczy znalezionych i do poszukiwania osób uprawnionych do ich odbioru, zasady przechowywania tych rzeczy oraz sposób poszukiwania osób uprawnionych do odbioru” (art. 185 K.c.).
 - Przepisy **odsyłające**, podobnie jak blankietowe, nie zawierają dyspozycji, lecz wskazują adresatowi, w jakim innym przepisie lub przepisach już istniejących w systemie prawa ta dyspozycja lub dyspozycje zostały sformułowane, np.: „Do zamiany stosuje się odpowiednio przepisy o sprzedaży” (art. 604 K.c.). Przepisy odsyłające ustanawiane są w celu uniknięcia wielokrotnego powtórzenia w akcie normatywnym tych samych treści lub w celu uzupełnienia ich treściami zawartymi w innym miejscu. Zapewniają zwięzłość i oszczędność tekstu prawnego.

- c) Kryterium **zasięgu obowiązywania** pozwala na wyodrębnienie przepisów prawnych **uniwersalnych** i **partykularnych**. Prawo **uniwersalne** stanowią takie przepisy prawne, których zasięg obowiązywania obejmuje całe terytorium państwa (w aspekcie prawnym). Taki zasięg mają z reguły akty normatywne pochodzące od najwyższych organów władzy państwowej i naczelnymi organów administracji rządowej. Prawo **partykularne** stanowią takie przepisy prawne, których zasięg obowiązywania jest ograniczony do wyodrębnionego fragmentu terytorium państwa, np. województwa, gminy. Taki zasięg obowiązywania mają akty normatywne wydawane przez terenowe organy administracji rządowej, jak i organy samorządu terytorialnego.
- d) Kryterium **mocy stosowania** pozwala na wyodrębnienie przepisów: **bezwzględnie wiążących** (*ius cogens*) i **względnie wiążących** (*ius dispositivum*). W przepisach **bezwzględnie wiążących** dyspozycja jest sformułowana w sposób kategoriowy, podmiot musi postępować w sposób wskazany przez prawodawcę, każde inne zachowanie pociąga za sobą sankcję. Przykładem przepisu bezwzględnie wiążącego jest art. 57 § 1 K.c. „Nie można przez czynność prawną wyłączyć ani ograniczyć uprawnienia do przeniesienia, obciążenia, zamiany, lub zniesienia prawa, jeśli według ustawy prawo jest zbywalne”. O zbywalności lub niezbywalności prawa decyduje prawodawca. Podmioty nie mogą nadawać prawu zbywalnemu charakteru niezbywalnego według własnego uznania. Często prawodawca, aby poinformować adresatów, że dany przepis ma charakter bezwzględnie wiążący używa sformułowań typu: „inne postanowienia stron z mocy prawa są nieważne”, „nie jest dopuszczalne”, „zastrzeżenie przeciwne jest nieważne”. Przepisy **względnie wiążące** przedstawiają adresatom propozycję, pewien wzór zachowania, z którego mogą skorzystać lub nie skorzystać, albo mogą go zmodyfikować, ukształtować według swobodnego uznania. Prawodawca daje tutaj pierwszeństwo umownym postanowieniom stron, określającym ich wzajemne uprawnienia i obowiązki. Ich względność polega na tym, że znajdują zastosowanie (np. trzeba wydać orzeczenie rozstrzy-

gające spór pomiędzy stronami) wówczas, gdy strony nie umówiły się ze sobą albo umowa okazała się niekompletna. Charakterystyczne sformułowania dla przepisów względnie wiążących: „w braku odmiennego zastrzeżenia umownego”, „chyba że strony postanowiły inaczej”. Powyższy podział przepisów ma zastosowanie przede wszystkim w prawie prywatnym (cywilnym, rodzinnym).

- e) Przynależność do **gałęzi prawa** pozwala wyodrębnić przepisy, np. prawa konstytucyjnego, karnego, cywilnego, administracyjnego, rodzinnego, itp.
- f) Stopień **ogólności** i **szczegółności** przepisu prawnego stanowi kryterium wyróżnienia przepisów **ogólnych** (*lex generalis*) i przepisów **szczególnych** (*lex specialis*). O ogólności i szczególności przepisów decyduje treść hipotezy i dyspozycji zrekonstruowanych na ich podstawie norm. Przepisy **ogólne** regulują szeroki zakres spraw, obejmują szeroki krąg adresatów, ustanawiają w dyspozycji ogólne reguły zachowania. Przepisy **szczególne** ustanawiają wyjątki, uregulowania odrębne w stosunku do przepisów ogólnych. Na przykład przepis: „Kto zabija człowieka, podlega karze pozbawienia wolności na czas nie krótszy od 8 lat, karze 25 lat pozbawienia wolności albo karze dożywotniego pozbawienia wolności” (art. 148 § 1 K.k.) ma charakter przepisu **ogólnego** w stosunku do przepisu: „Matka, która zabija dziecko w okresie porodu pod wpływem przebiegu, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5” (art. 149 K.k.). Ogólność i szczególność może być odnoszona nie tylko do pojedynczych przepisów, ale do całych aktów normatywnych lub części danego aktu (np. ustawa ogólna – ustawa szczegółowa, część ogólna aktu – część szczegółowa).
- g) Przepisy dotyczące **obowiązywania** innych przepisów to: przepisy **derogacyjne**, **kolizyjne**, **przejściowe**, **wprowadzające**.
 - Przepisy **derogacyjne** uchylają obowiązywanie poszczególnych, wyraźnie w nich wymienionych przepisów prawnych bądź też całych aktów normatywnych. Derogacja (uchylanie) może polegać na **całkowitym** uchyleniu aktu

normatywnego i nie wprowadzeniu na jego miejsce aktu nowego. Oznacza to, że prawodawca rezygnuje z ingerencji w daną sferę stosunków społecznych; jest to, tzw. uchylenie **czyste** albo całkowite (**abrogatio**). Prawodawca może w miejsce uchylonego aktu normatywnego wprowadzić całkiem nowy akt (**obrogatio**), może też część dawnych postanowień zachować w mocy, a w miejsce uchylonych postanowień danego aktu normatywnego wprowadzić postanowienie nowe (**derogatio**).

Możliwe jest też w szczególnych przypadkach uchylenie aktu, lecz zachowanie mocy obowiązującej niektórych jego przepisów. Prawodawca posługuje się charakterystycznym zwrotem: „Traci (tracą) moc ustawa (przepisy)”, „Pozostają w mocy...”.

- **Przepisy kolizyjne** rozstrzygają kolizje, jakie mogą wystąpić pomiędzy przepisami prawnymi, a mówiąc ściślej pomiędzy zawartymi w nich normami. Do **kolizji** dochodzi wówczas, gdy określonego typu przypadek jest uregulowany odmiennie przez np. dwa przepisy lub dwa zespoły przepisów, co w praktyce rodzi wątpliwości, jaki z nich zastosować. Jeżeli ustawodawca z góry przewiduje wystąpienie kolizji, tworzy przepis kolizyjny, wskazujący który z niezgodnych ze sobą przepisów (zespołów przepisów) należy uznać za obowiązujący w odniesieniu do danego przypadku. Zjawisko kolizji może powstać pomiędzy przepisami obowiązującymi w różnych państwach lub pomiędzy różnymi przepisami obowiązującymi w poszczególnych częściach składowych państwa federacyjnego. Konflikt przepisów może również zdarzyć się w państwie jednolitym, jak miało to miejsce w Polsce międzywojennej, kiedy do czasu unifikacji prawa w różnych regionach obowiązywało jeszcze prawo państw zaborczych.

Wymienione sytuacje określa się jako kolizje przepisów w przestrzeni.

Każde państwo ustanawia własne przepisy kolizyjne, oparte na podobnych zasadach, na wypadek zetknięcia się

jego prawa z prawem innych państw, np. stronami stosunków prawnych są jego obywatele i cudzoziemcy, zdarzenie prawne wystąpiło na jego terytorium, a wywołuje skutki prawne zagranicą, itp.

W Polsce przepisy kolizyjne są zawarte m.in. w ustawie z dnia 12 listopada 1965 r. Prawo prywatne międzynarodowe (Dz. U. nr 46, poz. 290 z późn. zm.). Określają one, w jakich przypadkach dla międzynarodowych stosunków osobistych i majątkowych z dziedziny prawa cywilnego, rodzinnego i opiekuńczego oraz prawa pracy jest właściwe prawo polskie, a w jakich przypadkach prawo obce. Na przykład: „O możliwości zawarcia małżeństwa rozstrzyga w stosunku do każdej ze stron jej prawo ojczyste” (art. 14); „Roszczenia alimentacyjne między krewnymi lub powinowatymi podlegają prawu ojczystemu osoby uprawnionej do alimentacji” (art. 20); „Własność i inne prawa rzeczowe podlegają prawu państwa, w których znajduje się ich przedmiot” (art. 24 § 1).

Należy wyjaśnić, że „prawo ojczyste” oznacza prawo państwa, którego obywatelem jest dany człowiek.

- **Przepisy przejściowe**, zwane intertemporalnymi (międzyczasowymi), wskazują jakie prawo – dotychczasowe czy nowe – ma zastosowanie do określonych sytuacji faktycznych lub prawnych, które wystąpiły jeszcze pod rządami dotychczas obowiązujących przepisów i trwają nadal, gdy już obowiązują nowe.

Na przykład o oddziaływaniu nowego prawa na sytuacje powstałe przed dniem jego wejścia w życie mówi art. XXXIII § 1 Przepisów wprowadzających kodeks cywilny: „Przepisy kodeksu cywilnego o uznaniu za zmarłego stosuje się także do zaginionych przed dniem wejścia kodeksu w życie”.

Przykładem przepisu przejściowego nakazującego stosowanie do wskazanych w nim przypadków prawa dotychczasowego (już aktualnie zastąpionego przez nowe unormowania) jest art. 241 ust. 5 nowej Konstytucji: „Sprawy

będące przedmiotem postępowania ustawodawczego albo przed Trybunałem Konstytucyjnym bądź Trybunałem Stanu, a rozpoczęte przed wejściem w życie Konstytucji, są prowadzone zgodnie z przepisami konstytucyjnymi obowiązującymi w dniu rozpoczęcia sprawy”. Rola przepisów przejściowych jest taka sama jak przepisów kolizyjnych, z tą tylko różnicą, że rozwiązują problem kolizji pomiędzy przepisami prawnymi obowiązującymi w różnym czasie.

- Przepisy **wprowadzające** to wspólna nazwa dla przepisów derogacyjnych i przejściowych. Do przepisów wprowadzających zalicza się również przepisy dokonujące odpowiednich zmian w przepisach treściowo związanych z nową regulacją, np. „art. 14 otrzymuje brzmienie: »Art. 14. W celu ustalenia praw rzeczowych na nieruchomościach prowadzi się księgi wieczyste«” (art. XVIII pkt 1 przep. wpr. K.c.). Nazwą „przepisy wprowadzające” bywa niekiedy określany odrębny akt normatywny wprowadzający w życie inny, zakresowo obszerny akt, np. Kodeks cywilny, kodeks karny.

7. Budowa aktu normatywnego

Akt normatywny jest dokumentem organu państwowego zawierającym zakodowane w przepisach prawnych normy prawne regulujące jakiś obszar stosunków społecznych. Akty normatywne powstają w wyniku procesu stanowienia prawa przez organy państwowe, a także organy samorządu terytorialnego.

W toku praktyki prawotwórczej wypracowano pewien schemat formalnej budowy aktu normatywnego. Przedstawia się on następująco:

- a) określenie rodzaju aktu (np. ustawa, rozporządzenie), data ustanowienia danego aktu, tytuł aktu określający jego zakres przedmiotowy (rodzaj regulowanych stosunków społecznych, np. „O szkolnictwie wyższym”, „O pomocy społecznej”). Ta część aktu nosi niekiedy nazwę nagłówka.
- b) Jeżeli jest to akt wykonawczy, np. wydany z upoważnienia ustawy w celu zapewnienia jej realizacji, wówczas ma miejsce

- powołanie podstawy prawnej, czyli przepisu ustawy, która uprawnia lub zobowiązuje do wydania danego aktu.
- c) wstęp, preambuła, który wskazuje cel wydania danego aktu, motywy uzasadniające jego wydanie, polityczną lub historyczną genezę przyjmowanych rozwiązań prawnych, itp. W nauce prawa nie ma jednolitego stanowiska, czy wstęp zawiera treści normatywne, czy też ma znaczenie jedynie interpretacyjne dla danego aktu. Wstęp nie jest koniecznym elementem aktu normatywnego, obecnie występuje sporadycznie.
 - d) część ogólna aktu zawiera przepisy, w których znajdują się elementy wspólne dla postanowień znajdujących się w części szczegółowej aktu. Umieszczone są tu również definicje legalne, inne wyjaśnienia, np. dotyczące ustanowionych skrótów.
 - e) część szczegółowa zawiera zasadniczą materię aktu, czyli konkretną regulację określonych stosunków prawnych. W oparciu o zamieszczone w tej części przepisy możemy konstruować normy prawne typu *lex generalis*, jak i *lex specialis*.
 - f) przepisy końcowe, na które składają się przepisy przejściowe, derogacyjne oraz określające termin wejścia w życie danego aktu.
 - g) ostatnim elementem aktu jest podpis osoby uprawnionej. W przypadku ustaw podpisu dokonuje Prezydent.

Podział na część ogólną i szczegółową jest przyjmowany w aktach o szerokim zakresie przedmiotowym, które regulują cały kompleks stosunków społecznych. Materia aktu normatywnego jest podzielona na pewne odcinki i pododcinki. Na przykład: bardzo rozbudowany akt normatywny, jakim jest kodeks cywilny, dzieli się na części, księgi, tytuły, działy, rozdziały, te zaś na artykuły, paragrafy, ustępy, punkty. Wszystkie artykuły posiadają ciągłą numerację. Położenie przepisu (zawierającego normę lub jej część) w ramach większej całości, np. tytułu, działu, rozdziału, ma istotne znaczenie przy procesie wykładni. Przyjmuje się, że prawodawca celowo zaplanował wewnętrzną systematykę aktu normatywnego.

Akt normatywny, aby wszedł w życie, musi być należycie ogłoszony w stosownych dla danego rodzaju aktów normatywnych publi-

katorze, np. w Dzienniku Ustaw, w Monitorze Polskim. Tekst takiego aktu uznaje się za tekst **autentyczny**, stanowiący wzór, z którym w razie wątpliwości porównuje się teksty danego aktu opublikowane również w inny sposób, np. kodeksy w postaci książkowej, wybory tekstów aktów normatywnych w danej dziedzinie wydane dla praktyków, studentów prawa.

Tempo przeobrażeń stosunków społecznych dyktuje konieczność częstych zmian treści regulacji prawnych. Czasami transformacja społeczna jest tak zasadnicza, że treść danego aktu okazuje się nieadekwatna w stosunku do zmienionej rzeczywistości społecznej. Wówczas należy ustanowić nowy akt, uchylając całkowicie poprzedni. Niekiedy wystarcza tylko zmiana pewnych postanowień aktu lub uzupełnienie jego treści poprzez dodanie nowych. Tego rodzaju modyfikacja aktu normatywnego jest dokonywana w drodze **nowelizacji**, czyli poprzez wydanie nowego aktu normatywnego o tej samej lub wyższej mocy prawnej, co akt ulegający zmianie. Kilkakrotna nowelizacja jakiegoś aktu sprawia praktyczną trudność w odtwarzaniu jego treści, rozproszonej wśród wielu aktów normatywnych. W takim przypadku pożądane jest ogłoszenie jego **tekstu jednolitego** (tekst pierwotny wraz z naniesionymi nań wszystkimi poprawkami).

8. Język prawny i język prawniczy

Język prawny jest to język **prawodawcy**, w którym formułuje teksty aktów normatywnych, ustaw, rozporządzeń, zarządzeń, itp. Z ich treści (bezpośrednio lub pośrednio) adresaci dowiadują się o wyznaczonych im wzorach powinnoego zachowania, musi to więc być język zrozumiały i nie odbiegający w jakiś zasadniczy sposób od tego, którym posługują się na co dzień. Z drugiej jednak strony musi to być język na tyle precyzyjny, aby możliwie jednoznacznie i dokładnie wskazywał, jakiego rodzaju zachowania oczekuje prawodawca od adresatów. Cechą języka potocznego jest wieloznaczność i nieostrość wielu występujących w nim wyrazów i zwrotów językowych, nie utrudnia to jednak porozumienia się w typowych sytuacjach życiowych. Użycie ich przez prawodawcę w tekście prawnym, bez jednoczesnego uściślenia ich znaczenia, powodowałoby szereg nieporozumień i perturba-

cji. Język prawny, choć oparty na języku potocznym (etnicznym), różni się od niego przede wszystkim swoistymi regułami semantycznymi, dotyczącymi nadawania znaczeń terminom, zwrotom i wyrażeniom zawartym w obowiązujących tekstach prawnych. W języku prawnym występują bowiem zwroty mające to samo znaczenie co w języku potocznym, np. człowiek, brat, dziecko oraz zwroty, którym prawodawca nadaje znaczenie specyficzne, odmienne od tego, które mają w języku potocznym np. zbrodnia, egzekucja. Prawodawca może też wprowadzać nowe pojęcia, które nie występują w języku potocznym, np. zachówek, termin zawity, wstępny, zstępny. Głównym sposobem wyeliminowania nieostrości i wieloznaczności terminów zaczerpniętych z języka potocznego do języka prawnego oraz wprowadzenia terminów nowych jest korzystanie przez prawodawcę z **definicji legalnych**. Zawierają one reguły znaczeniowe, wiążące dla interpretatorów, nakazujące tak a nie inaczej rozumieć dane słowo czy zwrot językowy, występujące w tekście prawnym. Na przykład: „Dokumentem jest każdy przedmiot lub zapis na komputerowym nośniku informacji, z którym jest związane określone prawo albo który ze względu na zawartą w nim treść stanowi dowód prawa, stosunku prawnego lub okoliczności mającej znaczenie prawne” (art. 115 § 14 K.k.). Definicje legalne mogą być dokonywane na użytek jednego aktu normatywnego, całej gałęzi prawa lub jej części bądź dla wszystkich obowiązujących przepisów, w których występuje dany zwrot lub wyrażenie językowe. Oprócz słownictwa (terminologia prawna) język prawny wykazuje pewne osobliwości gramatyczne, jak: specyficzne użycie czasu teraźniejszego, trybu oznajmującego, czy stylistyczne, np. dopuszczalność kilkakrotnego powtarzania jakiegoś wyrazu w jednym zdaniu.

Język prawniczy jest to język, w którym formułowane są różnego rodzaju wypowiedzi o obowiązującym prawie. Dokonywane są w nim, m.in. rozstrzygnięcia w procesie stosowania prawa, interpretacja przepisów, opis i ocena poszczególnych instytucji prawnych, systematyzowanie prawa, naukowa refleksja nad prawem. Język prawniczy jest dziełem **prawników**.

ROZDZIAŁ IV. STOSUNEK PRAWNY

1. Pojęcie stosunku prawnego

W trakcie życia społecznego ludzie wchodzą ze sobą w rozmaitego rodzaju stosunki społeczne: polityczne, majątkowe, pracy, rodzinne, towarzyskie. Przez **stosunek społeczny** rozumie się różne powiązania i zależności społeczne występujące pomiędzy przynajmniej dwiema osobami, regulowane przez normy społeczne: prawne, moralne, obyczajowe itp. O tym, że dany stosunek społeczny ma charakter stosunku prawnego decydują przepisy obowiązującego prawa. Przesądzają one nie tylko o treści stosunku (wyznaczone zachowania określonych przedmiotów), ale ściśle precyzują kiedy powstaje stosunek prawny, zmienia się lub ustaje poprzez wskazanie okoliczności, z którymi wiąże takie skutki.

W porównaniu z innymi stosunkami społecznymi stosunek prawny charakteryzuje się dużym stopniem dokładności i jednoznaczności. Pojęcie **stosunku prawnego** służy do opisywania i wyjaśniania takich sytuacji prawnych, gdy na podstawie normy prawnej następuje związanie jednego podmiotu prawa z drugim podmiotem w ten sposób, że jeden jest **zobowiązany** do określonego zachowania (działanie, zaniechanie), drugi zaś ma **uprawnienie** domagania się względem siebie właśnie takiego zachowania. W każdym stosunku prawnym występuje **korelacja** uprawnień i obowiązków, w niej bowiem wyraża się więź łącząca podmioty prawa. Każdemu uprawnieniu jednego podmiotu odpowiada obowiązek drugiego podmiotu, i na odwrót, każdemu obowiązkowi jednego podmiotu odpowiada uprawnienie drugiego.

Stosunek prawny jest to wyznaczona przez normę prawną zależność pomiędzy przynajmniej dwoma podmiotami prawa w postaci wzajemnych uprawnień i obowiązków. Mówiąc inaczej, stosunek prawny zachodzi wówczas, gdy jeden podmiot jest zobowiązany, a drugi podmiot uprawniony, np. dłużnik jest zobowiązany do zwrotu

określonej sumy pieniędzy w umówionym terminie, wierzyciel jest uprawniony do otrzymania spłaty. **Obowiązki i uprawnienia** podmiotów stosunku prawnego są określone w **dyspozycji** normy prawnej.

Pozostaje sprawą dyskusyjną, czy każda norma prawna ma dwustronny charakter, uprawniająco-zobowiązujący, a więc stwarza określony stosunek prawny. W nauce prawa wyrażany jest pogląd, że dla pewnego typu regulacji prawnych, np. prawo karne materialne, prawo konstytucyjne, operowanie konstrukcją stosunku prawnego jest nieuzasadnione, trudno bowiem mówić o ścisłej korelacji uprawnień i obowiązków.

Normy prawa konstytucyjnego mogą przyznawać podmiotom (np. organom państwowym) określone uprawnienie, któremu nie odpowiada obowiązek jakiegoś innego podmiotu. W prawie karnym może wystąpić obowiązek bez uprawnienia. W takich przypadkach nie występuje charakterystyczne dla stosunku prawnego związanie dwóch podmiotów. Nie wnikając w słuszność tego stanowiska należy stwierdzić, że pojęcie stosunku prawnego znajduje szerokie zastosowanie przede wszystkim w nauce prawa cywilnego, rodzinnego, pracy, administracyjnego, handlowego.

2. Zdarzenie prawne

Stosunki prawne **powstają, ulegają zmianie i ustają** w wyniku zaistnienia pewnych okoliczności, wskazanych w **hipotezie** normy prawnej. Noszą one nazwę **zdarzeń prawnych**. Uwaga: w części opracowań używana jest odmienna terminologia – dla określenia okoliczności, z którymi jest związane powstanie, zmiana i ustanie stosunku prawnego używa się wyrażenia „fakty prawne” (tutaj „zdarzenia prawne”), z kolei to, co my będziemy nazywać „faktami” nosi nazwę „zdarzeń”. Jest to kwestia przyjętej konwencji terminologicznej, nie mająca wpływu na istotę omawianego zagadnienia.

Zdarzenia prawne są to okoliczności, z którymi normy prawne wiążą skutki prawne w postaci powstania, zmiany i ustania stosunku prawnego. Stosunki prawne nie pojawiają się, nie przekształcają i nie ustają w sposób dowolny, automatyczny, jest to uzależnione od wystąpienia w rzeczywistości takich wydarzeń, okoliczności, stanów,

które według obowiązujących norm prawnych są zdarzeniami prawnymi. Nie każde zdarzenie prawne wywołuje powstanie stosunku prawnego, ale każdy stosunek prawny tworzy się lub zmienia w wyniku zaistnienia takiego zdarzenia.

Wszelkie zdarzenia prawne można podzielić na dwie grupy: **fakty i działania**.

Fakty są to okoliczności **niezależne** od woli człowieka, a które wywołują określone skutki prawne. Często są wynikiem działania sił przyrody. Do faktów stanowiących zdarzenia prawne zalicza się między innymi:

- śmierć,
- urodzenie,
- upływ czasu,
- klęski żywiołowe.

Na przykład: upływ czasu może powodować przedawnienie zobowiązań. Sens przedawnienia polega na tym, że po upływie określonego w prawie terminu dłużnik może odmówić spełnienia świadczenia.

Urodzenie pociąga za sobą skutek prawny w postaci nabycia zdolności prawnej przez urodzonego, a jednocześnie powstają określone obowiązki rodziców.

Śmierć człowieka powoduje wygaśnięcie większości stosunków prawnych, których stroną był zmarły, np. ustanie stosunku małżeńskiego, wygaśnięcie praw i obowiązków rodzicielskich. Mogą natomiast powstać nowe stosunki prawne np. prawo do spadku.

Klęski żywiołowe, np. powódź, pożar, gradobicie powodują aktualizację stosunku ubezpieczenia; firma ubezpieczeniowa ma obowiązek wypłacenia odszkodowania za zniszczone mienie.

Działania to pozostałe zdarzenia prawne, **zależne** od woli człowieka i wywołujące przewidziane prawem skutki. Mogą polegać również na zaniechaniu, czyli nie wykonaniu jakiegoś działania. Działania dzielimy na:

- czynności, tj. celowe, zamierzone zachowania podmiotów prawa nastawione na wywołanie określonych skutków prawnych,

- inne czyny, tj. zachowanie podmiotów prawa, które rodzą skutki prawne, choć ich wywołanie nie było zamiarem podmiotów.

Czynności zmierzające do wywołania określonych skutków prawnych (powstanie, zmiana i ustanie stosunku prawnego) mają charakter **czynności konwencjonalnych**, czyli są to takie zachowania, którym określone reguły prawne przypisują swoiste znaczenie. Mogą to być czynności konwencjonalne:

- b) osób fizycznych i osób prawnych (czynności prawne)
- c) czynności konwencjonalne organów państwa (orzeczenie sądowe, decyzje administracyjne).

a) **Czynność prawna** jest to świadome i zgodne z przepisami wywołanie skutków prawnych za pomocą **oświadczenia woli**. Jeżeli przepisy prawne nie przewidują **formy** szczególnej, np. formy pisemnej, formy aktu notarialnego, oświadczenie woli może być dokonane przez każde zachowanie, które w sposób dostateczny ujawnia wolę osoby dokonującej czynności prawnej. Na przykład: wierzyciel na prośbę dłużnika o umorzenie długu wekslowego w jego obecności niszczy weksel. Od formy oświadczenia woli należy odróżnić **okoliczności** towarzyszące jej składaniu, mające istotny wpływ na **ważność** czynności prawnej. W pewnych okolicznościach wskazanych przez przepisy kodeksu cywilnego oświadczenie woli jest dotknięte **wadą** i jako takie nie wywołuje określonych skutków prawnych. Do wad oświadczenia woli kodeks cywilny zalicza następujące sytuacje: stan wyłączający świadome albo swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie woli, pozorność, błąd, podstęp, groźba (art. 82-88 k.c.).

Do dokonania wielu czynności prawnych wystarczy oświadczenie woli jednego tylko podmiotu prawa, np. przy sporządzaniu testamentu, wypowiedzeniu stosunku pracy itp. Takie czynności określane są jako czynności prawne **jednostronne**. Zdecydowana większość czynności prawnych ma charakter **dwustronny**, dla ich dokonania potrzebne jest zgodne oświadczenie woli dwóch stron stosunku prawnego, jak np. w umowie o nawiązanie stosunku pracy, w umowie sprzedaży, pożyczki, najmu, dzierżawy itp. Problematyka czynności prawnych jest szczegółowo omawiana w ramach nauki prawa cywilnego.

b) **Orzeczenia sądowe i decyzje administracyjne** są to czynności konwencjonalne kompetentnych organów władzy publicznej (sądów, organów administracji rządowej lub samorządowej) dokonywane w procesie stosowania prawa. Mogą mieć charakter **deklaratoryjny** lub **konstytutywny**. Orzeczenia sądowe i decyzje administracyjne o charakterze **deklaratoryjnym** nie tworzą nowych stosunków prawnych lecz jedynie stwierdzają istnienie stosunku prawnego i wynikające z niego uprawnienia i obowiązki stron. Orzeczenia deklaratoryjne nie są uważane za zdarzenia prawne, gdyż odnoszą się wyłącznie do stosunków prawnych już istniejących. Natomiast walor zdarzeń prawnych posiadają orzeczenia **konstytutywne**, stwarzają bowiem nową sytuację prawną. W przypadkach wyraźnie przewidzianych przez obowiązujące przepisy sąd lub organ administracyjny ma kompetencję do wydania orzeczenia (decyzji), na podstawie którego powstaje nie istniejący dotąd stosunek prawny, zmienia dotychczasową treść lub ustaje stosunek prawny istniejący. Przykładem orzeczenia konstytutywnego jest orzeczenie sądowe o rozwodzie, decyzji konstytutywnej – decyzja administracyjna o wywłaszczeniu.

Czyny są to takie działania podmiotu, które powodują skutki prawne, mimo że podmiot nie dążył do ich wywołania. Czyny dzielimy na:

- czyny zgodne z prawem, tzw. **czyny dozwolone**,
- **czyny niezgodne** z prawem.

Czyny dozwolone to takie działania, których prawo nie zabrania dokonywać, jednak łączy z nimi określone skutki prawne. Przykładem takiego czynu jest znalezienie rzeczy zgubionej. Znalazca ma obowiązek niezwłocznego zawiadomienia o tym fakcie osobę uprawnioną do odbioru rzeczy lub właściwy organ państwowy, jeśli zaś czyni zadość swoim obowiązkom, ma uprawnienie do żądania znaleźnego w wysokości jednej dziesiątej wartości rzeczy (art. 183 i następne k.c.).

Czyny niezgodne z prawem to zachowania naruszające nakazy i zakazy obowiązującego prawa zagrożone sankcją represyjną lub innym rodzajem odpowiedzialności, np. cywilnej. Do kategorii takich czynów zalicza się:

- przestępstwa,

- wykroczenia,
- tzw. delikty prawa cywilnego.

Prawo cywilne zna kategorię **czynów niedozwolonych** (tzw. delikty), które są zabronione, jednak niezagrożone sankcją represyjną. Są to zawinione zachowania podmiotu, w wyniku których powstaje szkoda lub naruszenie czyjegoś prawa podmiotowego (sfery uprawnień). Czyny niedozwolone powodują powstanie stosunku zobowiązaniowego między sprawcą lub inną osobą odpowiedzialną, a tym komu wyrządzono szkodę. Treścią stosunku jest obowiązek sprawcy do naprawienia szkody (art. 415 k.c. i następne).

Skutków prawnych nie wywołują czyny indyferentne prawnie, tj. ani nakazane ani zakazane (dozwolenie słabe).

3. Elementy stosunku prawnego

Stosunek prawny to pewna **konstrukcja**, na którą składają się następujące elementy:

- A) podmiot stosunku prawnego
- B) przedmiot stosunku prawnego
- C) uprawnienie
- D) obowiązek

A) Podmiot stosunku prawnego

Każdy stosunek prawny jest przynajmniej **dwustronny**, znane są również stosunki, w których występują trzy strony lub więcej. Na przykład: stosunkiem trójstronnym jest umowa między dwoma stronami o świadczenie na rzecz osoby trzeciej. Stronami stosunku prawnego mogą być tylko podmioty prawa, przy czym po każdej ze stron może występować tylko jeden podmiot bądź kilka podmiotów albo po jednej stronie jeden podmiot, zaś po drugiej kilka podmiotów. W stosunku sprzedaży występuje tylko dwa podmioty, kupujący po jednej stronie, sprzedający po drugiej. Gdy kilku studentów wynajmuje wspólnie pokój, stanowią jedną stronę stosunku najmu, po drugiej stronie może występować tylko jeden podmiot, wynajmujący, lub kilka podmiotów, np. gdy wynajmującymi są małżonkowie.

Podmiotem prawa nazywany jest ten, kto na podstawie obowiązującego prawa może posiadać uprawnienia lub obowiązki. Podmiotowość prawna nie jest właściwością wynikającą z jakichś naturalnych cech podmiotu, jest to **kwalifikacja prawna** nadawana podmiotowi przez przepisy obowiązującego prawa. W różnych okresach historycznych krąg podmiotów prawa był szerszy lub węższy w zależności od tego, jak stanowiło obowiązujące prawo. W starożytnej Grecji i Rzymie podmiotowości prawnej pozbawieni byli niewolnicy, traktowano ich jak rzeczy. Ustawodawstwo średniowieczne za podmioty prawa uważało, np. świętych, kościoły, zakony, którym w testamentach zapisywano majątki.

Podmioty prawa dzieli się na dwie kategorie: **osoby fizyczne** i **osoby prawne**.

Osoby fizyczne

Prawie wszystkie współczesne ustawodawstwa uznają za podmiot prawa, zwany osobą fizyczną, **każdego** człowieka bez względu na płeć, rasę, narodowość, wyznanie czy pochodzenie. Czasowe granice jego podmiotowości prawnej wyznaczają obowiązujące przepisy prawne, z reguły od momentu narodzin do momentu śmierci. W polskim prawie, zgodnie z aktualnym brzmieniem art. 8 k.c., każdy człowiek od momentu urodzenia ma zdolność prawną. Należy zaznaczyć, że pojęcie „zdolność prawna” nie jest tożsame z pojęciem „podmio-

towość prawna”. **Podmiotowość prawna** oznacza możliwość bycia podmiotem **wszelkich** praw i obowiązków wynikających z całego systemu prawa. Natomiast **zdolność prawna** to możliwość posiadania (bycia podmiotem) praw i obowiązków) w sferze **prawa cywilnego**. Zakres podmiotowości prawnej przysługującej obywatelom polskim jest szerszy niż np. cudzoziemców przebywających w Polsce. Mają oni bowiem zdolność prawną, natomiast nie posiadają praw i obowiązków wynikających ze stosunku obywatelstwa polskiego.

W myśl powołanego już art. 8 k.c. **początkiem** zdolności prawnej człowieka jest jego narodzenie, tj. odłączenie od ciała matki pod warunkiem, że w chwili urodzenia żyje. Domniemanie, że dziecko przyszło na świat żywe, wprowadza art. 9 k.c. Obalenie tego domniemania, czyli udowodnienie, że dziecko narodziło się martwe, spoczywa na tym, kto na ten fakt się powołuje. Do niedawna polskie prawo przesunęło początkową granicę zdolności prawnej człowieka na moment jego poczęcia. Dziecko nienarodzone (*nasciturus*) miało generalnie przyznaną zdolność prawną, choć w dziedzinie praw majątkowych warunkową. Stanowił o tym art. 8 § 2 k.c. (obecnie uchylony ustawą z dnia 30 sierpnia 1996 r. o zmianie ustawy o planowaniu rodziny, o ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży oraz o zmianie niektórych innych ustaw – Dz. U. nr 139, poz. 646), stosownie do którego „zdolność prawną ma również dziecko poczęte; jednakże prawa i zobowiązania majątkowe uzyskuje ono pod warunkiem, że urodzi się żywe”. Pozbawienie dziecka nienarodzonego zdolności prawnej – czy jest to rozwiązanie ostateczne pokaże przyszłość – nie oznacza, że nie może być ono podmiotem praw majątkowych i niemajątkowych na mocy konkretnych przepisów prawnych. Dziecko już poczęte w chwili otwarcia spadku może być spadkobiercą, jeżeli przyjdzie na świat żywe (art. 927 § 2 k.c.); można uznać dziecko nawet nie urodzone, jeżeli zostało już poczęte (art. 75 k.r.o.); dla dziecka poczętego, lecz jeszcze nie urodzonego, można ustanowić kuratora, jeżeli jest to potrzebne dla strzeżenia przyszłych praw dziecka (art. 182 k.r.o.).

Nabyta przez człowieka z chwilą urodzenia zdolność prawna ma charakter bezwarunkowy i nie można go jej pozbawić, jest bowiem nieodłączną cechą każdego podmiotu prawa. W nielicznych przypad-

kach wskazanych przez wyraźny przepis prawny zdolność prawna człowieka może podlegać pewnym ograniczeniom, np. podmiotem niektórych praw i obowiązków może być tylko osoba posiadająca pełną zdolność do czynności prawnych. Pojęcie zdolności do czynności prawnych zostanie wyjaśnione niżej.

Zdolność prawna człowieka **ustaje** z jego śmiercią. Dowód śmierci stanowi akt zgonu, sporządzony zgodnie z postanowieniami prawa o aktach stanu cywilnego. Kodeks cywilny wprowadza instytucję **uznania za zmarłego** (art. 29-32 k.c.). Dotyczy ona osób zaginionych, o których nie wiadomo, czy zmarły, czy żyją. W takich sytuacjach, po upływie ustalonych przez przepisy kodeksu cywilnego terminach i przeprowadzeniu odpowiedniego postępowania, sąd wydaje **postanowienie** o uznaniu za zmarłego, podając ustaloną datę śmierci. Ma ono ten sam skutek prawny jak niewątpliwa śmierć, a więc oznacza koniec podmiotowości prawnej danej osoby. Gdy okaże się, że osoba uznana za zmarłą żyje, można w drodze odpowiedniego postępowania uchylić postanowienie o uznaniu za zmarłego.

Od **zdolności prawnej** należy odróżnić **zdolność do czynności prawnych**. **Zdolność prawna** jest to przyznana przez obowiązujące przepisy prawa możliwość bycia podmiotem praw i obowiązków w sferze prawa (możliwość posiadania praw i obowiązków).

Zdolność do czynności prawnych jest to przyznana przez obowiązujące prawo możliwość nabywania praw i zaciągania zobowiązań w drodze czynności prawnych. Mówiąc inaczej, zdolność do czynności prawnych daje podmiotowi możliwość wywoływania we własnym imieniu, na własny rachunek, w drodze złożonego oświadczenia woli skutków prawnych w postaci powstania, zmiany lub ustania stosunków prawnych. Zdolność do czynności prawnych nie jest nieodzownym atrybutem podmiotowości prawnej, jak ma to miejsce w przypadku zdolności prawnej. Można mieć zdolność prawną, a nie mieć lub mieć ograniczoną zdolność do czynności prawnych. Natomiast nie można mieć zdolności do czynności prawnych, nie mając jednocześnie zdolności prawnej.

W polskim prawie cywilnym przy regulacji zdolności do czynności prawnych osób fizycznych przyjęto założenie, że aktywny uczestnik obrotu prawnego, mocą swej woli kształtujący stosunki prawne,

winien osiągnąć określony stopień dojrzałości oraz posiadać taką sprawność umysłową, aby nie była mu potrzebna pomoc innych osób przy prowadzeniu własnych spraw. Stosownie do tego wyróżniono trzy kategorie osób fizycznych:

- a) osoby posiadające **pełną zdolność do czynności prawnych**,
- b) osoby **nie posiadające takiej zdolności**,
- c) osoby **posiadające ograniczoną zdolność do czynności prawnych**.

O zaliczeniu do którejś z wymienionych kategorii decydują dwa czynniki: **wiek i ubezwłasnowolnienie**.

a) **Pełną zdolność** do czynności prawnych mają osoby po osiągnięciu pełnoletności (art. 11 K.c.), o ile nie zostały ubezwłasnowolnione. **Pełnoletnim jest osoba, która ukończyła 18 lat oraz osoba, która uzyskała pełnoletniość poprzez zawarcie małżeństwa** (art. 10 § 1 i § 2 K.c.).

Ta ostatnia sytuacja dotyczy wyłącznie kobiet, gdyż zgodnie z art. 10 § 1 K.r.o. tylko kobieta może za zezwoleniem sądu zawrzeć związek małżeński przed ukończeniem 18 lat, a po ukończeniu 16 lat. Osoby fizyczne mające pełną zdolność do czynności prawnych mogą dokonywać wszelkich czynności prawnych. Osoby fizyczne mające pełną zdolność do czynności prawnych mogą dokonywać wszelkich czynności prawnych

b) **Nie posiadają zdolności do czynności prawnych** osoby, które nie ukończyły 13 lat oraz osoby ubezwłasnowolnione całkowicie (art. 12 K.c.).

Ubezwłasnowolnienie całkowite to pozbawienie osoby fizycznej zdolności do czynności prawnych na mocy orzeczenia sądowego. Ubezwłasnowolnić całkowicie można tylko osobę, która ukończyła 13 lat (poniżej tego wieku nikt z mocy prawa nie ma zdolności do czynności prawnych). Przesłankami uzasadniającymi ubezwłasnowolnienie całkowite są: choroba psychiczna, niedorozwój umysłowy, inny rodzaj zaburzeń psychicznych, pijaństwo, narkomania, o takim stopniu nasilenia, że dana osoba nie jest w stanie kierować swym postępowaniem (art. 13 § 1 K.c.). Czynność prawna dokonana przez osobę nie mającą zdolności do czynności prawnych jest nieważna (art. 14

§ 1 K.c.). Ze względów życiowych prawodawca dopuszcza wyjątek: taka osoba może zawierać umowy należące do umów powszechnie zawieranych w drobnych bieżących sprawach życia codziennego, np. kupno artykułów spożywczych, przyborów szkolnych, itp. Umowy takie stają się ważne z chwilą ich dokonania, pod warunkiem, że nie pociągają za sobą rażącego pokrzywdzenia osoby niezdolnej do czynności prawnych (art. 14 § 2 K.c.). Dla osób nie posiadających zdolności do czynności prawnych ustanawia się przedstawiciela ustawowego (są nimi rodzice lub opiekunowie ustanowieni przez sąd).

c) Ograniczoną zdolność do czynności prawnych mają:

- osoby które ukończyły 13 lat, a nie osiągnęły 18-tego roku życia (art. 15 K.c.)
- osoby ubezwłasnowolnione częściowo (art. 15 K.c.)
- osoby pełnoletnie, dla których sąd ustanowił doradcę tymczasowego w toku odbywającego się postępowania o ich ubezwłasnowolnienie całkowite (art. 549 K.p.c.)

Ubezwłasnowolnienie częściowe następuje z tych samych przyczyn, co ubezwłasnowolnienie całkowite, z tym że może być orzeczone w stosunku do osoby pełnoletniej, której stan nie wymaga ubezwłasnowolnienia całkowitego, lecz tylko potrzebna jest pomoc do prowadzenia jej spraw. Dla takich osób ustanawia się kuratelę (art. 16 § 1 i § 2 K.c.).

Osoby o ograniczonej zdolności do czynności prawnych mogą dokonywać samodzielnie wielu czynności prawnych, np. mogą rozporządzać swym zarobkiem, dysponować przedmiotami majątkowymi oddanymi do jej swobodnego użytku, zawierać umowę o pracę (po ukończeniu 15 lat można zawrzeć umowę o pracę w celu przygotowania zawodowego, po ukończeniu 16 lat umowę o pracę do zajęć nie wymagających kwalifikacji zawodowych, np. prac sezonowych).

Pewnych czynności wyraźnie wskazanych przez obowiązujące przepisy w ogóle nie mogą dokonywać, np. art. 944 K.c. stanowi, że dla sporządzenia testamentu konieczna jest pełna zdolność do czynności prawnych. Generalną zasadą dla instytucji ograniczonej zdolności do czynności prawnych jest uzależnienie ważności dokonania pew-

nych czynności prawnych przez osobę o ograniczonej zdolności od zgody jej przedstawiciela ustawowego (art. 17 K.c.).

Obok **osób fizycznych** podmiotami stosunków prawnych są również **osoby prawne**. Osoba prawna jest to jednostka organizacyjna, wyposażona przez obowiązujące prawo w **zdolność prawną** i **zdolność do czynności prawnych**, dzięki czemu może występować w sferze prawa jako **samodzielny podmiot**. Osoba prawna może podejmować działania ze skutkiem prawnym i sama być obiektem takich działań ze strony innych podmiotów prawa. Tradycyjnie wyróżnia się dwa typy osób prawnych: **korporacje** (stowarzyszenia i związki) i **zakłady** (fundacje). **Korporacja** powstaje w wyniku zorganizowania się pewnej liczby osób fizycznych, zmierzających do osiągnięcia wspólnego określonego celu. Dla korporacji decydujące znaczenie ma **czynnik ludzki**, jej członkowie. Oni decydują o celach jej działania, tworzą jej majątek w drodze wniesionych udziałów lub płaconych składek. Korporacjami są, np. partie polityczne, związki zawodowe, stowarzyszenia, kongregacje religijne. **Zakładem** jest osoba prawna, której powstanie, cel, rodzaj działalności określa założyciel (fundator) w statucie (w akcie fundacyjnym) oraz wyposaża ją w **wyodrębniony majątek**, stanowiący podstawę jej działalności. Zakłady służą zaspokajaniu potrzeb **destynatariuszy**, tj. osób trzecich korzystających z usług zakładu. Osobami prawnymi typu zakładowego są, np. przedsiębiorstwa państwowe, szkoły wyższe, muzea, szpitale. W praktyce istnieją również osoby prawne o charakterze **mieszanym**, o cechach właściwych obydwu omawianym typom, dla których istotną cechą jest zarówno udział członków, jak i dysponowanie majątkiem, np. spółdzielnie budowlane, spółdzielnie spożywców.

Sposób **tworzenia** osób prawnych i sposób ich **likwidacji** regulują przepisy obowiązującego prawa. Wyróżnia się trzy zasadnicze sposoby tworzenia osób prawnych: typ **erekcyjny**, **koncesyjny** i **rejestrowy**.

Tryb erekcyjny polega na tym, że osoba prawna zostaje **powołana** za pomocą aktu erekcyjnego kompetentnego organu państwowego, uzyskując z chwilą powołania zdolność prawną i zdolność do czynności prawnych. Tym sposobem powstają, np. przedsiębiorstwa państwowe, banki państwowe, państwowe szkoły wyższe.

Tryb koncesyjny polega na tym, że osoba prawna powstaje z inicjatywy założycieli, ale na podstawie **zezwoenia** (koncesji) właściwego organu państwa na utworzenie danej osoby prawnej.

Tryb rejestracyjny polega na tym, że utworzona z inicjatywy założycieli osoba prawna zostaje **wpisana do właściwego rejestru** i z tą chwilą nabywa osobowość prawną, chyba że przepisy szczególne stanowią inaczej (art. 37 § 1 K.c.). Nie jest tutaj wymagane żadne zezwolenie, założyciele muszą tylko spełnić wszystkie warunki wymagane przez obowiązujące przepisy dla powstania danego rodzaju osoby prawnej, co kontroluje organ rejestrujący (sąd rejestrowy). W ten sposób powstają np. spółki kapitałowe prawa handlowego, partie polityczne.

Likwidacja osoby prawnej może nastąpić poprzez:

- decyzję o jej rozwiązaniu podjętą przez kompetentny organ danej osoby prawnej np. decyzja walnego zgromadzenia spółdzielni,
- ogłoszenie upadłości (za upadłą uznaje się osobę prawną zaprzestającą płacenia swych długów), np. przedsiębiorstwa państwowego, spółdzielni, spółki,
- akt kompetentnego organu państwowego, który nie zezwala na dalszą działalność osób prawnych danego rodzaju lub tylko danej osoby prawnej.

Każda osoba prawna wyposażona jest w **zdolność prawną**, czyli może posiadać prawa i obowiązki. W porównaniu z osobami fizycznymi ich zakres jest węższy, gdyż z oczywistych powodów nie obejmuje praw i obowiązków właściwych tylko człowiekowi, np. wynikających ze stosunków rodzinnych, małżeńskich. Osoba prawna, z istoty swej powołana do działania, ma **pełną zdolność do czynności prawnych**. Oznacza to, że może nabywać prawa, zaciągać zobowiązania, za które odpowiada swoim majątkiem, rozporządzać swymi prawami. Osoba prawna może działać tylko za **pośrednictwem** osób fizycznych, stanowiących jej **statutowe organy**, np. zarząd spółki, dyrektor przedsiębiorstwa, rektor uniwersytetu. Osoba fizyczna występująca jako kompetentny organ lub członek organu osoby prawnej działa w imieniu i na rachunek osoby prawnej, w sposób określony w usta-

wie i opartym na niej statucie. Należy zatem oddzielić działania prawne pana Kowalskiego jako organu osoby prawnej, np. dyrektora przedsiębiorstwa, od działań tegoż pana Kowalskiego podejmowanych prywatnie jako osoba fizyczna.

Państwo jako całość jest **osobą prawną** i w tym charakterze występuje pod postacią **Skarbu Państwa**. W stosunkach cywilnoprawnych występuje jako podmiot praw i obowiązków, dotyczących mienia państwowego nie należącego do innych państwowych osób prawnych (art. 34 K.c.) np. przedsiębiorstw państwowych. **Organy państwowe** osobowości prawnej nie mają, to za ich pośrednictwem państwo korzysta ze swej zdolności prawnej i zdolności do czynności prawnych. **Gminy, powiaty i województwa samorządowe jako jednostki samorządu terytorialnego** posiadają **osobowość prawną**. W ich imieniu i na ich rzecz czynności prawne podejmują stosowne organy wykonawcze.

B) Przedmiot stosunku prawnego

Zagadnienie, co stanowi **przedmiot stosunku prawnego**, jest w nauce sporne. Prezentowane poglądy można sprowadzić do trzech stanowisk. Pierwsze głosi, że przedmiotem stosunku prawnego są **rzeczy** (przedmioty materialne) oraz inne **obiekty**, tzw. przedmioty niematerialne, do których zalicza się m.in. energię, pieniądze, dobra intelektualne (np. utwory naukowe, artystyczne) dobra osobiste (np. wolność, zdrowie, cześć). Na przykład: przedmiotem stosunku sprzedaży jest rzecz sprzedana i kupowana (samochód, zegarek, papierosy, energia elektryczna), przedmiotem stosunku zastawu jest rzecz ruchoma, na której ustanawia się zastaw w celu zabezpieczenia wierzytelności, np. wyroby ze złota. Krytycy tego stanowiska wskazują, że jedna i ta sama rzecz może być przedmiotem różnych stosunków prawnych, których treścią są różne uprawnienia i obowiązki stron, np. zegarek można sprzedać, można też zastawić, czy podarować. Ponadto w pewnych stosunkach prawnych, w ogóle nie można wskazać na istnienie rzeczy bądź przedmiotów niematerialnych, na przykład stosunki pracy sprowadzające się do określonych zachowań pracodawcy i pracownika.

Według drugiego stanowiska, przedmiotem stosunku prawnego są te **zachowania** podmiotów (stron) stosunku prawnego, do których są one obowiązane lub uprawnione na podstawie dyspozycji obowiązujących norm prawnych. Na przykład: przedmiotem stosunku sprzedaży jest **ogół zachowań** kupującego i sprzedawcy, zgodnych z treścią tego stosunku, którą stanowią abstrakcyjnie określone w dyspozycji ich wzajemne uprawnienia i obowiązki. I tak: sprzedawca ma obowiązek przenieść na kupującego własność rzeczy oraz wydać mu rzecz, kupujący zaś ma uprawnienia do domagania się od sprzedawcy przeniesienia własności rzeczy i jej wydania. Z kolei kupujący ma obowiązek odebrania rzeczy i zapłacenia sprzedawcy ceny, a sprzedawca ma uprawnienia do domagania się, aby kupujący rzecz odebrał i za nią zapłacił (art. 535 K.c.).

Trzecie stanowisko łączy dwa poprzednie i uznaje, że przedmiotem stosunku prawnego są **zarówno zachowania** stron, jak i **rzeczy**, ze względu na które dochodzi do kontaktu między stronami stosunku prawnego.

Dominującym jest stanowisko drugie. **Zachowania** stron mogą przybrać postać **czynienia** (działania) bądź **nieczynienia** (niedziałania), co daje podstawę do wyróżnienia poszczególnych, elementarnych stosunków prawnych:

- uprawnienie do działania – obowiązek działania, np. stosunek sprzedaży, najem, dzierżawa,
- uprawnienie do działania – obowiązek niedziałania, np. stosunek własności. Właściciel ma uprawnienie do wszelkich działań zmierzających do korzystania z rzeczy stanowiącej jego własność, wszyscy inni mają obowiązek powstrzymania się od wszelkich działań, które by mu w tym przeszkadzały,
- uprawnienie do niedziałania – obowiązek działania, np. uprawnienie do powstrzymania się od aktu głosowania w wyborach parlamentarnych oraz obowiązek odpowiednich organów państwowych podjęcia takich działań aby żaden podmiot nie naruszył powyższego uprawnienia wyborcy,
- uprawnienie do niedziałania – obowiązek niedziałania, np. uprawnieniu wyborcy, o którym była mowa wyżej, odpowiada

obowiązek innych podmiotów powstrzymania się od ingerowania w wolę wyborcy.

C) O uprawnieniu jako elemencie stosunku prawnego mówimy wówczas, gdy norma prawna lub postanowienie umowne przyznają podmiotowi możliwość określonego zachowania się, ale to zachowanie nie jest ich obowiązkiem (nie jest objęte nakazem lub zakazem). Podmiot ma więc wybór: może zachować się we wskazany sposób, może również tego zaniechać. Jeżeli podmiot skorzysta z przysługujących mu uprawnień, rodzi to określone skutki prawne, zwłaszcza obowiązek określonego zachowania drugiego podmiotu, stanowiącego drugą stroną stosunku prawnego.

D) Obowiązek polega na tym, że norma prawna ustanawia dla danego rodzaju podmiotów i w danych warunkach (określonych w hipotezie) nakaz lub zakaz określonego zachowania się. Niezastosowanie się do nakazu lub zakazu pociąga za sobą ujemne skutki prawne dla podmiotu, z reguły w postaci jakiegoś rodzaju sankcji prawnej. Obowiązkiem jest zatem konieczność zachowania się w danej sytuacji tylko w jeden ściśle określony sposób, wskazany w dyspozycji normy prawnej.

Obok pojęcia „uprawnienie”, „obowiązek” w tekstach prawnych i literaturze prawniczej występuje pojęcie „**kompetencja**”. Istotą kompetencji jest **upoważnienie** przyznane pewnemu podmiotowi do dokonania określonej, doniosłej prawnie czynności konwencjonalnej, przy czym wykonanie takiego uprawnienia powoduje powstanie po stronie innego podmiotu obowiązku określonego zachowania się. Większość autorów odnosi pojęcie „kompetencja” tylko do organów państwa, organów samorządu terytorialnego (lub innego np. zawodowego) lub innych podmiotów pełniących funkcje podmiotu władzy publicznej. Na przykład: Sejm ma kompetencje prawotwórcze, sądy mają kompetencje do wydawania orzeczeń rozstrzygających indywidualne, konkretne przypadki na podstawie obowiązującego prawa.

Na określenie **kompetencji** składają się w sumie dwie normy:

- norma, która wskazuje podmiot, przedmiot i sposób dokonania czynności konwencjonalnej, np. wydanie wyroku sądowego,

- norma, która nakłada na inny podmiot obowiązek zareagowania w określony sposób na dokonaną czynność, np. nakazuje podporządkować się wyrokowi sądu.

Kompetencja może polegać nie tylko na przyznaniu danemu organowi **uprawnienia** do dokonania pewnej czynności konwencjonalnej, może również nakładać na organ **obowiązek** czynienia użytku z przyznanej mu kompetencji, np. sąd ma obowiązek rozpatrzyć i wydać orzeczenie w każdej należycie wniesionej sprawie. Zakres kompetencji danego organu obejmuje:

- kompetencję rzeczową, czyli zakres spraw, co do których organ może podjąć decyzje władcze,
- kompetencję miejscową, czyli obszar, co do którego organ jest władny podejmować decyzje (np. sąd rejonowy na obszarze rejonu sądowego),
- kompetencję hierarchiczną, czyli zakres spraw, co do których organ może podejmować decyzje władcze ze względu na swoje usytuowanie w hierarchii organów danego rodzaju (np. wyrok za zabójstwo może wydać **sąd okręgowy**, a nie sąd rejonowy).

Te kompetencje zwane są także **właściwościami**, np. właściwość rzeczowa i miejscowa sądu.

4. Podstawowe typy stosunków prawnych

Najczęściej wyróżnia się dwa podstawowe typy stosunków prawnych ze względu na metodę regulacji prawnej. Są to: stosunki **cywilnoprawne** i stosunki **administracyjnoprawne**. Stosunek **cywilnoprawny** charakteryzują następujące cechy:

- a) równorzędność stron (podmiotów) stosunku, czyli żadna strona nie jest podporządkowana drugiej, nie podlega jej władzy,
- b) swoboda w kształtowaniu swej sytuacji prawnej (z wyjątkiem przypadków uregulowanych przez przepisy bezwzględnie wiążące) poprzez:
 - dobrowolne nawiązanie stosunków prawnych,
 - swobodny wybór drugiej strony stosunku,
 - dowolność ukształtowania treści stosunku prawnego,

- możliwość wyboru formy składania oświadczenia woli.
Największą swobodę mają strony w stosunkach prawnych wynikających z zawartych umów (zasada swobody umów), mniejszą w stosunkach z zakresu prawa rzeczowego i spadkowego, natomiast jest ona bardzo ograniczona w stosunkach prawnych powstałych w wyniku czynów niedozwolonych,
- c) sankcje, jakie grożą w przypadku naruszenia uprawnień lub niewykonania obowiązków z zakresu prawa cywilnego to sankcja nieważności czynności prawnej lub sankcja egzekucyjna.

Stosunki **administracyjnoprawne** charakteryzują się tym, że:

- a) występuje nierównorzędność stron, gdyż zawsze jedną ze stron jest organ władzy publicznej, wyposażony w uprawnienia władcze. Jest to stosunek nadrzędności nad drugą stroną stosunku, którymi są obywatele, osoby prawne,
- b) zawiązanie stosunku prawnego może nie być dobrowolne dla drugiej strony (obywatela), a nawet dla obu stron, organu i obywatela. Wynikać ono może z jednostronnej decyzji organu władzy publicznej (np. decyzji wyłączeniowej) lub z mocy samego prawa (np. obowiązku meldunkowego). Treść stosunków prawnoadministracyjnych jest z reguły określana przez przepisy bezwzględnie wiążące i strony nie mogą dowolnie jej kształtować,
- c) sankcjami, jakie grożą w przypadku niewykonania obowiązków (zakazów, nakazów) nałożonych na strony, są sankcja egzekucyjna i niekiedy (posiłkowo) sankcja karna.

Niektórzy autorzy wymieniają również stosunki **prawnokarne**. Powstają one w wyniku popełnienia przez indywidualnego sprawcę czynu zabronionego przez ustawę karną. Stroną tego stosunku, obok przestępcy, jest państwo działające za pośrednictwem kompetentnych organów ścigania, prokuratorskich, sądowych, więziennych. Pewne więzi łączą także przestępcę z osobą pokrzywdzoną tj. ofiarą przestępstwa. Położenie stron stosunku jest wyznaczone przez przepisy bezwzględnie wiążące, organy państwa zajmują pozycję władczą. Sankcje mają charakter karny, posiłkowo (w stosunkach wynikających z prawa karnego procesowego) – egzekucyjny.

ROZDZIAŁ V. SPOSOBY TWORZENIA PRAWA

1. Pojęcie „źródła prawa”

Z tworzeniem prawa związana jest problematyka, tzw. źródeł prawa. Termin „**źródła prawa**” jest używany w kilku znaczeniach. Przede wszystkim wyróżnia się **źródła poznania prawa i źródła powstawania prawa**. Mówiąc o źródłach poznania prawa ma się na myśli wszelkie materiały, które mogą dostarczyć informacji o prawie. Wiedzę o prawie obowiązującym w przeszłości czerpiemy z wszelkich dostępnych materiałów zachowanych z dawnych epok, np. dokumentów urzędowych i prywatnych, różnych relacji i przekazów, nawet utworów literackich. Stanowią one tzw. źródła prawa w znaczeniu **historycznym**. Natomiast treść prawa aktualnie obowiązującego poznajemy przede wszystkim z urzędowych publikatorów, w których są ogłaszane teksty aktów normatywnych, np. Dziennik Ustaw, Monitor Polski. Są to tzw. źródła prawa **oficjalne**, urzędowe.

Pod pojęciem „**źródła powstawania prawa**” można rozumieć:

- a) ogół czynników (np. polityczne, ekonomiczne, kulturowe), które oddziałują na **kształtowanie** się treści i formy obowiązującego prawa w danym miejscu i czasie (tzw. **materialne** źródła prawa),
- b) wszelkie działania zmierzające do powstania prawa, tzw. **fakty prawotwórcze**, np. stanowienie ustaw przez parlament, prawotwórcze orzeczenia sądowe, umowy międzynarodowe, czyli rozmaite **sposoby** powstawania prawa,
- c) rezultaty tych działań w postaci różnego rodzaju **aktów normatywnych** np. ustaw, rozporządzeń, zarządzeń (tzw. źródła prawa w znaczeniu **formalnym**).

W szczegółowych dyscyplinach prawnych (np. prawie karnym, cywilnym, administracyjnym) przez „**źródła prawa**” rozumie się **akty**

normatywne zawierające przepisy, na podstawie których konstruuje się normy danej gałęzi prawa. W ten sam sposób rozumie „źródła prawa” praktyka prawnicza.

2. Fakty prawotwórcze

W różnych okresach historycznych występowały różne sposoby tworzenia prawa, czyli uznawano rozmaite działania za **fakty prawotwórcze**, przy czym któryś z tych faktów miał znaczenie zasadnicze, inne zaś raczej marginalne.

Do **faktów prawotwórczych** zalicza się:

- a) prawo zwyczajowe (przekształcanie się zwyczajów w prawo),
- b) umowę,
- c) prawotwórczą praktykę organów państwowych (precedens),
- d) naukę (opinie uczonych prawników),
- e) stanowienie prawa.

a) Historycznie najstarszą formą było kształtowanie się prawa zwyczajowego. **Prawo zwyczajowe** występuje wówczas, gdy członkowie określonej zbiorowości, np. narodu, społeczności lokalnej, itp. postępują zgodnie z pewnymi regułami zachowania, co do których panuje powszechne przekonanie, że są prawem. W społeczeństwach europejskich prawo zwyczajowe było rozpowszechnione we wczesnym średniowieczu. Ze zwyczajów plemiennych, rodowych tworzyło się prawo zwyczajowe w sposób spontaniczny, powolny, niezależny od państwa. Punktem przełomowym w tym procesie było uznanie zwyczaju przez władzę publiczną (np. sądy) za podstawę jej decyzji. Prawo zwyczajowe straciło na znaczeniu wraz z wykształceniem się nowożytnego, scentralizowanego państwa, które prawie całkowicie zmonopolizowało proces tworzenia prawa. Współcześnie prawo zwyczajowe odgrywa dużą rolę w prawie międzynarodowym publicznym, natomiast w państwach europejskich (kontynentalnych) ma znaczenie drugorzędne dla prawa wewnętrznego (prawo obowiązujące w danym państwie).

Prawodawca w pewnym obszarze stosunków społecznych regulowanych aktem normatywnym może odesłać do panujących zwycza-

jów. Odesłanie do reguł zwyczajowych ma miejsce w prawie cywilnym, handlowym, morskim, w prawie pracy. Działanie organu stosującego prawo, polegające na zidentyfikowaniu danej reguły i ustaleniu jej treści, nie jest traktowane jako akt ustanowienia normy, lecz jako **akt uznania**, potwierdzający że owa reguła wyznacza zachowanie, które powinno być realizowane jako prawnie obowiązujące i jako takie sankcjonowane przez organy państwa.

Przyjmuje się, że aby reguła **zwyczajowa** mogła być **przyjęta** do systemu prawa musi spełniać określone warunki:

- jej treść musi być możliwie dokładnie sprecyzowana,
- owa reguła musi być faktycznie przestrzegana,
- nie może być sprzeczna z żadną normą zawartą w systemie prawa,
- organy państwowe zaczęły się liczyć z daną regułą przy podejmowaniu konkretnych decyzji i w oparciu o nią rozstrzygać określone sprawy, wyznaczać i egzekwować określone obowiązki.

Fakt uznania przez obywateli (społeczeństwo) danej reguły zwyczajowej za normę prawną jest tu niewystarczający, za taką musi być uznana przez organy stosujące prawo.

b) Obecnie **umowa** jako sposób tworzenia prawa występuje rzadko w prawie wewnętrznym. Natomiast stanowi podstawową formę regulacji stosunków międzynarodowych a jeżeli jest ratyfikowana może wejść do wewnętrznego porządku prawnego określonego państwa. Taką zasadę wprowadza obowiązująca Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Zgodnie z art. 91 ust. 1 „Ratyfikowana umowa międzynarodowa po jej ogłoszeniu w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej stanowi część krajowego porządku prawnego i jest bezpośrednio stosowana, chyba że jej stosowanie jest uzależnione od wydania ustawy”. W okresie feudalizmu umowa, obok prawa zwyczajowego, była powszechną formą powstawania prawa, zarówno w sferze prywatnej (umowy lenne), jak i w sferze publicznoprawnej, regulując podstawy ustroju państwa, wzajemne stosunki między władzą państwową a poddanymi. Przykładem takiej ostatniej umowy z historii Polski są Artykuły Henrykowskie i *pacta conventa*.

Współcześnie przykładem umów o charakterze prawotwórczym w prawie wewnętrznym są, tzw. układy zbiorowe pracy, tworzące część prawa pracy. Układy zbiorowe mogą mieć charakter zakładowy: jedną stroną umowy jest organizacja związkowa, drugą dyrektor przedsiębiorstwa, danego zakładu pracy. Mogą mieć charakter ponad zakładowy, wówczas gdy zawierają je tzw. partnerzy społeczni, np. Ogólnokrajowa Organizacja Związkowa i organizacje pracodawców, w sferze budżetowej jest to określony minister. Charakteru prawotwórczego nie mają umowy prawa prywatnego, np. prawa cywilnego, nie tworzą one prawa lecz opierając się na obowiązującym prawie określają wzajemne obowiązki i uprawnienia między stronami stosunku prawnego.

c) **Precedens prawotwórczy** jest to decyzja organu państwowego (np. sądu) podjęta przy rozstrzygnięciu konkretnej sprawy, która staje się wzorem dla innych rozstrzygnięć w kolejnych, podobnych sprawach. Precedens występuje w takich systemach prawa (np. Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej), które dają sędziemu dużą swobodę w wyrokowaniu i nie wymagają oparcia orzeczeń na podstawie prawnej w postaci obowiązujących przepisów prawnych. Decyzja, która może w przyszłości stać się precedensem prawotwórczym, powstaje w ten sposób, że sędzia rozpatrując konkretną sprawę i nie znajdując podstawy jej rozstrzygnięcia w normach uznanych za obowiązujące prawnie, **sam tworzy** pewną ogólną regułę decyzji i w oparciu o nią wydaje wyrok. Tworząc taką regułę, kieruje się swoim doświadczeniem, wiedzą, sumieniem, poczuciem słuszności i sprawiedliwości. Reguła ta, jeśli znajdzie uznanie w doktrynie i praktyce prawniczej, może być powoływana jako podstawa kolejnych rozstrzygnięć zapadających w podobnych sprawach. Jeśli tak się dzieje, staje się precedensem i wchodzi do systemu *common law* (prawo powszechne, pospolite). Odtąd sędziowie są zobowiązani do jej stosowania, zgodnie z zasadą przyjętą w systemie prawa precedensowego, nakazującą podobne sprawy rozstrzygać w podobny sposób. Precedens prawotwórczy stanowi główne źródło prawa obok prawa stanowionego przez organy państwowe. Taki typ systemu prawa występuje w Anglii, USA, Kanadzie, Australii i innych państwach, które

znajdowały się pod wpływami brytyjskimi. W Polsce precedens prawotwórczy **nie jest** źródłem prawa.

d) **Nauka** (opinie uczonych prawników, jurysprudencja) w obecnych systemach prawa nie jest uznawana za fakty prawotwórcze. Miały taki charakter w pewnych okresach historycznych, np. w starożytnym Rzymie, kiedy to opinie wybitnych prawników miały moc wiążącą dla sędziów przy wydawaniu wyroków.

Współcześnie poglądy autorytetów nauki prawa odgrywają istotną rolę w tworzeniu prawa, w kształtowaniu jego treści, przyjmowaniu określonych rozwiązań prawnych, choć same przez się nie mają mocy prawnej. Polskie kodyfikacje obejmujące trzon zagadnień głównych gałęzi prawa np. prawa cywilnego, karnego, są dziełem uczonych, wybitnych znawców danej dziedziny prawa, którzy brali udział w pracach przygotowawczych nad projektami danych regulacji prawnych. O tym, że stały się one obowiązującym prawem, zdecydowali nie uczeni, lecz odpowiednie organy wyposażone w kompetencje prawotwórcze w drodze odpowiedniej procedury stanowienia prawa (w przypadku kodeksów Sejm, są to bowiem ustawy).

e) **Stanowienie** prawa, znane cywilizacjom starożytnym, nie było traktowane aż do czasów nowożytnych jako dominujący sposób tworzenia prawa. Przez wiele wieków skutecznie konkurowało z prawem stanowiącym, prawo zwyczajowe. Szybki, gwałtowny rozwój wielu dziedzin życia, charakterystyczny dla epoki nowożytnej sprawił, że oddolny, powolny, mało precyzyjny sposób regulacji stosunków społecznych okazał się niewystarczający. Państwo, ingerujące w coraz to nowe dziedziny życia społecznego, stało się głównym czynnikiem tworzenia prawa poprzez jego stanowienie, tj. celowo, świadomie podjętą działalność, w wyniku której powstają różnego rodzaju akty normatywne. **Stanowienie prawa** polega na tym, że odpowiedni organ władzy publicznej formułuje w sposób wyraźny normy o charakterze generalnym i abstrakcyjnym, to znaczy skierowane do rodzajowo określonych kategorii adresatów, wyznaczające ogólnie określone wzory zachowań, jakie mają nastąpić w przyszłości w rodzajowo scharakteryzowanych okolicznościach. Organy państwowe stanowiące prawo działają na podstawie **norm kompetencji prawodawczej**

(prawotwórczej). **Normy kompetencji prawodawczej** wskazują, jakie organy stanowią prawo, w jakim trybie i jakiej formie ma być dokonywane stanowienie prawa, aby było uważane za prawo obowiązujące oraz jaki rodzaj spraw może być przedmiotem stanowienia prawa przez dany organ. Organy uzyskują kompetencję prawotwórczą w postaci, tzw. **kompetencji ogólnej** z mocy norm konstytucyjnych lub ustawowych lub w drodze **przekazania** kompetencji prawotwórczej przez organ, któremu uprzednio kompetencje prawotwórcze w określonym zakresie zostały udzielone. Przekazanie takie może nastąpić w postaci **delegacji** i **subdelegacji**. Z **delegowaniem** kompetencji prawotwórczych mamy do czynienia wówczas, gdy organ państwowy, **mający kompetencje** do stanowienia ustaw (lub aktów prawnych z mocą ustawy) **przekazuje** innemu organowi państwa kompetencje do wydania aktu wykonawczego względem danej ustawy (aktu prawnego z mocą ustawy).

Subdelegacja polega na tym, że organ państwowy, któremu **delegowano** kompetencje do wydania danego aktu wykonawczego, **przekazuje** te kompetencje jeszcze innemu organowi. Subdelegacja jest możliwa wówczas, gdy przewiduje ją odpowiednia norma kompetencyjna. We współczesnych państwach kompetencje prawotwórcze przysługują wielu organom państwowym i samorządowym, mogą one stanowić akty normatywne **powszechnie** obowiązujące. Normy prawne mogą być tworzone również poza aparatem władzy publicznej przez rozmaite organizacje, np. stowarzyszenia, związki zawodowe, partie polityczne. Akty normatywne takich organizacji regulują tylko stosunki **wewnątrzorganizacyjne**, obowiązują tylko członków organizacji i są zabezpieczone sankcjami organizacyjnymi, a nie przymusem państwowym.

3. Typy systemów prawa

W zależności od tego, w jaki sposób w przeważającej mierze jest tworzony dany system wyróżnia się systemy **prawa stanowionego** (kontynentalnego), powstające przede wszystkim poprzez stanowienie prawa oraz systemy **prawa precedensowego** (*common law*), powstające głównie w drodze precedensów prawotwórczych. System prawa

stanowionego (kontynentalnego, ustawowego) charakteryzują następujące cechy:

- aktami o najwyższej mocy prawnej – po Konstytucji są ustawy, które są tworzone wyłącznie przez najwyższy organ przedstawicielski (parlament),
- wszystkie pozostałe akty normatywne są traktowane jako akty podustawowe, tworzone w ramach i na podstawie ustaw, dla realizacji zadań i celów wskazanych w ustawach,
- ustawy muszą być zgodne z Konstytucją, akty podustawowe muszą być zgodne z Konstytucją i innymi ustawami, co bada się w specjalnym trybie poprzez specjalnie w tym celu powołane organy państwowe (w Polsce Trybunał Konstytucyjny),
- rozdzielenie działalności prawotwórczej (stanowienie aktów normatywnych zawierających normy generalne i abstrakcyjne) od działalności stosowania prawa (podejmowanie konkretno-indywidualnych decyzji prawnych na podstawie obowiązujących norm, generalnych i abstrakcyjnych),
- w procesie stosowania prawa orzekanie na podstawie precedensu jest niedopuszczalne, decyzja konkretno-indywidualna musi mieć podstawę prawną w postaci obowiązujących przepisów prawnych,
- stanowienie prawa, w szczególności aktów normatywnych o randze ustawy, poddane jest regulacji prawnej, odbywa się na podstawie określonych norm prawnych, w sposób zinstytucjonalizowany i sformalizowany według określonych procedur wyznaczonych przez obowiązujące przepisy prawne.

W systemie prawa **precedensowego** występują dwa sposoby tworzenia prawa (tj. norm generalnych i abstrakcyjnych): w postaci **precedensowych** rozstrzygnięć sądowych oraz w postaci **stanowienia** aktów normatywnych (ustawy, zarządzenia) przez określone organy państwowe (parlamenty, organy władzy wykonawczej). Podstawową formą prawotwórstwa jest decyzja sądowa, akty normatywne są traktowane jako dopełnienie prawa precedensowego. Sędzia może wydać rozstrzygnięcie bez powołania się na podstawę prawną w postaci określonego aktu normatywnego, natomiast jest związany orzecz-

niami mającymi charakter precedensu. Precedens może być przełamany jedynie wtedy, gdy sędzia szczegółowo uzasadni odmienną rozpatrywaną sprawę od sprawy precedensowej.

Polski system prawa należy do systemów typu prawa **stanowionego**, ustawowego. Sposób tworzenia prawa określa Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., która jako pierwsza z polskich konstytucji zawiera zespół przepisów dotyczących źródeł prawa. Zostały one ujęte w rozdziale III zawierającym 8 artykułów oraz w art. 234 dotyczącym tworzenia prawa w stanie szczególnego zagrożenia państwa. Szczegółowe omówienie procedury powstawania aktów prawnych następuje w ramach nauki prawa konstytucyjnego.

ROZDZIAŁ VI. ŹRÓDŁA PRAWA W RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

1. Rodzaje i hierarchia źródeł prawa

Konstytucja RP porządkuje system źródeł prawa według kryterium hierarchiczności. Hierarchia powszechnie obowiązujących źródeł prawa odpowiada w zasadzie hierarchii organów państwowych, z tym że rozporządzenia stanowiące akty prawne o charakterze wykonawczym w stosunku do ustaw, (zajmujące wszystkie tą samą pozycję w systemie źródeł prawa) mogą być wydawane przez różne organy (Prezydenta, Radę Ministrów, Prezesa Rady Ministrów, ministrów kierujących działem administracji rządowej, Krajową Radę Radiofonii i Telewizji).

Miejsce aktu normatywnego w hierarchii źródeł prawa wyznacza jego **moc prawną**. Nie należy jej mylić z **mocą obowiązującą**, która dla wszystkich należycie ogłoszonych, a nieuchylonych aktów prawnych, **jest taka sama** (por. rozdz. siódmy). Różna moc prawna oznacza, że:

- akt prawny o niższej mocy prawnej obowiązuje, jeżeli został ustanowiony na podstawie kompetencji prawotwórczej (upoważnienia) zawartej w akcie o wyższej mocy prawnej,
- akt o wyższej mocy prawnej może uchylić moc obowiązującą aktu o niższej mocy prawnej, nigdy na odwrót,
- akty o tej samej (równorzędnej) mocy prawnej mogą uchylać wzajemnie moc obowiązującą (przy wystąpieniu dodatkowych kryteriów),
- akt o niższej mocy prawnej nie może zawierać postanowień sprzecznych z postanowieniami aktu o wyższej mocy prawnej.

Konstytucja wymienia w art. 87 dwa rodzaje źródeł powszechnie obowiązującego prawa Rzeczypospolitej. Pierwszy obejmuje źródła

o zasięgu ogólnokrajowym, są nimi zgodnie z art. 87 ust. 1: Konstytucja, ustawy, ratyfikowane umowy międzynarodowe oraz rozporządzenia. Katalog ten uzupełniają ustawy konstytucyjne, które mogą być uchwalane na podstawie art. 235 oraz rozporządzenia z mocą ustawy wydawane przez Prezydenta na podstawie art. 234. Drugi rodzaj źródeł powszechnie obowiązującego prawa to akty prawa miejscowego, ustanawiane przez organy samorządu terytorialnego oraz terenowe organy administracji rządowej (obowiązujące na obszarze działania tych organów).

a) Konstytucja (ustawa zasadnicza)

Konstytucja jest to ustawa zasadnicza zawierająca normy prawne wyposażone w najwyższą moc prawną, regulująca podstawy ustroju politycznego i społeczno-gospodarczego w państwie.

Art. 8 Konstytucji RP stanowi:

1. Konstytucja jest najwyższym prawem Rzeczypospolitej Polskiej.
2. Przepisy Konstytucji stosuje się bezpośrednio, chyba że Konstytucja stanowi inaczej.

Konstytucja jako ustawa zasadnicza różni się od wszystkich innych aktów normatywnych:

- najwyższą mocą prawną,
- szczególną treścią,
- szczególnym sposobem uchwalania i zmiany.

Najwyższa moc prawna Konstytucji oznacza, iż wszystkie akty normatywne w państwie muszą być **zgodne** z jej postanowieniami. Czuwa nad tym Trybunał Konstytucyjny, który orzeka o:

- zgodności ustaw i umów międzynarodowych z Konstytucją,
- zgodności ustaw z ratyfikowanymi umowami międzynarodowymi, których ratyfikacja wymagała uprzedniej zgody wyrażonej w ustawie,
- zgodności przepisów prawa wydawanych przez centralne organy państwowe, z Konstytucją, ratyfikowanymi umowami międzynarodowymi i ustawami.

Z wnioskami o zbadanie konstytucyjności aktów normatywnych mogą występować podmioty upoważnione do tego przez Konstytucję (art.191-193).

Trybunał Konstytucyjny orzeka również w sprawach skarg konstytucyjnych. Instytucja **skargi konstytucyjnej** polega na tym, iż każdy czyje konstytucyjne wolności lub prawa zostały naruszone ma prawo wnieść skargę do Trybunału Konstytucyjnego w sprawie zgodności z Konstytucją ustawy lub innego aktu normatywnego, na podstawie którego sąd lub organ administracji publicznej orzekł ostatecznie o jego wolnościach, prawach albo o jego obowiązkach określonych w Konstytucji.

Szczególne treści Konstytucji wynikają z zakresu zagadnień, które mogą być uregulowane jedynie przez przepisy konstytucyjne (tzw. **materia konstytucyjna**). Należą do nich: określenie suwerena czyli podmiotu władzy w państwie, podanie fundamentalnych zasad ustroju politycznego i społeczno-gospodarczego, określenie podstawowych kompetencji, wzajemnych stosunków, budowy i sposobu wyłaniania naczelných organów państwowych, podstawowe wolności, prawa i obowiązki obywatelskie oraz tryb zmiany konstytucji.

Konstytucja jako ustawa zasadnicza jest w szczególności sposobem (różny od wszystkich innych ustaw) uchwalana i zmieniana. Uchwalenie konstytucji może następować bezpośrednio, w drodze referendum, bądź pośrednio przez organ specjalnie do tego powołany (tzw. konwencja, co miało miejsce np. przy uchwaleniu konstytucji Stanów Zjednoczonych w 1787 r.) lub przez parlament specjalnie wyposażony w prawo uchwalania konstytucji (konstytuanta).

Nowa Konstytucja Rzeczypospolitej powstała w sposób łączący te możliwości. Została uchwalona 2 kwietnia 1997 r. przez Zgromadzenie Narodowe, czyli Sejm i Senat obradujące wspólnie, a następnie 25 maja 1997 r. przyjęta w referendum konstytucyjnym.

Pochopnym zmianom konstytucji przeciwdziałać ma wyjątkowy tryb przewidziany dla zmiany ustawy zasadniczej. Formalne bariery stanowić mogą szczególne wymagania co do:

- prawa inicjowania zmian,

- **quorum** (jest to najmniejsza liczba członków ciała kolegialnego, niezbędna do tego, aby podejmowane przezeń decyzje były ważne),
- liczby głosów opowiadających się za przyjęciem proponowanych zmian,
- terminów minimalnych, po upływie których mogą być przeprowadzane kolejne etapy procedury uchwalania zmian w konstytucji,
- obowiązku przeprowadzenia referendum zatwierdzającego zmiany.

Konstytucja, która stawia takie szczególne wymagania dotyczące swej zmiany, nazywana jest konstytucją **szttywną**, w przeciwieństwie do konstytucji **elastycznej**, która może być zmieniana w trybie przewidzianym dla uchwalania każdej „zwykłej” ustawy.

Polska Konstytucja jest konstytucją sztywną. Przepisy zawarte w jej XII rozdziale różnicują tryb postępowania prowadzący do zmiany Konstytucji w zależności od tego, jakich materii proponowana zmiana ma dotyczyć. Szczególnie utrudnione jest uchwalenie ustawy o zmianie przepisów rozdziałów I (określającego zasady ustroju), II (regulującego problematykę praw, wolności i obowiązków człowieka i obywatela) oraz właśnie XII (o zmianie konstytucji). Sejm może taką ustawę uchwalić nie wcześniej niż sześćdziesiątego dnia po pierwszym czytaniu projektu, a na żądanie podmiotów uprawnionych do inicjowania procedury zmiany Konstytucji (zgłoszone w terminie 45 dni od dnia uchwalenia ustawy przez Senat), musi odbyć się referendum zatwierdzające (zarządzane niezwłocznie przez Marszałka Sejmu na dzień przypadający nie później niż 60 dni od złożenia wniosku). Taka zmiana Konstytucji zostaje przyjęta, jeżeli opowie się za nią większość głosujących w referendum.

Każdy projekt ustawy o zmianie Konstytucji może być złożony tylko przez co najmniej $\frac{1}{5}$ ustawowej liczby posłów, Senat lub Prezydenta RP (zwraca uwagę brak wśród wyliczonych podmiotów Rady Ministrów). Zmiana konstytucji następuje po przyjęciu odpowiedniej ustawy w jednakowym brzmieniu przez obie Izby. Senat ma zająć stanowisko w tej sprawie w terminie nie dłuższym niż 60 dni.

W każdym głosowaniu przeprowadzonym w parlamencie głosujący ma trzy możliwości: może być „za”, „przeciw”, bądź wstrzymać się od głosu.

Zwykła większość głosów, oznacza, iż „za” jest więcej głosów niż „przeciw”, wstrzymujących nie bierze się pod uwagę. Wymóg **bezwzględnej** większości głosów oznacza, iż liczba głosów „za” musi być większa niż suma głosów „przeciw” i wstrzymujących się. **Większość kwalifikowana** jest większa od bezwzględnej i zwykle określa się ją ułamkiem np. $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{5}$, $\frac{11}{20}$.

Do uchwalenia zmiany konstytucji konieczna jest kwalifikowana większość głosów w Sejmie ($\frac{2}{3}$) oraz bezwzględna w Senacie, przy wymaganym *quorum* co najmniej połowy ustawowej liczby odpowiednio posłów i senatorów.

b) Ustawa konstytucyjna

Jest to ustawa, która dokonuje zmian w Konstytucji lub jednorazowo zawiesza w konkretnym przypadku moc obowiązującą określonych przepisów ustawy zasadniczej (np. ustawa konstytucyjna z 22 kwietnia 1973 r., przedłużyła kadencję ówczesnych rad narodowych wybranych w dniu 1 czerwca 1969 r. do dnia 30 listopada 1973 r., zawieszając tym samym przepis konstytucyjny ustalający kadencję rad narodowych). Ustawy konstytucyjne, uchwalane są w trybie (opisanym wyżej) przewidzianym dla zmiany konstytucji.

c) Ustawa

Jest to akt normatywny parlamentu o charakterze ogólnym i powszechnie obowiązującym, uchwalany w specjalnym trybie zwanym **trybem ustawodawczym**. Konstytucja wskazuje sprawy, które ze względu na swą doniosłość mogą być uregulowane wyłącznie w drodze ustawy, jest to tzw. **materia ustawowa**. Kilkadziesiąt artykułów Konstytucji przewiduje konieczność uchwalania ustaw. Dotyczy to w szczególności sfery praw, wolności i obowiązków obywatelskich oraz spraw z zakresu organizacji i kompetencji organów państwowych. Nie ma spraw wyłączonych spod regulacji ustawowych, ale

przyjmuje się, iż ustawa nie powinna stanowić o kwestiach drugorzędnych i ulegających częstym zmianom.

Szczególnymi pod względem treści są ustawy zwane **kodeksami**. **Kodeks** jest to ustawa, która w sposób względnie wyczerpujący reguluje w usystematyzowany sposób pewną sferę życia społecznego o wspólnych cechach. Kodeksy są podstawowym aktem normatywnym dla danej gałęzi prawa (np. kodeksy: karny, cywilny, pracy, postępowania karnego, cywilnego, administracyjnego). Wszystkie inne akty powinny zawierać tę samą terminologię co kodeks i opierać się na przyjętych w nim konstrukcjach prawnych.

Szczególna rola ustawy wyraża się w tym, że akt ten jest podstawą wszystkich stosunków prawnych w państwie. Akty prawne niższego rzędu znajdować muszą swe umocowanie w normach ustawowych i nie mogą być z nimi sprzeczne. Każda decyzja stosowania prawa musi zapadać w oparciu o normy zawarte w ustawach. Oznacza to, że podustawowy akt normatywny lub decyzja stosowania prawa bez oparcia ustawowego nie mogą wywoływać zamierzonych skutków prawnych.

Tryb uchwalania ustaw jest (w przeciwieństwie do innych aktów normatywnych) szczegółowo uregulowany. Prawo **inicjatywy ustawodawczej** (tzn. prawo wskazanego w Konstytucji podmiotu do tego, by wnieść projekt ustawy z tym skutkiem, że musi się on stać przedmiotem obrad parlamentu) posiadają:

- posłowie (w liczbie 15 i komisje sejmowe),
- Senat,
- Prezydent,
- Rada Ministrów,
- grupa co najmniej 100 000 obywateli mających prawo wybierania do Sejmu.

Izba niższa parlamentu rozpatruje projekt w **trzech „czytaniach”**. Zasadą jest, iż pierwsze odbywa się na posiedzeniu właściwej problemowo komisji (jednej lub kilku), a dwa następne na posiedzeniach plenarnych Sejmu. Nie dotyczy to sytuacji, gdy projekt zawiera materie, co do których Regulamin Sejmu (bądź decyzja Prezydium Sejmu) przewiduje konieczność przeprowadzenia wszystkich czytań na posie-

dzeniach plenarnych. **Pierwsze** czytanie obejmuje uzasadnienie projektu przez wnioskodawcę oraz dyskusję nad ogólnymi zasadami projektu. Jeżeli odbywa się na posiedzeniu plenarnym, kończy się odesłaniem go do komisji lub odrzuceniem w całości. **Drugie** czytanie poprzedza opracowanie projektu w komisji, którego efektem jest sprawozdanie przedstawiane w trakcie obrad plenarnych. W czasie drugiego czytania przeprowadza się dyskusję, posłowie mogą zgłaszać własne poprawki do projektu. W przypadku niezgłoszenia poprawek (co zdarza się bardzo rzadko), Sejm może bezpośrednio po drugim czytaniu przejść do trzeciego. W przeciwnym razie projekt wraca do komisji, która opracowuje dodatkowe sprawozdanie dotyczące jedynie zaproponowanych poprawek. **Trzecie** czytanie obejmuje przedstawienie dodatkowego sprawozdania komisji oraz głosowanie. Sejm uchwała ustawy **zwykłą większością** głosów w obecności co najmniej połowy ustawowej liczby posłów, chyba że Konstytucja przewiduje inną większość. Ustawę uchwaloną przez Sejm, Marszałek Sejmu przekazuje Senatowi, który w ciągu 30 dni może ją przyjąć bez zmian, uchwalić poprawki albo uchwalić odrzucenie ustawy w całości. Uchwałę Senatu odrzucającą ustawę albo poprawkę zaproponowaną w uchwale Senatu uważa się za przyjętą, jeżeli Sejm nie odrzuci jej bezwzględną większością głosów. Ustawa uchwalona przez Sejm i Senat kierowana jest do Prezydenta, który ją podpisuje w ciągu 21 dni od dnia przedstawienia i zarządza jej ogłoszenie. Przed podpisaniem ustawy Prezydent może albo wystąpić do Trybunału Konstytucyjnego z wnioskiem w sprawie zbadania zgodności ustawy z konstytucją, albo z umotywowanym wnioskiem przekazać ją Sejmowi do ponownego rozpatrzenia (**veto zawieszające**). Sejm może odrzucić veto, ponownie uchwalając ustawę większością $\frac{3}{5}$ głosów (wtedy Prezydent musi podpisać ustawę i zarządzić jej ogłoszenie w ciągu 7 dni). W razie nieodrżucenia veta ustawa upada i aby mogła zostać uchwalona musi przejść pełną procedurę ustawodawczą.

Odrębny tryb uchwalania Konstytucja przewiduje dla projektów ustaw:

- wyrażających zgodę na ratyfikację umowy międzynarodowej przekazującej organizacji międzynarodowej lub organowi mię-

dzynarodowemu kompetencje organów władzy państwowej w niektórych sprawach (art. 90),

- uznanych przez Radę Ministrów za pilne (art. 123),
- budżetowej i o prowizorium budżetowym (art. 221-225).

Procedury te będą przedmiotem wykładu prawa konstytucyjnego. Sejm i Senat mogą wyrażać swoją wolę także w formie uchwał podejmowanych zwykłą większością głosów w obecności co najmniej połowy ogólnej liczby posłów lub senatorów. Nie są to jednak akty, które Konstytucja zalicza do powszechnie obowiązujących źródeł prawa. Nie mniej jednak, regulaminy izb uchwalane w tej formie, mogą między innymi określać sposób wykonywania konstytucyjnych i ustawowych obowiązków organów państwowych wobec Sejmu i Senatu.

d) Akty normatywne z mocą ustawy

Są to akty nie pochodzące od parlamentu, których moc prawna równa jest ustawie. Nowa Konstytucja przewiduje możliwość wydawania takich aktów tylko w sytuacjach wyjątkowych. Regulacja ta pojawia się w związku z możliwością wprowadzania stanów nadzwyczajnych w państwie i dotyczy jednego z nich – stanu wojennego. W czasie jego trwania, jeżeli Sejm nie może się zebrać na posiedzenie, Prezydent RP na wniosek Rady Ministrów wydaje rozporządzenia z mocą ustawy. Rozporządzenia te podlegają zatwierdzeniu przez Sejm na najbliższym posiedzeniu, a ich zakres przedmiotowy jest konstytucyjnie ograniczony. Najważniejsze ograniczenia polegają na tym, iż ich postanowienia powinny odpowiadać stopniowi zagrożenia, zmierzać do jak najszybszego przywrócenia normalnego funkcjonowania państwa oraz mieścić się w granicach ustaw regulujących stany nadzwyczajne, zwłaszcza w zakresie wolności i praw obywatelskich, a także organizacji władzy publicznej.

Jak więc widać, rozporządzenia z mocą ustawy, nie są źródłem prawa w normalnej działalności państwa.

e) Ratyfikowane umowy międzynarodowe

Źródłem powszechnie obowiązującego prawa w Rzeczypospolitej są również **ratyfikowane** umowy międzynarodowe. **Ratyfikacja** jest to zatwierdzenie umowy przez kompetentny do tego organ państwowy, oznaczające ostateczne wyrażenie zgody na związanie się państwa umową międzynarodową. W Polsce organem uprawnionym do dokonywania ratyfikacji jest Prezydent.

Jeżeli jednak umowy dotyczą:

- 1) pokoju, sojuszy, układów politycznych lub układów wojskowych,
- 2) wolności, praw lub obowiązków obywatelskich określonych w Konstytucji,
- 3) członkostwa Rzeczypospolitej Polskiej w organizacji międzynarodowej,
- 4) znacznego obciążenia państwa pod względem finansowym,
- 5) spraw uregulowanych w ustawie lub w których Konstytucja wymaga ustawy,

ich ratyfikacja wymaga **uprzedniej zgody** wyrażonej w ustawie. Ratyfikowana umowa międzynarodowa po jej ogłoszeniu w Dzienniku Ustaw stanowi część krajowego porządku prawnego i jest bezpośrednio stosowana, chyba że jej stosowanie jest uzależnione od wydania ustawy. Miejsce ratyfikowanej umowy międzynarodowej w hierarchii źródeł prawa zależne jest od tego, czy jej ratyfikacja wymagała zgody wyrażonej w ustawie, czy nie. W pierwszym przypadku umowa ma pierwszeństwo przed ustawą, jeżeli ustawy nie da się z nią pogodzić. W drugim zachowany jest prymat ustawy, ale akty podstawowe muszą być zgodne również z umowami ratyfikowanymi bez potrzeby wyrażania zgody w ustawie. Rzeczpospolita Polska może ratyfikować umowę konstytuującą organizację międzynarodową, z której wynikać będzie, iż prawo stanowione przez tą organizację jest stosowane bezpośrednio, mając pierwszeństwo w przypadku kolizji z ustawami.

f) Rozporządzenia

Rozporządzenie jest jedynym powszechnie obowiązującym aktem wykonawczym do ustaw. Do wydania rozporządzenia konieczne jest

szczególne upoważnienie zawarte w ustawie (tzw. **delegacja ustawowa**), które musi wskazywać:

- organ upoważniony do jego wydania,
- zakres spraw przekazanych do uregulowania,
- wytyczne dotyczące treści aktu.

Tak więc nie jest to akt samoistny, dokonuje bowiem jedynie szczegółowej regulacji w zakresie wyznaczonym przez ustawę. Musi być z nią zgodny i nie może wykroczać poza zakres upoważnienia.

Organami uprawnionymi do wydawania rozporządzeń (po uprzednim upoważnieniu) są: Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, Rada Ministrów, Prezes Rady Ministrów, ministrowie kierujący działem administracji rządowej, przewodniczący określonych w ustawie komitetów powołani w skład Rady Ministrów, Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji. Konstytucja zawiera zakaz **subdelegacji** – organ upoważniony do wydania rozporządzenia nie może przekazać tego uprawnienia innemu organowi.

g) Prawo miejscowe

Prawem miejscowym nazywane są powszechnie obowiązujące akty normatywne o zasięgu **ograniczonym terytorialnie**. Oznacza to, iż obowiązują one wszystkie podmioty na obszarze objętym **właściwością terytorialną** wydającego je organu (np. województwo, powiat, gmina lub ich część). Akty prawa miejscowego mogą pochodzić od organów terenowej administracji rządowej oraz od organów samorządu terytorialnego. Są one wydawane na podstawie i w granicach upoważnień zawartych w ustawach. Do 1 stycznia 1999 r. jedynymi powszechnie obowiązującymi przepisami stanowionymi przez organy samorządu terytorialnego były przepisy gminne tzn.:

- **przepisy wykonawcze**, dla których podstawą jest art. 40 ust. 2 ustawy z 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 1996 r. nr 13, poz. 74 z późn. zm.), bądź delegacja szczegółowa zawarta w innej ustawie, zobowiązująca do wydania aktu normatywnego w określonych sytuacjach,
- **przepisy porządkowe** stanowione wówczas, jeżeli jest to niezbędne dla ochrony życia lub zdrowia obywateli oraz dla zapewnienia spokoju i bezpieczeństwa publicznego (w zakresie

nie uregulowanym w odrębnych ustawach lub innych przepisach powszechnie obowiązujących – art. 40 ust. 3 ustawy o samorządzie gminnym).

Po wejściu w życie 1 stycznia 1999 r. ustaw z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa (Dz. U. nr 91, poz. 576) oraz o samorządzie powiatowym (Dz. U. nr 91, poz. 578) akty prawa miejscowego stanowić mogą również sejmiki województw oraz rady powiatów, a w przypadkach nie cierpiących zwłoki (gdy chodzi o przepisy porządkowe) także zarządy powiatów.

Wojewodowie jako organy administracji rządowej w terenie na podstawie ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o administracji rządowej w województwie (Dz. U. nr 91, poz. 577) także wydają dwa rodzaje aktów:

- **rozporządzenia wykonawcze**, na podstawie i w granicach upoważnień zawartych w ustawie,
- **rozporządzenia porządkowe**, które podobnie jak przepisy porządkowe pochodzące od organów samorządu terytorialnego mają na celu zapewnienie ochrony życia lub zdrowia obywateli oraz porządku, spokoju i bezpieczeństwa publicznego, a ponadto również ochrony mienia (także wyłącznie w zakresie nie uregulowanym w ustawach lub w innych przepisach powszechnie obowiązujących).

Akty prawa miejscowego tworzą także organy administracji niespolonej, np. Dyrektorzy Urzędów Morskich – art. 47 ustawy z dnia 21 marca 1991 r. o obszarach morskich Rzeczypospolitej Polskiej i administracji morskiej (Dz. U. nr 32, poz. 131 z późn. zm.).

Źródła prawa, o których była mowa wyżej, mają charakter powszechnie obowiązujący. Obok nich istnieją źródła prawa **wiążące wewnętrznie**. Taki charakter na podstawie art. 93 Konstytucji posiadają uchwały Rady Ministrów oraz zarządzenia Prezesa Rady Ministrów i ministrów. Obowiązują one tylko jednostki organizacyjne podległe organowi wydającemu akt. Zarządzenia nie mogą stanowić podstawy decyzji wobec obywateli, osób prawnych i wszelkich innych podmiotów (na mocy art. 142 Konstytucji przepisy art. 93 dotyczą

również zarządzeń Prezydenta). Ponieważ do wejścia w życie nowej Konstytucji wymienione uchwały i zarządzenia mogły być powszechnym źródłem prawa, Rada Ministrów została zobowiązana w art. 241 ust. 6 Konstytucji do uporządkowania w tym względzie systemu źródeł prawa. W ciągu 2 lat od wejścia w życie Konstytucji rząd ma dokonać przeglądu obowiązujących dotychczas uchwał i zarządzeń. Niektóre z nich zastąpi rozporządzeniami wydanymi na podstawie uchwalonych wcześniej ustaw, inne w oparciu o specjalną ustawę staną się uchwałami albo zarządzeniami, a więc aktami jedynie o mocy wewnętrznie wiążącej.

2. Ogłaszanie powszechnie obowiązujących aktów normatywnych

Konstytucja RP przyjmuje zasadę jawności i powszechnego dostępu do prawa. Warunkiem wejścia w życie ustaw, rozporządzeń, aktów prawa miejscowego, a także ratyfikowanych umów międzynarodowych, jest ich ogłoszenie na warunkach i w trybie określonym w ustawie. Pozwala to na przyjęcie fikcji **powszechnej znajomości prawa** przez jego adresatów, wyrażającej się w zasadzie: **nieznajomość prawa szkodzi**. Oznacza to, iż nikt nie może tłumaczyć naruszenia normy prawnej swą niewiedzą. Każdy, we własnym interesie powinien dążyć do tego aby dowiedzieć się, czy jego działanie lub zaniechanie jest objęte regulacją prawną. Podstawową formą ogłaszania aktów prawnych jest ich urzędowa publikacja w przeznaczonych do tego dziennikach publikacyjnych.

W Rzeczypospolitej Polskiej urzędowymi dziennikami publikacyjnymi są: Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej „Monitor Polski”, a także dzienniki urzędowe ministerstw i urzędów centralnych, (które mogą być wydawane za zezwoleniem Prezesa Rady Ministrów) oraz wojewódzkie dzienniki urzędowe wydawane przez wojewodów.

W Dzienniku Ustaw publikuje się:

- konstytucję (art. 11 ust. 2 ustawy konstytucyjnej z 23 kwietnia 1992 r. o trybie przygotowania i uchwalenia Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej – Dz. U. nr 67, poz. 336, z późn. zm.),
- ustawy, akty prawne o mocy ustawy, rozporządzenia naczelnych i centralnych organów państwowych, umowy międzynarodowe, oświadczenia rządowe w sprawie mocy obowiązującej tych umów oraz akty Prezydenta ratyfikujące umowy międzynarodowe, inne akty normatywne, na podstawie szczególnych przepisów ustawowych.

Szczególnym przepisem nakazującym publikację w Dzienniku Ustaw jest na przykład art. 10 ust. 1, ustawy z 28 maja 1993 r. Ordynacja wyborcza do Sejmu RP (Dz. U. nr 45, poz. 205, z późn. zm.), który zobowiązuje Prezydenta do ogłaszania w nim zarządzeń o przeprowadzeniu wyborów. Poza aktami normatywnymi w Dzienniku Ustaw publikuje się obwieszczenia o sprostowaniu błędów oraz o ogłoszeniu tekstów jednolitych ustaw i rozporządzeń, a także orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego o utracie mocy obowiązującej lub zawieszeniu aktu normatywnego. Dotyczą one aktów wcześniej ogłoszonych w tym dzienniku. Przed wejściem w życie nowej Konstytucji RP publikowane w nim były również uchwały Trybunału Konstytucyjnego ustalające powszechnie obowiązującą wykładnię ustaw.

W Monitorze Polskim ogłasza się: uchwały naczelnych organów państwowych (Sejmu, Senatu, Zgromadzenia Narodowego, Rady Ministrów), zarządzenia naczelnych organów państwowych i kierowników urzędów centralnych, wydane na podstawie ustaw i w celu ich wykonania, inne akty jeżeli wymóg ich publikacji w Monitorze Polskim wynika z przepisów ustawowych bądź zarządzenia Prezesa Rady Ministrów (na przykład na podstawie zarządzenia Prezesa Rady Ministrów publikuje się w nim niektóre obwieszczenia Prezesa Urzędu Statystycznego). Podobnie jak w Dzienniku Ustaw również w Monitorze Polskim publikuje się niektóre obwieszczenia (na przykład Krajowej Komisji Wyborczej) jak również orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego dotyczące utraty mocy obowiązującej aktów w nim ogłoszonych oraz tych, które nie były publikowane. Odpowiedzialnym za

wydawanie obu dzienników jest Prezes Rady Ministrów. Akty prawne w nich publikowane wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia ich ogłoszenia, jeżeli same nie stanowią inaczej.

Tylko nieliczne naczelne i centralne organy administracji państwowej wydają swoje **dzienniki urzędowe (tzw. dzienniki resortowe)**, w których publikują akty nie wymagające ogłoszenia w Dzienniku Ustaw bądź Monitorze Polskim, a wynikające z ich kompetencji (zarządzenia, wytyczne, taryfy, wykazy itp.).

Obecnie wydawane są między innymi:

- przez Ministra Sprawiedliwości – Monitor Sądowy i Gospodarczy,
- przez Ministra Transportu i Gospodarki Morskiej – Dziennik Urzędowy Ministerstwa Transportu i Gospodarki Morskiej,
- przez Ministra Łączności – Dziennik Urzędowy Ministerstwa Łączności,
- przez Komisję Papierów Wartościowych – Dziennik Urzędowy Komisji Papierów Wartościowych,
- przez Ministra Finansów – Dziennik Urzędowy Cen,
- przez Prezesa Urzędu Miar – Dziennik Urzędowy Urzędu Miar,
- przez Prezesa Narodowego Banku Polskiego – Dziennik Urzędowy Narodowego Banku Polskiego,
- przez Prezesa Urzędu Zamówień Publicznych – Biuletyn Zamówień Publicznych.

Akty prawa miejscowego ogłaszane są w drodze publikacji w **wojewódzkich dziennikach urzędowych wydawanych przez odpowiednich wojewodów. W szczególności ogłasza się w nich:**

- akty prawa miejscowego stanowionego przez sejmik województwa, wojewodę i organy administracji niespolonej,
- akty Prezesa Rady Ministrów uchylające akty prawa miejscowego stanowionego przez wojewodę i organy administracji niespolonej,
- akty prawa miejscowego stanowionego przez organ powiatu i gminy,

- wyroki sądu administracyjnego uwzględniające skargi na akty prawa miejscowego stanowione przez organ administracji rządowej, organ samorządu województwa, organ powiatu i gminy,
- inne akty prawne, w tym informacje i obwieszczenia, jeżeli tak stanowią przepisy szczególne.

Publikacja w wojewódzkim dzienniku urzędowym nie jest warunkiem niezbędnym wejścia w życie wszelkich przepisów porządkowych oraz przepisów gminnych. Mogą one obowiązywać po ogłoszeniu w środkach masowego przekazu oraz w drodze obwieszczeń lub w inny sposób zwyczajowo przyjęty na danym obszarze. Publikacja w wojewódzkim dzienniku urzędowym ma w stosunku do nich charakter potwierdzający i dokumentacyjny. Wojewoda może zarządzić ogłoszenie i wejście w życie w trybie właściwym dla przepisów porządkowych także innego wydanego przez siebie, na podstawie upoważnienia ustawowego, aktu prawa miejscowego, jeśli z istoty zawartej w nim regulacji wynikać będzie, że zwłoka w wejściu w życie jego przepisów mogłaby spowodować nieodwołalne szkody lub poważne zagrożenie życia, zdrowia lub mienia (art. 42 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o administracji rządowej w województwie).

ROZDZIAŁ VII. OBOWIĄZYWANIE PRAWA

1. Pojęcie obowiązywania prawa

Mówiąc o **obowiązywaniu** jakiejkolwiek normy społecznej (prawnej, moralnej, religijnej, obyczajowej) mamy na myśli jakiś rodzaj jej **uzasadnienia**, który sprawia, że daną normę uważamy za **wiążącą**, według której należy postąpić we wskazanych przez nią okolicznościach. Normy, które takiej argumentacji nie posiadają, uważane są za nieobowiązujące, nieistotne. Przypomnijmy, (była o tym mowa przy charakterystyce różnych norm postępowania), że wyróżnia się trzy podstawowe rodzaje uzasadnień: **aksjologiczne**, **behawioralne** i **tetyczne**. Uzasadnienie **aksjologiczne** – norma obowiązuje, gdy wyznaczone przez nią zachowanie jest aprobowane (oceniane dodatnio) w świetle przyjmowanych ocen i wartości. Uzasadnienie **behawioralne** – norma obowiązuje, jeżeli jest faktycznie realizowana przez adresatów (stosowana przez organy państwowe, przestrzegana przez obywateli), w zdecydowanej większości przypadków. Uzasadnienie **tetyczne** – norma jest uważana za obowiązującą, gdy ustanowił ją podmiot, co do którego istnieje wśród adresatów przekonanie, że jest uprawniony do formułowania norm prawnych i żądania wobec nich posłuchu.

W zależności od rodzaju uzasadnienia możemy mówić o aksjologicznym, behawioralnym i tetycznym (formalnym) kryterium obowiązywania norm. Zagadnienie kwalifikowania norm jako obowiązujących i jako nieobowiązujących ma zasadnicze znaczenie praktyczne, bowiem tylko wobec norm, które obowiązują adresaci mają powinność określonego przez nie zachowania. Jest to szczególnie istotne w odniesieniu do norm prawnych, których realizacja zabezpieczona jest sankcją przymusu państwowego. Adresaci muszą mieć jasność, jakie normy obowiązują w danym systemie prawa.

W nauce prawa spotyka się trzy wymienione koncepcje obowiązywania norm prawnych, jednak z punktu widzenia praktyki prawniczej zwłaszcza w systemach prawa stanowionego, zasadnicze znaczenie ma **tetyczny** (zwany też formalnym) sposób uzasadnienia mocy obowiązującej normy prawnej. Pojęcie obowiązywania dotyczy w zasadzie norm prawnych, z uwagi na fakt, że formą wyrażania norm prawnych są przepisy prawne zawarte w aktach normatywnych, mówi się o obowiązywaniu przepisów prawnych czy całych aktów normatywnych.

Norma prawna posiada **moc obowiązującą** jeżeli:

- została ustanowiona przez podmiot posiadający kompetencje prawotwórcze, w odpowiedniej formie i w odpowiednim trybie,
- akt normatywny, w którym została zakodowana, został należyście ogłoszony,
- przepis prawny (przepisy), z którego norm została skonstruowana, nie został uchylony przez odpowiedni organ w odpowiedniej formie bądź nie wyszedł z użycia w drodze *desuetudo* (długotrwałe niestosowanie),
- nie jest sprzeczna z żadną inną obowiązującą normą prawną lub jeżeli jest sprzeczna, to nie utraciła mocy obowiązującej na podstawie przyjętych reguł walidacyjnych.

Reguły **walidacyjne** są to reguły włączania (i wyłączenia) norm do (i z) systemu prawa. do reguł walidacyjnych zalicza się m.in. **reguły kolizyjne**, przy pomocy których usuwa się sprzeczności w prawie oraz **reguły** dotyczące **wnioskowań** prawniczych (szerzej będzie o tym mowa w dalszej kolejności). W wyniku wnioskowań prawniczych za obowiązujące uznaje się również normy, które nie są wprost, bezpośrednio wyrażone w tekstach aktów normatywnych, lecz są konsekwencją takich norm, ujętych w formie przepisów prawnych zamieszczonych w danym obowiązującym akcie normatywnym. **Moc obowiązująca** wszystkich norm, które spełniają wskazane wyżej formalne wymagania ich obowiązywania jest **identyczna**, natomiast **różna** jest ich **moc prawna** w zależności od rangi aktu normatywnego, w którym są zawarte.

2. Zakresy obowiązywania prawa

Każda norma prawna (akt normatywny) obowiązuje na określonym terytorium, w stosunku do określonych kategorii adresatów, w określonym czasie. Stosownie do tego mówimy o trzech zakresach obowiązywania:

- a) **terytorialnym** (przestrzennym)
- b) **osobowym** (personalnym)
- c) **czasowym** (temporalnym)

a) Akty normatywne obowiązują na określonym **terytorium**. O tym, co stanowi terytorium państwa decydują normy prawa wewnętrznego i prawa międzynarodowego. W jego skład wchodzi: wydzielony granicami państwa obszar lądowy, wody przybrzeżne, wnętrze ziemi pod tymi obszarami oraz przestrzeń powietrzna wznosząca się nad nimi. Górna granica przestrzeni powietrznej nie jest dokładnie ustalona, natomiast w głąb ziemi granica teoretycznie sięga środka kuli ziemskiej, praktycznie jest wyznaczona technicznymi możliwościami eksploatacyjnymi. Na obszar morski składają się morskie wody wewnętrzne, tj. wody między lądem a wewnętrzną granicą morza terytorialnego oraz morze terytorialne czyli pas wodny między wodami wewnętrznymi a, tzw. morzem otwartym.

W granicach tak rozumianego terytorium państwo sprawuje w sposób wyłączny swą władzę w stosunku do wszystkich jego składników naturalnych i sztucznych oraz w stosunku do wszystkich osób fizycznych przebywających na tym terytorium (**zwierzchnictwo terytorialne**). Terytorialne zwierzchnictwo państwa obejmuje także statki morskie, powietrzne i kosmiczne, występujące pod banderą danego państwa. Nie rozciąga się natomiast na placówki dyplomatyczne państw obcych akredytowanych w danym państwie oraz na te tereny, gdzie stacjonują obce siły zbrojne. Powyższe ograniczenia wynikają z umów międzynarodowych pomiędzy państwem przysyłającym przedstawicielstwo dyplomatyczne lub siły zbrojne. **Obowiązywanie terytorialne** prawa wynika z zasady zwierzchnictwa terytorialnego państwa, prawo wewnętrzne nie obowiązuje tylko na tych terenach, które są wyłączone spod zwierzchnictwa terytorialnego.

b) **Personalny** zakres obowiązywania prawa dotyczy zagadnienia, wobec jakich kategorii adresatów prawo danego państwa ma moc obowiązującą. Ogólna zasada głosi, że obowiązuje wszystkie osoby znajdujące się na jego terytorium. Dotyczy to przede wszystkim ogółu obywateli danego państwa, ponadto pewne normy prawne mogą ich obowiązywać, niezależnie od tego, gdzie się znajdują. Na przykład, art. 109 K.k. stanowi: „Ustawę karną polską stosuje się do obywatela polskiego, który popełnił przestępstwo za granicą”.

Obok obywateli państwa jego prawu wewnętrznemu podlegają cudzoziemcy i apatrydzi (osoby nie posiadające żadnego obywatelstwa), stale lub czasowo zamieszkujący bądź przebywający na jego terytorium. Sytuacja prawna cudzoziemców (osoby posiadające obywatelstwo innego państwa) jest wyznaczona nie tylko przez normy prawa wewnętrznego, ale również przez niektóre normy prawa międzynarodowego, wynikające z umów międzynarodowych, zawartych między państwem, z którego dana osoba pochodzi a państwem pobytu. Ponadto w odróżnieniu od apatrydy, cudzoziemiec ma możliwość korzystania z opieki dyplomatycznej własnego państwa w państwie pobytu. Ogólnie można powiedzieć, że osobom niebędącym obywatelami danego państwa przysługuje podobny status prawny, jak jego obywatelom, choć w porównaniu z nimi mogą mieć węższy zakres praw podmiotowych, zwłaszcza politycznych.

Szczególną pozycję prawną posiadają przedstawiciele dyplomatyczni obcych państw, akredytowani w danym państwie. Korzystają oni z **immunitetów** dyplomatycznych. Najważniejszy z nich to immunitet nietykalności, tj. zakaz stosowania wobec nich jakichkolwiek środków przymusu oraz immunitet jurysdykcyjny czyli wyłączenie ich spod jurysdykcji (prawa sądenia) państwa przyjmującego. Również obywatele danego państwa mogą mieć przyznane immunitety z uwagi na pełnione funkcje, np. **immunitet sędziowski, poselski**.

c) **Czasowy** zakres obowiązywania aktu normatywnego i zawartych w nim norm prawnych wymaga ustalenia dwóch momentów: **początkowego**, z którym dany akt wchodzi w życie i **końcowego**, kiedy traci moc obowiązującą.

Podstawą wejścia w życie danego aktu normatywnego jest jego **należyte ogłoszenie** (przez publikację w stosownym dzienniku publikacyjnym lub w odniesieniu do niektórych aktów prawa miejscowego w sposób zwyczajowo przyjęty na danym terenie). Zgodnie z powszechną zasadą przyjętą we współczesnych systemach prawnych, moment od którego zaczyna obowiązywać dany akt jest **wskazany** przez sam akt w jego postanowieniach końcowych i nie może być **wcześniejszy** niż chwila jego ogłoszenia (**prawo nie działa wstecz**).

Ten moment może być wskazany w następujący sposób:

- jest nim data ogłoszenia danego aktu w dzienniku publikacyjnym (chodzi o datę jaką nosi dziennik publikacyjny, w którym jest zamieszczony dany akt) lub data ogłoszenia w sposób zwyczajowo przyjęty na danym terenie, wówczas akt normatywny uzyskuje moc obowiązującą „z dniem ogłoszenia”
- data kalendarzowa podana przez dany akt, od której nadejścia uzyskuje on moc obowiązującą np. 1 stycznia 1996 roku
- data, która następuje po upływie określonej liczby dni od ogłoszenia danego aktu, np. „Ustawa wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia ogłoszenia”

Od 1991 roku w RP obowiązuje generalna zasada, że akty normatywne, wobec których istnieje obowiązek publikowania w Dzienniku Ustaw lub w Monitorze Polskim wchodzi w życie po 14 dniach od ich ogłoszenia w tym dzienniku publikacyjnym, jeżeli same nie stanowią inaczej. Zwrot „akt wchodzi w życie...”, jest równoznaczny ze zwrotem „akt obowiązuje” i oznacza, że od określonej daty adresaci powinni postępować zgodnie z normami zawartymi w danym akcie. Okres od daty ogłoszenia do daty wejścia w życie (data ogłoszenia jest wcześniejsza od daty wejścia w życie) nosi nazwę *vacatio legis* (spoczynku prawa). Jest on potrzebny na zaznajomienie się z nową regulacją i na przygotowanie się (np. techniczno-organizacyjne) do jego przestrzegania i stosowania.

Akty normatywne regulujące obszerne dziedziny życia społecznego, zwłaszcza kodeksy, mają długi okres *vacatio legis*, np. kodeks karny został opublikowany w Dzienniku Ustaw w dniu 2 sierpnia 1997 r. zaś wszedł w życie z dniem 1 września 1998 r. W każdym

przypadku, gdy sam akt nie ustanawia momentu, od którego zaczyna obowiązywać, przyjmuje się, że jest nim moment jego należytego ogłoszenia. Szeroko przyjętą zasadą w europejskich kulturach prawniczych jest zasada głosząca **niedopuszczalność wstecznego działania prawa** (*lex retro non agit*, prawo nie działa wstecz). Oznacza ona, że prawo może dotyczyć tylko takich zachowań oraz wiązać skutki prawne z takimi zdarzeniami, które nastąpią dopiero w przyszłości, tj. po wejściu w życie regulującego je aktu normatywnego (najwcześniej z chwilą jego ogłoszenia). Wyjątkowo, jest możliwe odstępstwo od tej zasady, i prawo może działać wstecz, gdy zmniejsza ciężary nałożone na adresatów, zwiększa ich korzyści, przewiduje łagodniejszą sankcję. Przestrzeganie zasady niedziałania prawa wstecz jest jedną z istotnych gwarancji praw i wolności obywatelskich. Może ona mieć rangę zasady konstytucyjnej lub być wyrażona w ustawach. Zawiera ją, np. Kodeks karny w art. 1 § 1: „Odpowiedzialności karnej podlega ten tylko, kto popełnia czyn zabroniony pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia”.

Akt normatywny **przestaje** obowiązywać z dniem:

- uchylenia go przez przepisy derogacyjne nowego aktu,
- wskazanym w samym akcie, o ile został wydany na określony czas.

Większość aktów normatywnych nie zawiera postanowień do kiedy obowiązuje. Obowiązują tak długo, dopóki nie zostaną uchylone mocą później wydanych aktów normatywnych.

Wyjątkowo uznaje się za nieobowiązujące akty normatywne (normy, przepisy prawne) które przez odpowiednio długi czas **nie były stosowane** przez organy państwa, mimo że występowały okoliczności do ich stosowania. Formalnie obowiązujący akt nie jest przestrzegany przez obywateli (lub tylko pewne przepisy), gdyż są oni przekonani, że taki akt nie obowiązuje i nie wywołuje to reakcji organów państwowych w postaci sankcjonowania przekroczeń zawartych w nim norm. Wówczas mówi się, że taki akt faktycznie utracił moc obowiązującą w drodze *desuetudo* (**długotrwałego niestosowania**, zwykle chodzi o okres kilkudziesięciu lat).

Jeżeli nie zachodzi żaden z wymienionych przypadków utraty mocy obowiązującej aktu przyjmuje się, że przestaje on obowiązywać z momentem wejścia w życie nowego aktu, odmiennie regulującego te same stosunki społeczne. Nowy akt, jeżeli reguluje inaczej zagadnienia stanowiące przedmiot unormowań aktów wcześniejszych, powinien zawierać **przepisy derogacyjne**, uchylając bądź całe akty bądź niektóre z ich postanowień, aby uniknąć **kolizji** norm prawnych. **Kolizja** jest wynikiem nadmiaru przepisów normujących dany przypadek, przy czym zawarte w nich normy są ze sobą niezgodne tj. wyznaczają adresatom wyłączające się sposoby zachowania, np. jedna norma nakazuje, druga zaś zakazuje tego samego zachowania w tych samych okolicznościach. Nie jest możliwe, aby adresaci mogli postąpić zgodnie z każdą z tych norm.

Dla rozwiązania takich zagadnień doktryna i praktyka prawnicza wypracowały pewne **reguły kolizyjne** wskazujące, który z dwóch przepisów zawierających niezgodne ze sobą normy należy uznać za obowiązujący, a który za nieobowiązujący.

Wyróżnia się trzy podstawowe reguły oparte o kryterium **chronologiczne, merytoryczne i hierarchiczne**.

Reguła chronologiczna głosi, że **norma późniejsza usuwa normę wcześniejszą** (*lex posterior derogat legi priori*). Decydującym kryterium jest tutaj różna data wydania dwóch aktów normatywnych. Przyjmuje się, że chodzi o datę ich ogłoszenia, a nie o datę ich wejścia w życie, które to daty mogą być różne z uwagi na *vacatio legis*. Do zastosowania tej reguły konieczny jest warunek, aby akt późniejszy nie był hierarchicznie niższy od aktu wcześniejszego, natomiast mogą to być akty równorzędne.

Reguła merytoryczna opiera się na zasadzie, że **norma regulująca sytuację szczególną, uchyla normę ogólną**, tylko w takim zakresie, w jakim wprowadza unormowania **odrębne** (wyjątek). Warunkiem zastosowania tej reguły jest:

- między normami zachodzi stosunek *lex generalis* (reguła ogólna) – *lex specialis* (wyjątek od reguły ogólnej)
- norma szczególna ma hierarchicznie stopień nie niższy niż norma ogólna.

Reguła hierarchiczna postanawia: **norma hierarchicznie wyższa uchyla normę hierarchicznie niższą**, np. norma zawarta w ustawie uchyla normę zawartą w zarządzeniu, nigdy na odwrót. Warunkiem posłużenia się regułą hierarchiczną jest stwierdzenie, że normy należą do aktów normatywnych o różnej hierarchii. Najtrudniejsza do zastosowania jest reguła merytoryczna, wymaga dokonania interpretacji w celu ustalenia relacji *lex generalis* – *lex specialis*, co niekiedy może być niejednoznaczne.

W pewnych przypadkach może mieć miejsce **kolizja reguł kolizyjnych**, gdy mają równoczesne zastosowanie dwa, a nawet trzy kryteria, a otrzymane rezultaty są różne. Jednoznacznie przyjmuje się, że przy kolizji kryterium **hierarchicznego** i **chronologicznego**, **pierwszeństwo** ma kryterium **hierarchiczne**, za obowiązującą uznana zostaje norma hierarchicznie wyższa, choć jest normą wcześniejszą. Przy kolizji kryterium **merytorycznego** i **chronologicznego** przyjmuje się dopuszczalność uznania za nieobowiązującą normę ogólną, późniejszą w myśl zasady: **norma ogólna późniejsza nie uchyla wcześniejszej normy szczególnej**. Gdy konkurują ze sobą kryterium **hierarchiczne** i **merytoryczne**, dominuje stanowisko, że norma szczególna o **niższej hierarchii** nie może uchylić normy ogólnej **hierarchicznie wyższej**. Z trzech kryteriów decydujące znaczenie ma **kryterium hierarchiczne**, pozostałe mają zastosowanie pod warunkiem, że zostanie zachowane kryterium hierarchiczne.

ROZDZIAŁ VIII. WYKŁADNIA PRAWA

1. Pojęcie wykładni prawa i teorii wykładni

Wykładnia (interpretacja) prawa jest to zespół czynności zmierzających do zrekonstruowania z obowiązujących przepisów prawnych norm postępowania i ustalenia ich znaczenia.

Przedmiotem wykładni są **teksty prawne** zredagowane w języku prawnym w postaci przepisów. Z reguły pojedynczy przepis nie zawiera wszystkich elementów treściowych normy. Aby sformułować pełną wypowiedź normatywną, wskazującą w wyczerpujący sposób jak ktoś ma postąpić w określonych okolicznościach, należy sięgnąć do licznych nieraz przepisów, niejednokrotnie znajdujących się w różnych aktach normatywnych. Dla wyrażenia nakazów, zakazów i dozwoleń prawodawca posługuje się różnymi określeniami odbiegającymi od typowych sformułowań, jak np.: „jest obowiązany”, „powinien”, „zabrania się”, „jest uprawniony”. Wiele przepisów po prostu głosi, że jakiś podmiot postępuje tak a tak, jakby to był opis zachowania, a nie jego powinność. Często w przepisach jest mowa „o przysługujących prawach czy roszczeniach”, „o wykonywaniu swoich praw”, „o upoważnieniach”, „o wolnościach czy możliwościach czynienia czegoś, z wyłączeniem innych”. Tak ujęte przepisy wymagają przekształcenia na wypowiedzi o charakterze norm postępowania, formułujące żądanie określonego zachowania lub możliwości podjęcia pewnych działań, wskazujące kto, względem kogo jest do czegoś zobowiązany lub uprawniony.

Odtworzenie normy z przepisów prawnych nie wyczerpuje operacji wykładni. Kolejnym krokiem jest takie ustalenie jej treści, aby w jednoznaczny sposób charakteryzowała adresata, okoliczności i wyznaczony w nich wzór zachowania.

Pewne terminy mogą być wieloznaczne, nieostre lub niejasne, co jest następstwem oparcia języka prawnego na języku potocznym. Cza-

sami prawodawca świadomie i celowo posługuje się wyrażeniami niedookreślonymi znaczeniowo, chcąc pozostawić organom stosującym prawo luzu decyzyjne w rozstrzyganiu konkretnych spraw lub stworzyć adresatom możliwość swobodniejszego postępowania. Czasem jednak w wyniku nienależytej staranności w formułowaniu tekstów prawnych wprowadza wadliwą znaczeniowo terminologię lub popełnia inne błędy językowe, np. dotyczące składni czy interpunkcji, co powoduje trudności w ich odbiorze.

Na temat **konieczności** przeprowadzenia wykładni występują dwa stanowiska. Według pierwszego taka konieczność występuje tylko wówczas, jeżeli z językowego punktu widzenia teksty prawne są **niejasne**, natomiast gdy nie budzą takich wątpliwości, nie wymagają interpretacji. Drugie stanowisko, współcześnie szeroko przyjmowane, głosi że wykładni dokonuje się **zawsze**, gdyż normy prawne nie są dane w gotowej postaci i dopiero należy je wydobyć, zrekonstruować z przepisów prawnych, gdzie są zakodowane przez prawodawcę. Ponadto, jasne czy bezpośrednie znaczenie przepisów jest rzeczą względną, to co jasne dla jednego interpretatora, nie musi być jasne i oczywiste dla drugiego. Potrzeba dokonywania wykładni wynika również z ogólnego (generalnego i abstrakcyjnego) charakteru norm prawnych, regulujących typowe, rodzajowo określone sytuacje, jakie mogą wydarzyć się w przyszłości. Normy o jednoznacznym sensie dla wielu konkretnych przypadków, odniesione do przypadku o jakichś szczególnych cechach mogą wymagać skomplikowanych nieraz zabiegów interpretacyjnych dla ustalenia, czy i ten przypadek prawodawca miał na myśli.

Wykładnia przebiega według określonych, przyjętych reguł, które formułują zasady i sposoby konstruowania jednoznacznych norm, obowiązujących w danym systemie prawa. Tylko nieliczne z tych reguł są wprost zawarte w przepisach prawnych większość z nich jest tworem praktyki prawniczej i nauki prawa. Niektóre są powszechnie uznane i stosowane, co do innych wysuwa się mniej lub bardziej przekonywujące argumenty, przemawiające za lub przeciw dopuszczalności posługiwania się nim przy interpretacji przepisów prawnych. Znajomość owych reguł i umiejętność korzystania z nich jest niezbędnym składnikiem wiedzy prawniczej. Zadaniem nauki prawa danego kraju

jest wyznaczenie reguł interpretacyjnych oraz wskazanie „należytego” sposobu dokonywania wykładni tekstów aktów prawnych. Koncepcje formułujące postulaty, **jak należy** przeprowadzać wykładnię prawa, są to tzw. **teorie normatywne wykładni**. Obok nich występują tzw. **teorie opisowe**, które przedstawiają **jak przebiega** rzeczywisty, faktyczny proces wykładni, jakie czynniki go warunkują, jakie reguły (dyrektywy) stosują interpretatorzy, jakie uzyskują wyniki.

Wśród teorii normatywnych wyróżnia się **teorie statyczne** i **dynamiczne**.

Teorie **statyczne** wychodzą z założenia, że najwyższą wartością jest pewność prawa i bezpieczeństwo prawne. Prawodawca, tworząc normy prawne, nadaje im określone znaczenie, które jest niezmiennie aż do ich uchylenia. W procesie interpretacji należy dążyć do jego ustalenia zgodnie z wolą „historycznego” prawodawcy.

Teorie **dynamiczne** wskazują, że prawo nie nadąża za dynamiką życia społecznego. Regulacje prawne są często nieodpowiednie do szybko zmieniających się stosunków społecznych, a niekiedy wręcz anachroniczne. Interpretator może nadawać nowe znaczenie normom prawnym, które były tworzone dla innych warunków politycznych, społecznych, kulturowych. Może więc odstąpić od „litery prawa”, a w procesie wykładni kierować się słusznością, celowością, sprawiedliwością. Przyjęcie którejś z tych koncepcji przesądza o wyborze określonych **dyrektyw interpretacyjnych**, dla teorii statycznych są to dyrektywy językowe i systemowe, dla dynamicznych – przede wszystkim funkcjonalne.

Dopuszczalność, zasady stosowania dyrektyw interpretacyjnych oraz ich treść uzasadnia się często przez odwołanie do pewnych milcząco przyjmowanych założeń dotyczących „**prawodawcy**”, któremu przypisuje się określone cechy, „wolę”, dążenia do celów, które „prawodawca” chciał osiągnąć. Przede wszystkim zakłada się, że jest to „**prawodawca racjonalny**”. Kieruje się określonym stopniem wiedzy o rzeczywistości, spójnym systemem ocen i wartości, wyznacza cele, możliwe do osiągnięcia w danych warunkach, odpowiednie środki do ich realizacji, przestrzega zasad techniki prawotwórczej. „Racjonalny prawodawca” nie jest prawodawcą rzeczywistym, jakąś konkretną osobą czy grupą osób, stanowiących organ państwowy o kompeten-

cjach prawotwórczych. Jest to tylko pewna **konstrukcja myślowa** zakładająca, że istnieje jakiś jeden podmiot tworzący prawo, od którego pochodzą wszystkie obowiązujące akty normatywne. Dzięki konstrukcji „prawodawcy” i założeniu jego „racjonalności” możliwe jest przyjęcie takich a nie innych dyrektyw interpretacyjnych, także reguł kolizyjnych i reguł inferencyjnych, (według których dokonuje się wnioskowań prawniczych). Należy zaznaczyć, że koncepcje „racjonalnego prawodawcy” mogą być różne, w zależności od tego, jakie cechy mu się przypisuje. Zależy to m.in. od tradycji, kultury prawnej, typu systemu prawa.

2. Rodzaje wykładni

Wykładnię można dzielić w oparciu o różne **kryteria**. Najczęściej spotykane kryteria to:

- A) **sposób dokonywania wykładni,**
- B) **podmiot dokonujący wykładni,**
- C) **wyniki wykładni.**

A) Podział wykładni ze względu na **sposób** jej dokonywania opiera się na tym, jakiego rodzaju **dyrektywy interpretacyjne** są stosowane przy interpretacji przepisów prawnych. Dyrektywy interpretacyjne dzielimy na: **językowe, systemowe i funkcjonalne** i stosownie do tego mówimy o wykładni: a) **językowej**, b) **systemowej**, c) **funkcjonalnej**. **Punktem wyjścia jest zawsze wykładnia językowa**. Jeżeli interpretowany przepis prawny (przepisy) według dyrektyw językowych ma oczywiste i jasne znaczenie, nie ma potrzeby stosowania innych dyrektyw, kolejno – systemowych i funkcjonalnych. Dyrektywy systemowe i funkcjonalne nie są dyrektywami **samoistnymi** w tym znaczeniu, że nie służą **bezpośrednio** do konstruowania pełnej reguły zachowania, jest to bowiem zadanie dyrektyw językowych. Ich rola polega na tym, że mogą modyfikować znaczenie normy lub stanowić kryteria wyboru jednego spośród rozbieżnych znaczeń.

a) **Wykładnia językowa** polega na dokonaniu przekładu przepisów prawnych na normy postępowania i ustaleniu ich znaczenia ze względu na język, w którym zostały sformułowane. Jest to język

prawny, w odniesieniu do którego obowiązują takie same reguły znaczeniowe i składniowe, jakie są stosowane przy interpretacji każdego tekstu wyrażonego w języku etnicznym oraz pewne specyficzne dyrektywy, sformułowane wyłącznie dla potrzeb języka prawnego. Wskazują one, w jaki sposób należy ustalać znaczenia występujących w nim zwrotów i wyrażeń językowych.

Przykładem takiej dyrektywy może być dyrektywa nakazująca posługiwać się takim znaczeniem pewnych terminów, jakie ustalił prawodawca poprzez ich **definicje legalne**, bez względu na to, jakie znaczenie posiadają w języku potocznym.

Inna dyrektywa głosi, że identycznym sformułowaniom w ramach tego samego aktu prawnego należy nadawać to samo znaczenie, chyba że w akcie znajdują się wskazówki pozwalające na ich różne rozumienie. Jeszcze inna nakazuje w taki sposób ustalać znaczenie przepisu, aby żaden z jego zwrotów nie okazał się zbędny. Niedopuszczalne jest pomijanie określonych słów, liter, czy znaków graficznych (kropek i przecinków). Nie wolno również dodawać jakichkolwiek elementów: słów, liter, znaków graficznych. Ważną dyrektywą, z uwagi na różną postać słowną jaką mogą przybierać przepisy prawne, jest dyrektywa nakazująca traktować wypowiedź **pozornie opisową** jako wypowiedź **powinnościową** tj. wskazującą, że dany podmiot ma obowiązek postąpić w określony sposób, np. wypowiedź: „dłużnik płaci długi” oznacza „dłużnik ma obowiązek płacenia długów”. Dyrektyw językowych jest bardzo wiele i nie sposób ich wszystkich przytoczyć.

b) **Wykładnia systemowa** polega na ustaleniu znaczenia normy ze względu na miejsce, jakie zajmuje zawierający ją przepis (przepisy) w systemie prawa lub jego gałęzi albo w systematyce wewnętrznej danego aktu normatywnego. Jej zastosowanie ma miejsce wówczas, gdy w wyniku wykładni językowej nie możemy ustalić znaczenia normy, albo uzyskujemy kilka takich znaczeń i zachodzi potrzeba wyboru któregoś z nich. Podstawowe dyrektywy wykładni systemowej wypływają z założenia określonego stopnia **niesprzeczności** systemu prawa. Nakazują one w taki sposób ustalić znaczenie normy, aby nie była sprzeczna z innymi normami należącymi do systemu prawa. Jeżeli w wyniku wykładni językowej interpretator uzyska dwa lub

więcej możliwych znaczeń normy, powinien wybrać takie, które nie jest sprzeczne z jakąkolwiek normą systemu prawa.

Następne dyrektywy są związane z wyróżnianiem w systemie prawa lub jego gałęzi tzw. **zasad prawa**. **Zasady prawa** wyznaczają pewne idee i wartości, które prawodawca zamierza realizować, tworząc określone reguły zachowania i instytucje prawne. **Instytucją prawną** nazywamy zespół norm prawnych, całościowo regulujących pewien wycinek stosunków społecznych określonego typu, np. instytucja małżeństwa, instytucja rozvodu, instytucja własności. **Zasady prawa** mogą być wyrażone **bezpośrednio** w obowiązującym prawie, np. w konstytucji (zasada równości wobec prawa, wolności działalności gospodarczej i własności, wolności przekonań) lub w częściach ogólnych pewnych aktów normatywnych, szczególnie kodeksów, np. art. 5 K.p.k. zawiera następujące zasady prawa: „§ 1. Oskarżonego uważa się za niewinnego, dopóki wina jego nie zostanie udowodniona i stwierdzona prawomocnym orzeczeniem sądu. § 2. Nie dające się usunąć wątpliwości rozstrzyga się na korzyść oskarżonego”.

Znaczna część zasad prawa jest **wyprowadzona** z pewnej grupy norm lub instytucji prawnych, dla których stanowią wspólną „rację”, uzasadnienie aksjologiczne. Na przykład: fundamentalna dla prawa cywilnego zasada ochrony dobrej wiary nie została wyrażona wprost, lecz występuje w wielu instytucjach prawa cywilnego, np. w instytucji zasiedzenia, posiadania. Dyrektywy wykładni systemowej postulują takie ustalenie znaczenia normy prawnej, aby nie była ona sprzeczna z zasadą systemu prawa lub z zasadami części (gałęzi) systemu prawa.

Dyrektywa nakazująca uwzględniać **wewnętrzną systematykę** aktu normatywnego przy interpretowaniu przepisów prawnych opiera się na założeniu, że prawodawca sytuując przepisy w ramach aktu czyni to w sposób celowy i przemyślany, z czego wynikają określone relacje między przepisami zamieszczonymi w poszczególnych częściach aktu normatywnego, np. przepisy sformułowane w części ogólnej są uzupełnieniem wszystkich przepisów w części szczegółowej, chyba że dany akt postanawia inaczej. Do dyrektyw systemowych zaliczane są również **reguły kolizyjne**.

c) **Wykładnia funkcjonalna** ma zastosowanie wówczas, gdy mimo przeprowadzenia interpretacji za pomocą reguł językowych

(ewentualnie i systemowych) interpretowany przepis prawny (przepisy) dalej jest niejasny językowo i nie można jednoznacznie ustalić znaczenia zawartej w nim normy. Dyrektywy funkcjonalne nakazują przy interpretacji tekstów prawnych odwoływać się do kontekstu politycznego, społeczno-gospodarczego i kulturowego funkcjonowania danej normy, zwłaszcza do uznawanych i preferowanych przez prawodawcę ocen, wartości i celów, którymi się kierował przy jej ustanawianiu. Wszystkie dyrektywy **funkcjonalne** opierają się na założeniu, że dopuszczalne jest tylko takie ustalenie znaczenia normy prawnej, które jest zgodne z przypisywanymi prawodawcy wartościami i celami, zaś z kilku możliwych dopuszczalnych wersji znaczeniowych należy wybrać tę, która posiada najsilniejsze uzasadnienie aksjologiczne czy celowościowe (instrumentalne). Cała trudność, jak podnosi doktryna prawnicza, polega na tym że nie można dokładnie wskazać na jakiej podstawie przypisuje się prawodawcy takie a nie inne cele, zamiary i oceny.

Jeżeli interpretowany przepis znajduje się w akcie normatywnym poprzedzonym wstępem, to zawarte w nim wypowiedzi prawodawcy dotyczące motywów, zamierzonych celów, którymi się kierował przy stanowieniu danego aktu mogą dać wskazówki interpretatorowi. Należy brać również pod uwagę domniemane uzasadnienie aksjologiczne norm sformułowanych w niebudzących wątpliwości interpretacyjnych obowiązujących przepisach prawnych, choć margines dowolności może być tu znaczny. Ponadto w zależności od tego, jaką normatywną koncepcję wykładni przyjmie interpretator, może chodzić o odwołanie się do wartości i celów przypisywanych prawodawcy „historycznemu” (z chwili wydania danego aktu) lub „aktualnemu” (z chwili dokonywania wykładni). Najczęściej cele i wartości prawodawcy ustala sam interpretator, kierując się uzasadnieniem innych norm prawnych, które są zawarte w jednoznacznie językowo sformułowanych przepisach prawnych. Zakładając racjonalność prawodawcy (spójność systemu ocen i wartości, konsekwencja działania) przyjmuje, że również interpretowany przez niego tekst prawny formułuje normy zmierzające do realizacji takich samych lub zbliżonych celów i wartości. Należy podkreślić, że różni interpretatorzy mogą doszukać się różnych uzasadnień aksjologicznych czy instrumentalnych, przy czym istnieje

prawdopodobieństwo, że takie czy inne uzasadnienie przypisywane prawodawcy jest po prostu uzasadnieniem, które chciałby widzieć dany interpretator.

Pod adresem wykładni funkcjonalnej podnoszone są również i inne zastrzeżenia, zwłaszcza takie, że może prowadzić do zmiany sensu norm prawnych bez zmiany obowiązujących przepisów prawnych, w oparciu o które zostały skonstruowane, co w konsekwencji narusza zasadę praworządności. Z drugiej strony wykładnia funkcjonalna jako typowa wykładnia dynamiczna pozwala na modyfikację i dostosowanie treści regulacji prawnej do zmieniającej się nieraz bardzo gwałtownie rzeczywistości społecznej.

B) Wykładni prawa mogą dokonywać różne podmioty. Z uwagi na to, kto dokonuje wykładni możemy wyróżnić:

- wykładnię **autentyczną**,
- wykładnię **legalną**,
- wykładnię **praktyczną**,
- wykładnię **doktrynalną**.

Wykładni **autentycznej** dokonuje prawodawca, tj. organ władzy publicznej, który ustanowił dane przepisy, zgodnie z przyjętą zasadą: kto jest uprawniony do tworzenia prawa, może dokonywać jego interpretacji.

Wykładni **legalnej** dokonuje organ państwowy, który nie jest twórcą interpretowanych przepisów, ale ma generalną kompetencję do dokonywania wiążącej wykładni wszystkich, bądź tylko pewnego rodzaju aktów normatywnych. W Polsce do dnia 17 października 1997 roku (data wejścia w życie nowej Konstytucji i nowej ustawy o Trybunale Konstytucyjnym) generalne upoważnienie do dokonywania wiążącej wykładni ustaw posiadał Trybunał Konstytucyjny. W myśl postanowień art. 239 ust. 2 Konstytucji postępowanie w sprawach o ustalenie przez Trybunał Konstytucyjny powszechnie obowiązującej wykładni ustaw wszczęte przed wejściem w życie Konstytucji podlega umorzeniu. Zgodnie z ust. 3 tegoż artykułu z dniem wejścia w życie Konstytucji uchwały Trybunału Konstytucyjnego w sprawie ustalenia wykładni ustaw tracą moc powszechnie obowiązującą. Pozostają natomiast w mocy prawomocne wyroki sądu oraz inne prawomocne

decyzje organów władzy publicznej podjęte z uwzględnieniem interpretacji przepisów dokonanej przez Trybunał Konstytucyjny w drodze powszechnie obowiązującej wykładni ustaw.

Wykładnia **autentyczna i legalna** mają **powszechną moc wiążącą** (obowiązującą) oznacza to, że wszyscy adresaci interpretowanego przepisu oraz wszystkie organy stosujące prawo są związani jego znaczeniem ustalonym przez interpretujący organ.

Wykładni **praktycznej** dokonują organy stosujące prawo, a zwłaszcza sądy. Nie ma ona mocy powszechnie obowiązującej, lecz **ograniczoną**, przy czym jej zakres jest uzależniony od tego, w jakim celu i trybie jej dokonuje. Można tu wyróżnić wykładnię **wiązącą w danej sprawie** oraz wykładnię dokonywaną w ramach działalności pozaorzeczniczej Sądu Najwyższego w postaci **zasad prawnych**. Wykładnia wiążąca w danej sprawie ma miejsce w przypadkach:

- a) wykładni dokonywanej przez organ stosujący prawo,
- b) wykładni dokonywanej przez organ odwoławczy,
- c) wykładni dokonywanej przez Sąd Najwyższy w odpowiedziach na pytania prawne.

a) Rozstrzygając daną sprawę organ stosujący prawo wydaje orzeczenie (decyzję) w oparciu o obowiązujące przepisy prawne, uprzednio w tym celu przez niego zinterpretowane. Jeżeli orzeczenie uprawomocni się (po upływie stosownego terminu, w którym strony nie wniosły środka odwoławczego) interpretacja przepisów staje się **wiążąca** dla stron uczestniczących w tym postępowaniu. Organ stosujący prawo nie jest nią związany na przyszłość, czyli może dokonywać innej wykładni tych samych przepisów prawnych.

b) Interpretacja przepisów prawnych przyjęta przez sąd odwoławczy jest **wiążąca** dla sądu, któremu sąd odwoławczy zwraca sprawę do ponownego rozpoznania. W danej sprawie sąd nie może dokonać innej wykładni prawa niż wskazana przez sąd odwoławczy (art. 386 § 6 K.p.c., art. 393¹⁷ K.p.c., art. 442 § 3 K.p.k.).

c) Jeżeli przy rozpoznawaniu środka odwoławczego w konkretnej sprawie powstanie zagadnienie prawne budzące poważne wątpliwości (wymagające zasadniczej wykładni ustawy), sąd może odroczyć wydanie orzeczenia i przekazać to zagadnienie do rozstrzygnięcia Sądo-

wi Najwyższemu lub powiększonemu składowi tego Sądu, gdy sądem odwoławczym jest Sąd Najwyższy. Uchwała Sądu Najwyższego jest **wiążąca** dla sądów rozstrzygających w danej sprawie (art. 390 K.p.c., art. 393¹⁴ § 1 i § 2 K.p.c., art. 390 § 1 i § 2 K.p.c., art. 441 § 1, 2, 3 K.p.k.). Do przedstawienia zagadnień prawnych budzących wątpliwości w konkretnej sprawie uprawnione są określone w przepisach szczególnych sądy oraz składy orzekające Sądu Najwyższego (art. 17, ust. 1 ustawy z dnia 20 września 1984 r. o Sądzie Najwyższym – tekst jednolity Dz. U. z 1994 r., nr 13, poz. 48 z późn. zm.).

Sąd Najwyższy podejmuje również **uchwały** mające na celu wyjaśnienie przepisów budzących wątpliwości w praktyce lub których stosowanie wywołało rozbieżności w orzecznictwie (art. 13 ust. 3 ustawy o SN). Uchwały te są podejmowane w składzie siedmiu sędziów, w składzie całej izby, w składzie połączonych izb lub w pełnym składzie Sądu Najwyższego na wniosek Pierwszego Prezesa Sądu Najwyższego lub Prezesa Sądu Najwyższego, Ministra Sprawiedliwości, Rzecznika Praw Obywatelskich oraz Ministra Pracy i Polityki Socjalnej (w sprawach prawa pracy), Prezesa Naczelnego Sądu Administracyjnego (z zakresu prawa administracyjnego), Prezesa Urzędu Patentowego RP (z zakresu prawa wynalazczego). Uchwały pełnego składu Sądu Najwyższego, składu połączonych izb oraz składu całej izby z chwilą ich podjęcia uzyskują moc **zasad prawnych**. Zasady prawne **wiążą** jedynie wszystkie składy orzekające Sądu Najwyższego, a nie inne sądy. Uchwały zawierające **zasady prawne** są wpisywane do **księgi zasad prawnych**. Sąd Najwyższy wydaje zbiór swych orzeczeń zawierających rozstrzygnięcia ważniejszych zagadnień prawnych oraz uchwał wpisanych do księgi zasad prawnych.

Faktyczna rola wykładni dokonywanej przez Sąd Najwyższy ma szerszy zakres i moc wiążącą, aniżeli wynika to z przepisów obowiązującego prawa. Z uwagi na autorytet Sądu Najwyższego jego wykładnia jest na ogół respektowana przez wszystkie sądy, chociaż mogą, poza wskazanymi wyżej przypadkami, od niej odstąpić i przyjąć własną interpretację.

Wykładnia doktrynalna (naukowa) jest dokonywana przez przedstawicieli nauki prawa i **nie posiada** mocy wiążącej. Najczęściej jest ona przeprowadzana w oderwaniu od konkretnego rozstrzygnię-

cia, gdy analizując dane przepisy rozważa się różne możliwości ich interpretacji, ewentualnie wskazuje się interpretację „właściwą” zdaniem danego autora. Przeprowadza się również oceny interpretacji przepisów prawnych dokonywanej przez organy stosujące prawo na podstawie wydawanych przez nie orzeczeń. Komentarz do konkretnego orzeczenia, np. sądowego nosi nazwę **glosy**. Jej autor może zgadzać się lub nie zgadzać się z przyjętymi przez dany sąd sposobami wykładni i uzyskanymi rezultatami, podając odpowiednią argumentację.

Wykładnia doktrynalna ma charakter nieoficjalnej, niewiążącej opinii, a praktyka stosowania prawa może się z nią liczyć, o ile uznają ją za trafną. Szczególne znaczenie ma wykładnia doktrynalna pochodząca od wybitnych znawców i autorytetów w danej gałęzi prawa, zawarta w komentarzach do poszczególnych kodeksów.

C) Wyniki wykładni

Wykładnia może być rozumiana nie tylko jako **zespół czynności** interpretacyjnych (proces interpretacyjny) ale także jako jego **wynik**. W tym znaczeniu mówimy o wykładni **dosłownej** (literalnej), **rozszerzającej** i **zwężającej**. Dokonując wykładni za pomocą dyrektyw językowych, systemowych i funkcjonalnych możemy czasami dojść do różnych wyników, tj. do różnych znaczeń normy skonstruowanej z interpretowanych przepisów prawnych i zachodzi potrzeba (konieczność) wyboru jednego z nich. Punktem odniesienia przy porównywaniu wyników wykładni jest zawsze rezultat otrzymany za pomocą dyrektyw językowych.

Wykładnia **literalna** ma miejsce wówczas, gdy przy zastosowaniu dyrektyw językowych otrzymujemy **jednoznaczne** znaczenie normy, co ewentualnie możemy potwierdzić odwołując się do systemowych i funkcjonalnych dyrektyw interpretacyjnych (stąd też inna nazwa – **wykładnia stwierdzająca**).

Wykładnia **rozszerzająca** polega na tym, że w wyniku zastosowania dyrektyw systemowych lub funkcjonalnych przyjmujemy **szersze** znaczenie normy (szerszy zakres zastosowania lub szerszy zakres normowania normy), aniżeli to, które zostało ustalone poprzez dyrektywy językowe. Innymi słowy, odrzucamy wynik wykładni języko-

wej, gdyż dochodzimy do wniosku, że prawodawca powiedział za mało niż chciał powiedzieć. Uznajemy, że norma odnosi się do szerszego kręgu adresatów, szerszej sytuacji (zakres zastosowania normy) lub do szerszej klasy powiniennych zachowań (zakres normowania normy).

Wykładnia **zweźająca** polega na przyjęciu ze względu na dyrektywy systemowe lub funkcjonalne **węższego** zakresu zastosowania lub normowania normy w porównaniu z tym, który wynika z dyrektyw językowych.

Należy podkreślić raz jeszcze, że przy wykładni rozszerzającej i zweźającej mamy do czynienia z przepisami prawnymi, które z językowego punktu widzenia są **jasne**, niemniej skonstruowana na ich podstawie norma nie może być przyjęta bez pewnej **korekty**, w przeciwnym bowiem razie byłaby, np. sprzeczna z innymi normami należącymi do systemu prawa, nie realizowałaby celów i wartości, zamierzonych przez prawodawcę lub realizowałaby je w mniejszym zakresie. Podejmujemy wówczas decyzję o przypisaniu normie znaczenia skorygowanego w wyniku zastosowania dyrektyw systemowych lub funkcjonalnych.

3. Wnioskowania prawnicze

Wykładnia prawa, jako operacja myślowa, której celem jest ustalenie znaczenia norm wykodowanych z przepisów prawnych, nazywana jest wykładnią w **ścisłym znaczeniu**. Natomiast pojęcie wykładni w **szerokim** znaczeniu obejmuje ponadto wnioskowania prawnicze. **Wnioskowania prawnicze** opierają się na założeniu, że racjonalny prawodawca uznaje za obowiązujące nie tylko normy, które zakodował w przepisach prawnych, ale także i takie normy, które pozostają z tymi pierwszymi w określonym związku logicznym, przyczynowym czy aksjologicznym, chociaż w tekście aktu normatywnego nie ma o nich mowy. **Wnioskowanie prawnicze** polega na uznaniu przez interpretatora za obowiązujące takie normy, które są konsekwencjami norm uprzednio wyinterpretowanych z obowiązujących przepisów prawnych. Wnioskowań prawniczych dokonuje się przy pomocy **reguł inferencyjnych**, które podobnie jak reguły interpreta-

cyjny są wytworem praktyki i nauki prawa. Do najczęściej stosowanych reguł inferencyjnych należą:

a) **reguła instrumentalnego nakazu i reguła instrumentalnego zakazu**. Reguła **instrumentalnego nakazu** głosi, że jeżeli obowiązuje norma nakazująca realizację określonego stanu rzeczy, to należy przyjąć że obowiązują również normy nakazujące czynić wszystko to, co jest konieczne dla zrealizowania owego stanu rzeczy.

Reguła instrumentalnego zakazu głosi, że jeżeli realizacja określonego stanu rzeczy jest adresatowi nakazana przez obowiązujące prawo, to zakazane są mu wszelkie takie działania, które są wystarczające, aby nakazany stan rzeczy nie został zrealizowany. Na przykład: jeżeli ktoś jest zobowiązany do pilnowania jakiegoś terenu, to wynika z tego nakaz częstego obchodzenia go, kontrolowania czy nie przebywają na nim niepowołane osoby, czy zamknięte są wszystkie wejścia, itp. Równocześnie wynika zakaz spania, upijania się, oddalania się, itp. Powyższe reguły opierają się na założeniu związku przyczynowego między normami dotyczącymi celu i prowadzących do niego zachowań (działań, zaniechań). Tradycyjnie, oparte o nie rozumowanie określa się mianem **wnioskowania „z celu na środki”**. Jeżeli dozwolony jest cel, to i dozwolone są prowadzące do niego środki, jeżeli zakazany jest cel, zakazane są również środki prowadzące do niego.

b) reguły **wnioskowań a fortiori** według schematu rozumowania „jeżeli tak ..., to tym bardziej ...”. Występują one w dwóch postaciach: *argumentum a maiori ad minus* (z większego na mniejsze) i *argumentum a minori ad maius* (z mniejszego na większe). Jeżeli ktoś jest uprawniony lub zobowiązany do czynienia czegoś więcej, to tym bardziej jest uprawniony lub zobowiązany do czynienia czegoś mniej (z większego na mniejsze), np. jeżeli organ państwowy ma kompetencję prawotwórczą do stanowienia danego aktu normatywnego, tym bardziej ma kompetencję do dokonywania jego wykładni. Jeżeli jest się zobowiązanym do tolerowania wejścia na teren własnej posesji sąsiada w celu zebrania owoców spadłych lub zwisających z jego drzewa, to tym bardziej obowiązek ten dotyczy sytuacji, gdy sąsiad sięga po owoce ze swego gruntu (art. 148 K.c.). Jeżeli komuś jest zakazane czynić mniej, tym bardziej zakazane jest mu czynić więcej

(z mniejszego na większe) np. jeżeli zakazane jest wejście do lasu, to tym bardziej zakazane jest rozbijanie namiotu, palenie ogniska, itp.

Słabością tego typu wnioskowań jest trudność w ustaleniu, co w konkretnym przypadku jest „mniejsze”, a co „większe”, przy czym oceny różnych interpretatorów mogą znacznie się od siebie różnić.

c) **reguła wnioskowania z przeciwieństwa „a contrario”**. Jeżeli pewien stan rzeczy, spełniający określone przesłanki pociąga za sobą określone konsekwencje prawne, to stan rzeczy niespełniający takich przesłanek, nie pociąga za sobą takich konsekwencji prawnych. Na przykład: art. 114 § 1 K.r.o. stanowi: „Przysposobić można jedynie osobę małoletnią i tylko dla jej dobra”. Wnioskując *a contrario* należy przyjąć, że nie można przysposobić dziecka, jeżeli celem przysposobienia miałyby być wyłącznie dobro osoby przysposabiającej (tej, która adoptuje dziecko) np. potrzebna jest jej pomoc do prowadzenia gospodarstwa, do pilnowania własnych dzieci, itp.

Dopuszczalność wnioskowania z przeciwieństwa jest niekiedy wskazana przez prawodawcę poprzez użycie w tekście prawnym takich słów jak np. „tylko”, „jedynie”, „wyłącznie”.

Do wnioskowań prawniczych zalicza się także **wnioskowanie poprzez analogię** (*per analogiam*, zwane także *argumentum a simili* – wnioskowanie z podobieństwa). Ten rodzaj wnioskowania znajduje zastosowanie przy usuwaniu **luk** w prawie. Z **luką** w prawie mamy do czynienia wówczas, gdy dla rozstrzygnięcia konkretnego stanu faktycznego brakuje normy prawnej, a na podstawie całokształtu obowiązujących przepisów prawnych można przyjąć, że powinien być prawnie uregulowany. Prawodawca regulując pewien wycinek stosunków społecznych nie jest w stanie z góry przewidzieć wszystkich możliwych ewentualności, jakie mogą wystąpić w danej dziedzinie życia społecznego. Ponadto prawo ze swej istoty jest statyczne i często nie nadąża za gwałtownym nieraz tempem przemian społecznych i nie normuje sytuacji, które by tego wymagały. Organ stosujący prawo staje czasami przed koniecznością rozpatrzenia takiego przypadku i wówczas korzysta z wypracowanych przez praktykę prawniczą i naukę prawa sposobów eliminowania tego typu braków (luk) w obowiązującym prawie. Są nimi **analogia z ustawy** (*analogia legis*) i **analogia**

z prawa (*analogia iuris*). **Analogia z ustawy** polega na tym, że do jakiegoś stanu faktycznego nieuregulowanego normą prawną stosuje się normę prawną, która reguluje podobny stan faktyczny. Przyjmuje się tutaj założenie, że prawodawca działa racjonalnie i konsekwentnie i gdyby przewidział dany stan faktyczny uregulowałby go tak samo, jak stan objęty regulacją prawną. Przy analogii z ustawy istotne jest nie tylko podobieństwo stanów faktycznych, ale i cel normy. Zakłada się, że tam gdzie występuje ten sam cel (ta sama racja), powinno być takie samo uregulowanie prawne. Przykładem analogii z ustawy może być analogiczne stosowanie art. 145 K.c. do przypadków ustanowienia służebności drogi koniecznej dla nieruchomości nie mającej dostępu do sieci elektrycznej. Art. 145 § 1 K.c. mówi: „Jeżeli nieruchomość nie ma odpowiedniego dostępu do drogi publicznej lub do należących do tej nieruchomości budynków gospodarskich, właściciel może żądać od właścicieli gruntów sąsiednich ustanowienia za wynagrodzeniem potrzebnej służebności drogowej (droga konieczna)”. Sąd Najwyższy stanął na stanowisku, że względy społeczno-gospodarcze, leżące u podstaw art. 145 K.c. uzasadniają również potrzebę korzystania z energii elektrycznej. Możliwe jest więc ustanowienie odpowiedniej służebności gruntowej w celu doprowadzenia linii elektrycznej do nieruchomości.

Analogia z prawa ma odmienny charakter. Przede wszystkim dotyczy pewnych sytuacji o szczególnych, swoistych cechach i przez to niepodobnych do żadnego stanu faktycznego, uregulowanego jakąkolwiek normą prawną, nie jest więc możliwe zastosowanie analogii z ustawy.

Dla rozstrzygnięcia takiej sytuacji tworzy się jakby nową normę prawną, na tej podstawie, że znajduje ona takie samo uzasadnienie w ocenach i wartościach, jakie leżą u podstawy wielu innych norm zawartych w systemie prawa. Analogia z prawa opiera się na założeniu, że skoro obowiązują normy o określonym uzasadnieniu, to również może obowiązywać norma, dla której można wskazać takie samo uzasadnienie. Organ stosujący prawo tworząc nową normę kieruje się ogólnymi intencjami prawodawcy, preferowanymi przez niego wartościami, istotnymi z punktu widzenia całego systemu prawa lub jego części, znajdującymi przede wszystkim wyraz w zasadach prawa.

W polskiej nauce prawa analogia z prawa jest uznawana w zasadzie za niedopuszczalną, z uwagi na zbyt daleko posuniętą swobodę organu stosującego prawo, możliwość popełnienia błędu, co może podważać zaufanie do prawa. Natomiast analogia z ustawy znajduje zastosowanie zwłaszcza w prawie cywilnym, o ile z treści przepisu nie wynika jednoznacznie, że odnosi się on wyłącznie do określonego w nim stanu faktycznego. Zgodnie z zasadą, że wyjątki nie ulegają rozszerzeniu, nie wolno stosować analogii z ustawy do stanów faktycznych podobnych do tych, które są określone w hipotezie *lex specialis*. W prawie karnym niedopuszczalne jest stosowanie analogii na niekorzyść oskarżonego.

ROZDZIAŁ IX. SYSTEM PRAWA

1. Pojęcie systemu prawa, elementy systemu prawa

System jest to pewna całość utworzona z elementów, pomiędzy którymi zachodzą określone relacje. Od **zbioru**, czyli pewnej klasy elementów wyodrębnionych ze względu na posiadaną przez nie pewną wspólną cechę, **system** różni się przede wszystkim tym, że wykazuje wewnętrzną strukturę, w której położenie elementów nie jest przypadkowe i nieistotne, ale wynika z pewnych zasad, odzwierciedlających zachodzące pomiędzy nimi powiązania. Właściwości danego systemu wynikają z cech składających się nań elementów, a jednocześnie elementy dzięki przynależności do systemu wykazują pewne charakterystyczne dla niego cechy, których nie posiadają, gdy występują w izolacji. Patrząc z zewnątrz na dany system postrzega się go jako spójną jedność, funkcjonującą w ramach jakiegoś szerszego układu, przy czym pomiędzy systemem a jego otoczeniem zachodzą wzajemne powiązania i oddziaływania.

Mówiąc o **systemie prawa** mamy na myśli **ogół norm prawnych obowiązujących** w danym państwie w określonym czasie, które tworzą zorganizowaną i uporządkowaną całość zgodnie z określonymi zasadami. Pomiedzy normami prawnymi, jako elementami systemu prawa zachodzą liczne związki, które tworzą strukturę systemu.

Pojęcie „system prawa” nie dotyczy aktów normatywnych i zawartych w nich przepisów, które tylko dostarczają materiału do budowy norm prawnych. System prawa obejmuje nie tylko normy wyinterpretowane z przepisów, ale również normy wyprowadzone w drodze wnioskowań prawniczych. Natomiast do systemu prawa nie wchodzi takie normy, które zostały z niego usunięte w wyniku derogacji norm, zastosowania reguł kolizyjnych lub innych zabiegów prowadzących do utraty ich mocy obowiązującej. System prawa jest zarówno dziełem prawodawcy jak i doktryny i praktyki prawniczej.

Podstawowymi elementami systemu prawa są **normy prawne**, przy czym chodzi tu wyłącznie o normy o charakterze generalnym i abstrakcyjnym. Nie wchodzi do niego normy konkretne indywidualne będące rezultatem procesu stosowania prawa. Wśród norm wyróżnia się normy o szczególnym znaczeniu – normy – **zasady prawa** poszczególnych gałęzi prawa i całego systemu prawa (była o nich mowa przy wykładni systemowej).

Zasady prawa stanowią fundament całego porządku prawnego i wyznaczają funkcjonowanie systemu prawnego w danym państwie. Od innych norm wyróżnia je szczególna treść (np. zasada praworządności, równości wobec prawa, zasada głosząca, że nikt nie może tłumaczyć się nieznaną sobie prawem, zasada domniemania niewinności oskarżonego, zasada głosząca, że prawo nie działa wstecz), miejsce w hierarchicznej strukturze systemu prawa (są zawarte w Konstytucji, w ustawach), rola wobec innych norm i instytucji prawnych (stanowią uzasadnienie aksjologiczne pewnych grup norm lub instytucji prawnych, np. zasada swobody umów, ochrony dóbr osobistych).

Zasady prawa wyznaczają kierunek działań prawotwórczych, sposób interpretacji i stosowania prawa, wpływają na aksjologiczne uporządkowanie systemu prawa. Część zasad prawa nie jest wyrażona w przepisach obowiązującego prawa, są one wydedukowane z całego systemu prawa lub jego części na podstawie kryteriów ocennych przyjmowanych przez interpretatorów, stąd też niektóre z nich mają charakter sporny, w tym znaczeniu że przez jednych są uznawane za zasady prawa, inni zaś odmawiają im takiego charakteru. Obok norm i zasad prawa do elementów systemu prawa zalicza się **instytucje prawne** (zespół norm regulujących w wyczerpujący sposób pewien typ stosunków społecznych) oraz **gałęzie prawa**.

2. Struktura systemu prawa

W ramach systemu prawa pomiędzy normami prawnymi występują dwa rodzaje więzi: **więzi treściowe** (statyczne) oraz **więzi formalne** (dynamiczne). Wiąż **treściowa** polega na tym, że normy prawne tworzą w zasadzie niesprzeczny i zupełny zespół norm postępowania opierający się na wspólnej podstawie (uzasadnieniu) aksjologicznej

lub instrumentalnej. Dzięki istnieniu wspólnej podstawy możliwe jest wyprowadzenie w drodze wnioskowań prawniczych z norm uprzednio wyinterpretowanych z przepisów prawnych i innych norm, stanowiących ich konsekwencje. W ramach więzi treściowych występuje także powiązanie **funkcjonalne** między normami prawa materialnego a normami prawa procesowego. Czynnikiem sprzyjającym więzi treściowej jest również **jednolitość** pojęć języka prawnego dla całego systemu prawnego lub dla jego części.

Więź **formalna** polega na tym, że **tworzenie** norm w procesie stanowienia prawa odbywa się na podstawie prawnie określonych **kompetencji i procedur**. Norma o niższej mocy prawnej powstaje na podstawie normy hierarchicznie wyższej, o wyższej mocy prawnej, czyli norma hierarchicznie wyższa jest podstawą obowiązywania normy hierarchicznie niższej. **Hierarchia** norm jest pochodną hierarchii aktów normatywnych, w których te normy są zawarte. Więź hierarchiczna (kompetencyjna) i treściowa pozwala na wyróżnienie w systemie prawa trzech grup norm:

- normy należące do pierwszej grupy są to normy merytoryczne określające uprawnienia i obowiązki podmiotów prawa,
- do drugiej grupy należą normy określające sposób egzekwowania obowiązków i realizację uprawnień,
- do trzeciej grupy należą normy określające kompetencje pewnych podmiotów (głównie organów państwowych) do tworzenia norm generalnych i abstrakcyjnych lub na ich podstawie do wydawania decyzji stosowania prawa (zawierających normy konkretno-indywidualne).

Więź kompetencyjna ma charakter **dynamiczny**, gdyż normy prawne wyższego stopnia stanowią tylko formalne uprawnienie do wydawania norm prawnych niższego stopnia, natomiast ich treść jest kształtowana przez podmiot wyposażony w kompetencję prawotwórczą. **Powiązania formalne** (kompetencyjne, hierarchiczne) dają **piónowe** ujęcie systemu prawa poprzez uporządkowanie norm prawnych według ich mocy prawnej. **Powiązania treściowe** norm systemu prawa pozwalają na jego uporządkowanie **poziome**, przede wszystkim z punktu widzenia przedmiotu regulacji czyli rodzaju normowanych

stosunków społecznych. Rezultatem poziomego ujęcia prawa jest zgrupowanie norm prawnych w gałęzi prawa.

3. Gałęzie prawa

Podział systemu prawa na gałęzie jest wynikiem wielowiekowego procesu stopniowego rozszerzenia regulacji prawnej na coraz obszerniejsze dziedziny życia społecznego. Stale wzrastająca ilość materiału prawnego narzuciła konieczność wyodrębnienia pewnych mniejszych części, przede wszystkim w oparciu o **rodzaj** stosunków społecznych regulowanych przez normy prawne (**kryterium przedmiotowe**). Najczęściej dokonywała tego nauka prawa, chociażby z uwagi na potrzeby związane z nauczaniem treści obowiązującego prawa. Przez **gałąź prawa** rozumiemy ukształtowany historycznie kompleks norm prawnych, regulujących określoną kategorię stosunków społecznych. W ramach każdej **gałęzi** prawa występują charakterystyczne dla niej **instytucje prawne**, np. dla prawa rodzinnego i opiekuńczego takimi instytucjami są: małżeństwo, rozwód, ustawowa wspólność majątkowa małżonków, uznanie dziecka, przysposobienie.

Współcześnie wyodrębnianie gałęzi prawa opiera się głównie na kryterium **przedmiotowym**, ponadto stosuje się kryterium **metody regulacji prawnej** oraz w ograniczonym zakresie kryterium **podmiotowe** (jakich adresatów dotyczą normy prawne), np. część wojskowa kodeksu karnego. **Metody regulacji prawnej** różnią się sposobem kształtowania sytuacji prawnej podmiotów w różnych typach stosunków prawnych. Wyróżnia się metodę **cywilnoprawną**, **administracyjnoprawną** i **karną**. Dla metody cywilnoprawnej charakterystyczna jest równorzędna pozycja stron stosunku prawnego. Metoda administracyjnoprawna opiera się na nadrzędnej, władczej pozycji organu państwowego nad drugą stroną stosunku prawnego (obywatele, ich organizacje). Metoda karna opiera się na zakazach dokonywania określonych działań w celu ochrony podstawowych wartości jednostki i społeczeństwa, ich naruszenie zagrożone jest użyciem przymusu państwowego w postaci sankcji represyjnej.

W polskim prawie **wyróżnia** się najczęściej następujące gałęzie prawa wewnętrznego: prawo konstytucyjne, prawo administracyjne

(materialne i procesowe), prawo karne (materialne i procesowe), prawo cywilne (materialne i procesowe), prawo finansowe, prawo pracy, prawo rodzinne i opiekuńcze, prawo rolne, prawo ochrony środowiska, prawo handlowe, wekslowe, prawo międzynarodowe prywatne.

Przykładowo wskażemy przedmiot regulowanych stosunków przez niektóre z wymienionych gałęzi prawa. **Prawo konstytucyjne** reguluje podstawy ustroju politycznego państwa, zasady organizacji i funkcjonowania aparatu państwowego, podstawowe wolności, uprawnienia i obowiązki obywateli. **Prawo administracyjne** reguluje organizację i działalność organów administracji rządowej i samorządowej, stosunki między organami państwa a obywatelami. Normuje zarówno działalność władczą, jak i gospodarczą. Do prawa administracyjnego zalicza się przepisy prawa wodnego, budowlanego, sanitarnego, celnego, łowieckiego, o służbie wojskowej, o aktach stanu cywilnego, o oświeceniu. **Prawo karne** zawiera normy, które określają, jakie czyny są zabronione przez państwo i jakie są skutki prawne w postaci sankcji represyjnej, które stosuje państwo wobec sprawców czynów zabronionych. **Prawo cywilne** reguluje stosunki majątkowe pomiędzy podmiotami prawa oraz związane z nimi stosunki niemajątkowe. Na prawo cywilne składają się: część ogólna, przepisy o własności i innych prawach rzeczowych, przepisy o zobowiązaniach, spadkach i dziedziczeniu, o księgach wieczystych i hipotece. Niektórzy do prawa cywilnego zaliczają prawo rodzinne i opiekuńcze, według innych jest to odrębna gałąź prawa. **Prawo rodzinne i opiekuńcze** obejmuje przepisy o małżeństwie, pokrewieństwie, opiece i kurateli, o majątkowych i niemajątkowych stosunkach między małżonkami, rodzicami i dziećmi. Do prawa cywilnego zaliczane bywa również **prawo handlowe** regulujące stosunki wynikające z czynności handlowych. **Prawo finansowe** reguluje gospodarkę pieniężną państwa, czyli gromadzenie i rozdzielanie zasobów pieniężnych, reguluje działalność organów finansowych, system bankowy, zasady kredytowania. **Prawo pracy** normuje stosunki pracy, kwestie związane z zatrudnieniem, ochroną i bezpieczeństwem pracy, rozstrzyganiem sporów ze stosunków pracy. W ramach prawa pracy wyodrębnia się prawo ubezpieczeń społecznych. **Prawo rolne** normuje własność i użytkowanie ziemi. **Prawo karne procesowe, cywilne procesowe i prawo postępowania**

administracyjnego regulują tryb postępowania przed odpowiednimi organami w sprawach karnych, cywilnych i administracyjnych. **Prawo międzynarodowe prywatne** normuje stosunki z zakresu prawa cywilnego, prawa rodzinnego, prawa pracy, w których występują elementy obce, tzn. fakty i zdarzenia wykraczają poza granice tego państwa, w którym określa się ich skutki prawne, np. obywatel polski dziedziczy nieruchomość położoną na terenie innego państwa. Prawo międzynarodowe prywatne zawiera przepisy wskazujące, które prawo znajduje zastosowanie, ojczyście czy obce.

Poza systemem **prawa wewnętrznego** pozostaje **prawo międzynarodowe publiczne** normujące stosunki między państwami, między państwami i organizacjami międzynarodowymi.

W ramach systemu prawa dokonuje się również tradycyjnego podziału na **prawo publiczne** i **prywatne**. Podział ten sięga czasów starożytnego Rzymu. W III wieku naszej ery prawnik Ulpian napisał: „Prawem publicznym jest to, które dotyczy stanu państwa rzymskiego, prawem prywatnym jest to, które dotyczy interesu poszczególnych osób, istnieje bowiem interes publiczny i prywatny”. **Kryterium** podziału stanowił **cel (interes)**, jaki miały realizować przepisy prawne. Późniejsza nauka prawa, zwłaszcza w XIX wieku, znacznie rozszerzyła kryteria uzasadniające ów podział. Wskazywano między innymi:

- kryterium **typu stosunków prawnych**, według którego prawo publiczne reguluje takie stosunki, których podmiotami są organy państwowe, albo organy państwowe i obywatele, zaś prawo prywatne dotyczy stosunków pomiędzy obywatelami,
- inna wersja tego kryterium głosi, że prawo publiczne dotyczy stosunków typu **subordynacyjnego** (między podmiotami występuje relacja nadrzędności i podrzędności), a prawo prywatne stosunków **koordynacyjnych** (podmioty są równorzędne),
- kryterium **ochrony prawnej**, zgodnie z którym do prawa publicznego należą normy, których realizacja znajduje się pod bezpośrednią kontrolą państwa, w razie ich naruszenia państwo reaguje niejako automatycznie wymierzając sankcję. Natomiast naruszenie norm prawa prywatnego jest sankcjonowane przez państwo wówczas, jeżeli z inicjatywą wystąpi osoba zainteresowana w dochodzeniu swego naruszonego prawa.

Współcześnie, nawiązując do tradycyjnych kryteriów proponuje się następujące ujęcie prawa publicznego i prawa prywatnego: **prawem publicznym** są te normy, które formułują nakazy i zakazy, wykluczając lub znacznie ograniczając nieskrępowane postępowanie adresatów w pewnych dziedzinach życia społecznego, które z uwagi na swą doniosłość wymagają bezpośredniej ingerencji ze strony państwa. **Prawem prywatnym** są takie normy, które pozwalają zainteresowanym podmiotom na swobodne kształtowanie wzajemnych stosunków, regulują więc czyny nie nakazane i nie zakazane przez prawo. Normy prawa publicznego wyznaczyłyby sferę obowiązków adresatów, zaś normy prawa prywatnego sferę ich uprawnień i wolności. Należy zaznaczyć, że prawo publiczne reguluje także uprawnienia jednostek, a nie tylko ich obowiązki.

Innym ogólnym podziałem prawa w ramach systemu prawa jest podział na prawo **materialne** i prawo **formalne (procesowe)**. **Prawo materialne** to ogół norm bezpośrednio regulujących określone stosunki społeczne, uprawnienia i obowiązki podmiotów, ewentualnie sankcje za ich przekroczenie lub niedopełnienie np. prawo cywilne, prawo karne, prawo rodzinne i opiekuńcze, prawo pracy. **Prawo formalne (procesowe)** to ogół norm, które regulują sposób dochodzenia uprawnień, egzekwowania obowiązków, stosowania sankcji ujętych w prawie materialnym.

4. Spójność systemu prawa

System prawa powinien być systemem **wewnętrznie spójnym**, tj. zawarte w nim normy nie powinny być ze sobą sprzeczne (niezgodne). Praktycznie nie istnieją systemy prawa, które posiadałyby taką właściwość, chociażby z uwagi na możliwość błędów w procedurze i technice prawodawczej. Dopóki jednak owe sprzeczności nie przekroczą pewnych granic, system prawny nadal pozostaje systemem.

Wyróżnia się trzy rodzaje sprzeczności norm:

- A) **sprzeczności logiczne**,
- B) **przeciwieństwa logiczne**,
- C) **niezgodności prakseologiczne**.

A) **Sprzeczności logiczne** występują w trzech postaciach:

- a) Norma N1 nakazuje adresatowi A w okolicznościach określonych w hipotezie postąpić w sposób S, natomiast norma N2 temu samemu adresatowi w tych samych okolicznościach zakazuje postąpić w sposób S. Jednoczesna realizacja obu norm jest niemożliwa, postępując zgodnie z jedną z nich adresat narusza drugą normę.
- b) Norma N1 nakazuje adresatowi A w okolicznościach określonych w hipotezie postąpić w sposób S, zaś norma N2 temu samemu adresatowi w tych samych okolicznościach pozwala postąpić w sposób S. Jeżeli adresat nie postąpi w sposób S, do czego ma prawo na podstawie normy N2 (dozwolenie to zachowanie nienakazane i niezakazane), naruszy nakaz normy N1. Sprzeczności można uniknąć, jeżeli adresat postąpi w sposób S zgodnie z nakazem normy N1, chociaż na podstawie normy N2 nie ma takiego obowiązku. Takie rozwiązanie przekreśla sens dozwolenia mocnego.
- c) Norma N1 zakazuje adresatowi A w okolicznościach określonych w hipotezie postąpić w sposób S, a norma N2 temu samemu adresatowi w tych samych okolicznościach pozwala postąpić w sposób S. Jeżeli adresat skorzysta z dozwolenia zawartego w normie N2 i postąpi w sposób S, to naruszy zakaz normy N1. Może tego uniknąć, gdy zrezygnuje z postępowania dozwolonego normą N2, choć nie ma takiego obowiązku.

B) **Przeciwieństwa logiczne** polegają na tym, że dwie lub więcej norm nakazuje adresatowi dwa lub więcej różnych zachowań, które (zgodnie z posiadaną wiedzą) są niemożliwe do jednoczesnego zrealizowania. Realizacja jednej normy stworzy sytuację wykluczającą przyczynowo realizację drugiej normy. Na przykład: jedna norma nakazuje: „Nie opuszczaj jutro przez całą dobę mieszkania”, a druga nakazuje: „Jutro masz się stawić w sądzie jako świadek”. Różnica między normami sprzecznymi a przeciwnymi logicznie polega na tym, że adresat nie realizując jednej ze sprzecznych norm, tym samym realizuje drugą, natomiast w przypadku norm przeciwnych może nie

realizować żadnej normy, np. opuścić dom, nie stawić się w sądzie, a pójść do kina, itp.

C) **Niezgodność prakseologiczna (praktyczna)** polega na tym, że zachowanie zgodne z jedną normą (lub jego skutki) zniweczy całkowicie lub częściowo skutki zachowania zgodnego z drugą normą. Na przykład: jedna norma nakazuje postawić rozebrane płoty, druga zaś nakazuje rozebrać postawione płoty, lub jedna nakazuje posadzić na pewnym terenie kwiaty, a druga w tym samym miejscu nakazuje położyć kabel telefoniczny. Niezgodność prakseologiczna jest stopniowalna – od całkowitego unicestwienia skutków realizacji jednej normy przez realizację drugiej normy, do przeszkadzania lub utrudniania realizacji stanu rzeczy wyznaczonego przez jedną normę przez realizowanie drugiej normy.

Usuwanie sprzeczności norm może nastąpić przez poprawienie tekstu prawnego przez samego **prawodawcę** w drodze prawotwórczej.

Organy stosujące prawo mogą **usuwać** sprzeczności **pozorne**, tj. takie, które są wynikiem niewłaściwego sformułowania przepisów prawnych. Eliminacja sprzeczności pozornych następuje poprzez **reguły interpretacyjne** pozwalające ograniczyć zakres zastosowania jednej lub obu norm, tak aby nie były ze sobą sprzeczne albo poprzez **uchylenie** którejs z norm przy pomocy reguł kolizyjnych. Termin „uchylenie” oznacza, że w konkretnym przypadku dana norma prawna nie ma zastosowania, natomiast formalnie obowiązuje ona nadal. Jeżeli sprzeczności norm nie da się usunąć, należy uznać, że obie sprzeczne normy nie mają zastosowania i dany przypadek jest nieuregulowany przez prawo. **Sprzeczności realne** (rzeczywiste) powstają w wyniku błędnej decyzji politycznej, stanowiącej impuls do podjęcia działań prawodawczych, mogą być usunięte tylko poprzez proces prawotwórczy.

5. Zupełność systemu prawa

Właściwość systemu prawa określana jako jego **zupełność** może być odnoszona do różnych zagadnień. Przede wszystkim można mieć na myśli **zupełność kwalifikacyjną**. Polega ona na tym, że na pod-

stawie norm systemu prawa można o dowolnym zachowaniu orzec, że jest albo przedmiotem obowiązku (nakazu, zakazu) albo uprawnienia (dozwolenie mocne) albo jest prawnie indyferentne (obojętne).

Zupełność można rozumieć w sensie **proceduralnym**. Oznacza ona, że organ stosujący prawo powinien (może) dla każdej należycie wniesionej sprawy znaleźć rozstrzygnięcie na podstawie norm wchodzących w skład systemu prawa.

W innym znaczeniu mówi się o **zupełności** systemu, jako **zupełności obowiązywania**. System jest zupełny, jeżeli o każdej normie można jednoznacznie powiedzieć, czy jest czy też nie jest obowiązującą normą prawną.

System prawny jest **zupełny**, jeżeli jest **wolny od luk**, przy czym najczęściej problem luk jest odnoszony do zupełności kwalifikacyjnej.

Przez **lukę** w prawie rozumie się najczęściej nieświadomy i niezamierzony przez prawodawcę brak regulacji prawnej. Natomiast zagadnienie, czy celowe pozostawienie przez prawodawcę pewnych kwestii nie unormowanych prawnie, należy traktować jako lukę w prawie, jest sporne. Dotyczy to tzw. **luki aksjologicznej**, mającej charakter luki pozornej. O luce **aksjologicznej** mówi się wówczas, gdy ktoś uważa, kierując się określonymi ocenami i wartościami, że jakiś stan rzeczy powinien być uregulowany przez prawo, a taka regulacja nie występuje. Taka luka jest wynikiem różnicy między wartościami wyrażonymi w aktualnym systemie prawa, a wyobrażeniami czy życzeniami dotyczącymi pewnych wartości, które zdaniem kogoś powinny być uwzględnione przez system prawny. Luka aksjologiczna jest traktowana jako postulat pod adresem przyszłych zmian danego systemu prawa. Nie uważa się jej za lukę rzeczywistą. Skoro bowiem prawodawca pozostawił pewne sprawy poza zakresem unormowań prawnych, a przyjmuje się że jest prawodawcą racjonalnym, należy uznać że nie widzi potrzeby ich prawnej reglamentacji. Przez **lukę aksjologiczną** rozumie się także i takie sytuacje, gdy określone w normach instytucje prawne nie mogą w praktyce należycie funkcjonować, ponieważ brakuje normy (norm), które są do tego niezbędne. Na przykład: w systemie prawa jest zawarta norma zakazująca pewnych zachowań, ale brak w nim norm skutecznie zapobiegających obchodzeniu tego zakazu. Taka luka jest wynikiem błędu pra-

kseologicznego prawodawcy i może być usunięta poprzez uzupełnienie danej instytucji przez brakującą normę.

Niekiedy możemy mieć do czynienia z **luką logiczną** w systemie prawa, gdy występujące w nim normy całkowicie są ze sobą sprzeczne, tj. jedna norma nakazuje w określonych okolicznościach czynić dokładnie to, czego druga w tych samych okolicznościach zakazuje. Najczęściej możemy którąś ze sprzecznych norm uchylić poprzez zastosowanie jakiejś reguły kolizyjnej. Jeżeli okazałoby się to niemożliwe, należy obie sprzeczne normy uznać za nieobowiązujące i wówczas powstaje luka w prawie.

Wyróżnia się także luki **konstrukcyjne**. Występują wówczas, gdy brak jest normy prawnej (norm), która powinna zostać ustanowiona na podstawie upoważnienia w innej obowiązującej normie prawnej. Na przykład: ustawa zapowiada szczegółowe uregulowanie pewnych kwestii w drodze rozporządzenia wykonawczego Rady Ministrów, które jednak nie ukazuje się. Proces prawotwórczy nie zostaje więc zakończony, co powoduje unieruchomienie realizacji norm wyższego rzędu, tak długo dopóki nie zostaną wydane odpowiednie przepisy wykonawcze. Taka luka ma charakter luki **rzeczywistej** i może być usunięta tylko przez proces prawotwórczy.

Natomiast w procesie stosowania prawa mogą być wyeliminowane, tzw. luki **pozorne**, tj. takie które zostają wypełnione przede wszystkim poprzez wnioskowanie prawnicze w celu umożliwienia rozstrzygnięcia konkretnych spraw.

ROZDZIAŁ X. STOSOWANIE I PRZESTRZEGANIE PRAWA

1. Pojęcie stosowania i przestrzegania prawa

W krajach o systemach prawa ustawowego występuje **rozdzielenie** dwóch sfer działalności prawnej: **stanowienie** (tworzenie) prawa i **stosowanie** prawa. Jego podstawą jest przyjęta w Konstytucji koncepcja państwa i sposobu zorganizowania w nim władzy. Stanowienie prawa i stosowanie prawa są to dwa różne rodzaje działalności kompetentnych organów władzy publicznej, których wynikiem są dwa rodzaje norm prawnych o różnym charakterze i funkcjach.

Stanowienie prawa jest to działalność organów państwa wyposażonych w kompetencje prawotwórcze. Jej rezultatem są różnego rodzaju akty normatywne zawierające normy prawne o charakterze **generalnym** i **abstrakcyjnym**. Owe normy wyznaczają reguły przyszłych zachowań całych klas adresatów w ogólnie określonych okolicznościach, są środkiem regulacji społecznie doniosłych i istotnych stosunków międzyludzkich.

Stosowanie prawa jest to działalność kompetentnych organów państwa, polegająca na wydawaniu w oparciu o normy generalne i abstrakcyjne decyzji **konkretno-indywidualnych** ustalających konsekwencje prawne udowodnionych faktów. Normy konkretne i indywidualne zawarte w decyzjach stosowania prawa (orzeczenia sądowe, decyzje administracyjne) powinny przede wszystkim służyć realizacji indywidualnych interesów podmiotów prawa, ochronie naruszanych ich dóbr.

Należy zaznaczyć, że pojęcie „stosowanie prawa” jest niekiedy odnoszone nie tylko do działalności organów państwa, lecz również do wszelkich podmiotów prawa (osób fizycznych, osób prawnych). Na przykład: osoba fizyczna stosuje prawo, jeśli dokonuje czynności prawnej ze skutkiem prawnym, jak: zawiera małżeństwo, sporządza

testament, zawiera różnego rodzaju umowy. Jest to szerokie rozumienie terminu „stosowanie prawa”. Najczęściej „stosowanie prawa” jest używane w wąskim znaczeniu jako działalność organów państwa, której rezultatem jest decyzja konkretno-indywidualna. Natomiast dla działalności w sferze prawa innych podmiotów używa się określeń „wykonywanie swego prawa”, „czynienie użytku ze swego prawa”.

Przestrzeganie prawa jest to świadome zachowanie adresatów norm (sankcjonowanych i sankcjonujących) zgodnie z treścią dyspozycji tych norm w warunkach określonych w ich hipotezach. Przestrzeganie prawa przez każdy organ państwowy jest konstytucyjną zasadą ustrojową w Rzeczypospolitej Polskiej.

2. Etapy procesu stosowania prawa

Stosowanie prawa jest procesem zmierzającym do wydania decyzji indywidualnej, rozstrzygającej konkretną sprawę w oparciu o obowiązujące prawo. W procesie tym wyróżnia się następujące etapy:

- a) ustalenie stanu faktycznego sprawy,
- b) stwierdzenie czy i jakie przepisy prawne i zawarte w nich normy odnoszą się do ustalonego stanu faktycznego. Po dokonaniu wyboru właściwego przepisu (przepisów) ustala się czy jest to przepis obowiązujący, a następnie dokonuje się jego interpretacji (wykładni),
- c) subsumpcja, czyli stwierdzenie, że udowodniony jednostkowy fakt zalicza się do tej ogólnej kategorii faktów, do której odnosi się dana norma jako generalna i abstrakcyjna reguła,
- d) ustalenie skutków prawnych danego faktu w świetle danej normy.

a) Organ stosujący prawo musi **ustalić** w sposób nie budzący wątpliwości **stan faktyczny**, który ma być przedmiotem kwalifikacji prawnej. W postępowaniu karnym i administracyjnym obowiązek zebrania wszelkich dopuszczalnych przez obowiązujące prawo materiałów dowodowych spoczywa na organach stosujących prawo. Mają one dążyć do ustalenia rzeczywistego, prawdziwego stanu rzeczy zgodnie z **zasadą prawdy materialnej**. Kodeks postępowania karne-

go w art. 2 § 2 głosi, że podstawę wszelkich rozstrzygnięć powinny stanowić prawdziwe ustalenia faktyczne. Kodeks postępowania administracyjnego w art. 7 stanowi: „W toku postępowania administracyjnego organy administracji państwowej... podejmują wszelkie kroki niezbędne do wyjaśnienia stanu faktycznego oraz do załatwienia sprawy, mając na względzie interes społeczny i słuszny interes obywateli”. W postępowaniu cywilnym ustalenie rzeczywistego obrazu stanu faktycznego jest w zasadniczej mierze uzależnione od aktywności stron i innych uczestników postępowania. Zgodnie z art. 3 kodeksu postępowania cywilnego „strony i uczestnicy postępowania obowiązani są dawać wyjaśnienia, co do okoliczności sprawy zgodnie z prawdą i bez zatajania czegokolwiek oraz przedstawić dowody”. W sprawach cywilnych obok prawdy materialnej dopuszczalna jest **prawda formalna**, tj. obraz faktów, na jaki godzą się przed sądem strony albo jaki wynika z domniemań prawnych.

Od zasady, że skutki prawne mogą być wiązane jedynie z faktami **udowodnionymi**, istnieją wyjątki ustanowione na mocy obowiązujących przepisów, jak: fakty powszechnie znane, fakty znane organom orzekającym z urzędu (np. art. 168 K.p.k., art. 228 K.p.c.), fakty przyznane przez stronę przeciwną w postępowaniu cywilnym, jeżeli takie przyznanie nie budzi wątpliwości (np. art. 229 K.p.c.).

W celu ustalenia prawdy materialnej organ stosujący prawo dopuszcza rozmaite **środki dowodowe**, np. przesłuchanie stron, zeznania świadków, opinie biegłych, oględziny. W polskim prawie jest przyjęta zasada **swobodnej** oceny dowodów, zgodnie z którą organ stosujący prawo na podstawie wiedzy o rzeczywistości i własnego doświadczenia dopuszcza takie dowody, jakie uzna za właściwe dla należytego wyjaśnienia sprawy i ocenia ich wiarygodność. Przeciwnieństwem tej zasady jest zasada **związanej** oceny dowodów, gdy samo prawo wskazuje jakie dowody są „lepsze” i „gorsze”, mniej lub bardziej wiarygodne. Ustalenie faktu powinno opierać się na „lepszych” dowodach, „gorsze” są traktowane jako drugorzędne.

W polskim ustawodawstwie są pewne odstępstwa od swobodnej oceny dowodów; zawierają je:

- przepisy formułujące domniemania prawne,
- przepisy formułujące fikcje prawne,

- przepisy ograniczające albo całkowicie zakazujące korzystania z określonych środków dowodowych.

Problematyka domniemań jest przedmiotem zainteresowania zwłaszcza nauki prawa cywilnego, gdyż domniemania są głównie dopuszczane w postępowaniu cywilnym.

Wśród **domniemań** wyróżnia się domniemania **faktyczne** i **prawne**. Domniemanie **faktyczne** jest to sposób wnioskowania o faktach na podstawie ogólnej wiedzy i doświadczenia społecznego na temat typowych związków, jakie zachodzą pomiędzy określonego typu faktami. Na przykład: Jeżeli zjawiska A i B najczęściej występują łącznie, to jeżeli zostało udowodnione wystąpienie zjawiska A, możemy przyjąć że prawdopodobnie wystąpiło nieudowodnione zjawisko B. Dopuszczalność domniemań faktycznych wskazuje art. 231 K.p.c. Domniemania **prawne** polegają na tym, że nie odwołujemy się do wiedzy i doświadczenia, ale do przepisów prawnych, które wprost nakazują łączenie dwóch typów faktów albo nakazują przyjąć, że ma lub nie ma miejsca określony stan faktyczny, dopóki nie zostanie wykazane, że ma lub nie miał miejsca stan przeciwny. Domniemania pierwszego typu (łączenie dwóch typów faktów) noszą nazwę domniemań prawnych materialnych, np. art. 62 § 1 K.r.o.: „Jeżeli dziecko urodziło się w czasie trwania małżeństwa albo przed upływem trzystu dni od jego ustania lub unieważnienia, domniemywa się, że pochodzi ono od męża matki. Domniemania tego nie stosuje się, jeżeli dziecko urodziło się po upływie trzystu dni od orzeczenia separacji”. Fakt pozostawania w związku małżeńskim z kobietą, która urodziła dziecko, pozwala na uznanie, że dany mężczyzna jest najprawdopodobniej ojcem dziecka (drugi fakt). Domniemania prawne drugiego typu (przyjęcie, że ma lub miał miejsce pewien stan faktyczny) to, np. art. 9 K.c.: „W razie urodzenia dziecka domniemywa się, że przyszło ono na świat żywe”.

Domniemania prawne dzieli się na dwie kategorie: domniemania dopuszczające dowód przeciwny, tzw. domniemania **wzruszalne**, np. do obalenia domniemania z art. 9 K.c. należy udowodnić, że dziecko przyszło na świat nieżywe, domniemania nie dopuszczające dowodu przeciwnego, tzw. domniemania **niewzruszalne**, np. art. 5 ustawy

z dnia 6 lipca 1982 roku o księgach wieczystych i hipotece (Dz. U. nr 19 poz. 147) stanowi: „W razie niezgodności między stanem prawnym nieruchomości ujawnionym w księdze wieczystej a rzeczywistym stanem prawnym treść księgi rozstrzyga na korzyść tego, kto przez czynność prawną z osobą uprawnioną według treści księgi nabył własność lub inne prawo rzeczowe” (rękojmia wiary publicznej ksiąg wieczystych). Domniemania niewzruszalne są konstrukcją zanikającą w nowoczesnym prawodawstwie; przyjmuje się, że wszystkie domniemania można obalić przeciwdowodem. Domniemania wprowadzone są do prawa zazwyczaj wówczas, gdy ustalenie stanu faktycznego w określonym typie spraw jest bardzo trudne, a istnieje duże prawdopodobieństwo oparte na doświadczeniu życiowym, że wskazana w domniemaniu zależność między faktami rzeczywiście ma miejsce.

Inna przyczyna – względy humanitarne są podstawą domniemań w postępowaniu karnym, np. domniemanie niewinności w art. 5 § 1 K.p.k.: „Oskarżonego uważa się za niewinnego, dopóki wina jego nie zostanie udowodniona i stwierdzona prawomocnym orzeczeniem sądu”. Ciężar dowodu winy spoczywa więc na oskarżycielu.

Przepis formułujący **fikcję prawną** to, np. art. 1020 K.c.: „Spadkobierca, który spadek odrzucił, zostaje wyłączony od dziedziczenia, tak jakby nie dożył otwarcia spadku”. **Fikcja prawna** to konstrukcja nakazująca uznać stan faktyczny nieistniejący w rzeczywistości i związać z nim określone skutki prawne. Fikcje mają za zadanie uprościć postępowanie dowodowe, o ile przemawiają za tym względy społeczne.

Przykładem przepisów ograniczających albo **całkowicie** zakazujących korzystania z określonych środków dowodowych jest, np. art. 178 K.p.k. „Nie wolno przesłuchiwać jako świadków:

- 1) obrońcy co do faktów, o których dowiedział się udzielając porady prawnej lub prowadząc sprawę,
- 2) duchownego co do faktów, o których dowiedział się przy spowiedzi”.

b) Mając potrzebne ustalenia faktyczne organ stosujący prawo dokonuje **wyboru** przepisów prawnych, które będą stanowić podstawę prawną wydanej decyzji. Najpierw ustala czy dany przepis (przepisy) obowiązuje, co w większości przypadków ogranicza się do stwierdzenia, że nie został on uchylony przez przepisy wydanego później aktu

normatywnego. Niekiedy, w sytuacji gdy w grę wchodzi przepisy zawierające sprzeczne ze sobą normy, należy przy pomocy reguł kolizyjnych uznać tylko jedną z nich za obowiązującą, tj. mającą zastosowanie przy rozstrzygnięciu danej sprawy. Interpretacja (wykładnia) przepisu (przepisów) dokonywana jest tylko w zakresie potrzebnym do wydania rozstrzygnięcia. Jeżeli okaże się, że nie ma odpowiedniej normy bezpośredniej, wówczas należy znaleźć normę pośrednią wywiedzioną z norm zawartych w przepisach prawnych za pomocą uznanych i dopuszczalnych wnioskowań prawniczych.

c) Trzeci etap stanowi **subsumpcja**, czyli stwierdzenie, że ustalony (udowodniony) stan faktyczny odpowiada warunkom i okolicznościom wyznaczonym przez hipotezę normy prawnej sformułowanej w wyniku wykładni.

d) Ostatnim etapem jest wiążące ustalenie **konsekwencji** prawnych udowodnionego faktu na podstawie danej normy i podjęcie stosownej decyzji. Przepisy prawne w różny sposób ustalają konsekwencje prawne unormowanych przez nie zachowań. W postępowaniu karnym konsekwencją prawną udowodnionego stanu faktycznego, tj. zachowania stanowiącego przestępstwo w rozumieniu ustawy karnej, jest wymierzenie sankcji represyjnej (kary lub kary i środka prawnego, np. środka prawnego w postaci pozbawienia praw publicznych, zakazu prowadzenia pojazdów). W postępowaniu cywilnym z uwagi na typ konsekwencji wyróżnia się orzeczenia **konstytutywne** i **deklaratywne**. Orzeczenia **konstytutywne** powodują konsekwencje w postaci ustanowienia, zmiany lub ustalenia stosunku prawnego. Skutek ten może następować od chwili wydania orzeczenia (*ex nunc*), np. wyrok rozwodowy lub z mocą wsteczną (*ex tunc*), np. wyrok unieważniający małżeństwo. Orzeczenia **deklaratywne**, inaczej stwierdzające, ustalają konkretne stosunki prawne oraz wynikające z nich uprawnienia i obowiązki, natomiast nie powołują do życia nowych stosunków ani nie przekształcają lub uchylają stosunków już istniejących, np. ustalają istnienie stosunku własności, nakazują dłużnikowi zwrot pożyczonej sumy pieniędzy, nakazują naprawić wyrządzoną szkodę, itp.

W postępowaniu administracyjnym najczęściej organ wydający decyzje ustala, tworzy lub znosi uprawnienia i obowiązki adresata w sytuacjach określonych przez przepisy prawa administracyjnego materialnego. Decyzje te mają także charakter deklaracyjny lub konstytutywny. Przykładem decyzji o charakterze konstytutywnym jest, np. decyzja o wywłaszczeniach nieruchomości, zezwolenie na budowę, pozwolenie wodnoprawne na szczególne korzystanie z wód.

Proces stosowania prawa poddany jest daleko posuniętej formalizacji przez obowiązujące przepisy dotyczące procedury karnej, cywilnej i administracyjnej oraz kontroli nad prawidłowym jego przebiegiem, m.in. służą temu celowi wieloinstancyjność postępowania, nadzór Sądu Najwyższego nad działalnością wszystkich sądów w zakresie orzekania, sądownictwo administracyjne (Naczelny Sąd Administracyjny), instytucja Rzecznika Praw Obywatelskich.

3. Postawy adresatów wobec prawa

Normy prawne wyznaczają adresatom w określonych okolicznościach wzór powinnego zachowania. Jeżeli adresat zachowuje się zgodnie z owym wzorem, mówimy że realizuje normę prawną. Przestrzeganie normy prawnej oznacza jej **świadomą** realizację, czyli taką sytuację, kiedy adresat wie, że obowiązuje go norma o pewnej treści i właśnie z uwagi na nią postępuje w określony, wskazany sposób. Warunkiem koniecznym przestrzegania prawa jest jego znajomość przez adresatów. Muszą oni wiedzieć, jakie normy prawne obowiązują i znać ich treść. Wiadomości o obowiązującym prawie docierają do nich różnymi drogami: przez urzędowe ogłoszenia w oficjalnych dziennikach publikacyjnych, poprzez wiadomości i komunikaty ukazujące się w środkach masowego przekazu, korzystanie z fachowej obsługi prawnej, poprzez wymianę informacji w codziennych kontaktach międzyludzkich.

Jeżeli wiedza o obowiązującym prawie jest łatwo dostępna, przekazana w sposób rzetelny i zrozumiały dla adresatów, można oczekiwać większej efektywności oddziaływania norm prawnych.

Sama znajomość prawa nie wystarcza, aby obywatele go przestrzegali. Ludzie kierują się tutaj różnymi pobudkami, np. obawą

przed grożącą sankcją, uznaniem danej normy za słuszną, celową, sprawiedliwą. Często liczą się z opinią własnego środowiska, w którym pewne normy są respektowane przez zdecydowaną większość jego członków, darzą szacunkiem podmiot stanowiący prawo.

W zależności od motywów leżących u podłoża przestrzegania prawa wyróżnia się trzy rodzaje postaw: a) **oportunizm**, b) **konformizm**, c) **legalizm**.

a) Postawa **oportunizmu** polega na tym, że prawo jest przestrzegane z obawy przed sankcją lub z chęci uzyskania jakiejś gratyfikacji, nagrody. Gotowość posłuchu wobec obowiązujących norm prawnych jest uzależniona od realnej możliwości wymierzenia sankcji lub uzyskania nagrody. Jeżeli jest ona nikła, normy prawne na ogół są nieprzestrzegane. Oportunista tylko wtedy postępuje zgodnie z normą, jeżeli jest to dla niego opłacalne – uniknie sankcji lub zostanie nagrodzony. Fakt aprobaty lub dezaprobaty treści danej normy jest dla niego bez znaczenia.

b) Postawa **konformizmu** wyraża się skłonnością posłuchu wobec norm prawnych, uznanych i przestrzeganych przez środowisko, z którym adresat utożsamia się lub chce być utożsamiany. Zamiast własną oceną prawa, konformista kieruje się opinią i poglądami występującymi w jego otoczeniu. Konformizm może się wyrażać zarówno w przestrzeganiu pewnych norm (bo są aprobowane przez środowisko), bądź w ich nieprzestrzeganiu (gdy środowisko je odrzuca). **Nonkonformizm** to postawa odmienna od tych, które dominują w danej grupie. Nonkonformista przestrzega normy, gdy wszyscy wokół je łamią, albo narusza normy, które są powszechnie respektowane.

c) Postawa **legalizmu** cechuje się gotowością przestrzegania wszelkich norm systemu prawa z tego powodu, że są to właśnie normy prawne, niezależnie od tego, jaką zawierają treść.

Legalizm opiera się na formalnej postawie wobec prawa – każda norma, niezależnie od aprobaty czy dezaprobaty jej treści jest uznawana za wiążącą, gdyż pochodzi od podmiotu, który jest władny do stanowienia obowiązującego prawa. Źródłem legalizmu mogą być rozmaite czynniki, np. przekonanie że państwo i prawo są instytucjami zaprowadzającymi ład i porządek w życiu społecznym, nawet jeże-

li pewne normy są niewygodne dla adresata lub niezgodne z jego ocenami i wartościami, długotrwale kształtowany nawyk przestrzegania norm prawnych, których przekroczenie było ongiś surowo karane. Postawa legalizmu, sama w sobie, jest moralnie obojętna i przez to może być niebezpieczna, jeśli treść prawa jest jawnie niesprawiedliwa, sprzeczna z ogólnoludzkimi ideałami humanistycznymi. Właśnie legalizmem, posłuchem wobec prawa traktowanym, jako rozkaz, który powinien być bezwzględnie wykonany, tłumaczyli się zbrodniarze hitlerowscy odpowiadający za zbrodnie ludobójstwa. Stąd też wskazuje się, że postawa legalizmu nie może polegać na bezkrytycznym posłuchu wobec każdego prawa, niezależnie od jego treści, lecz wobec takiego prawa, które właśnie ze względu na określoną treść, powinno być respektowane. Ponadto muszą istnieć legalne (określone przez prawo) mechanizmy dokonywania zmian w obowiązującym prawie, aby zapobiec jego konserwatyzmowi, nienadążaniu czy rozmijaniu się ze społecznie aprobowanymi wartościami.

Specyficzną postawą wobec prawa jest tzw. **cywilne nieposłuszeństwo**. Polega ono na manifestacyjnym, spektakularnym nieprzestrzeganiu określonych norm prawnych w celu wyrażenia protestu przeciw ich treści, ocenianej jako niesprawiedliwa, niesłuszna. Może być również skierowane przeciwko pewnym praktykom władzy publicznej, traktowanym jako nadużycie prawa, łamanie prawa, itp. Celem cywilnego nieposłuszeństwa jest zwrócenie uwagi organów państwa i opinii publicznej na potrzebę zmiany złego prawa lub przywrócenia praworządności.

Wymienione postawy mogą się w określonych okolicznościach do pewnego stopnia pokrywać. Cywilne nieposłuszeństwo jest postawą nonkonformistyczną w społeczeństwie, które nie reaguje na niepraworządne działania władzy, przestrzega obowiązującego prawa, mimo że uważa je za „złe” prawo. Legalizm może być równocześnie konformizmem, gdy postawa legalistyczna cechuje grupę stanowiącą dla konformisty punkt odniesienia.

Postawa konformizmu może łączyć się z oportunizmem, gdy dana osoba boi się nie tyle sankcji prawnej (może być niezbyt dolegliwa), co negatywnej reakcji środowiska, które dezaprobuje naruszanie pewnych norm, a więc jest dla niej opłacalne ich respektowanie.

ROZDZIAŁ XI. PRAWORZĄDNOŚĆ I PAŃSTWO PRAWNE

1. Pojęcie praworządności

Termin „**praworządność**” jest rozmaicie rozumiany. Panuje zgoda, że związana jest ściśle z przestrzeganiem prawa, natomiast jest sporne, kto ma tego prawa przestrzegać i o jakie prawo tu chodzi. Według jednego stanowiska pojęcie praworządności jest równoznaczne z przestrzeganiem prawa przez **wszystkich** adresatów, a więc przez osoby fizyczne, niepaństwowe osoby prawne, organy władzy publicznej (organy państwowe i samorządu terytorialnego). Inne stanowisko nadaje pojęciu praworządności **węższy** zakres **podmiotowy**, odnosząc je tylko do **działań organów władzy publicznej**, nie zaś innych podmiotów prawa, choć oczywiście fakt przestrzegania przez nieobowiązujących norm prawnych ma istotny wpływ na istniejący porządek prawny. Jeżeli organy państwa reagują w prawie przewidziany sposób na znane sobie przypadki naruszania przez te podmioty norm prawnych, praworządność zostaje zachowana. Natomiast nie ma praworządności, gdy wiadome, bezprawne czyny uchodzą bezkarnie (nie pociągają za sobą określonych konsekwencji prawnych) na skutek beczynności organów, stanowiącej zarazem naruszenie określonych dyspozycji norm sankcjonujących. Szczególnie jaskrawym przypadkiem niepraworządnych działań państwa jest przekraczanie norm określających dopuszczalność użycia wobec obywateli środków przymusu bezpośredniego (użycie broni palnej, zatrzymanie, przymusowe doprowadzenie, tymczasowe aresztowanie) lub wymierzanie jakiegokolwiek sankcji prawnej w stosunku do adresatów, którzy nie przekroczyli żadnej obowiązującej normy prawnej. Zwolennicy węższego pojmowania praworządności trafnie wskazują, że łamanie prawa przez organy władzy publicznej ma zupełnie inny ciężar gatunko-

wy i o wiele groźniejsze następstwa społeczne aniżeli przekraczanie norm prawnych przez inne podmioty.

Powszechną akceptację zyskało właśnie węższe znaczenie praworządności, rozumianej jako przestrzeganie prawa **wyłącznie** przez organy władzy publicznej. Wszelkie władcze działania tych organów powinny mieć umocowanie (legitymację prawną) w normie kompetencyjnej, odbywać się w granicach przyznanych im przez prawo kompetencji, według prawnie określonych reguł. Prawne uzasadnienie sprawowania i wykonywania władzy określa się jako **legalność** (legalizm). Nakaz przestrzegania prawa oznacza, że wszelkie decyzje władcze, zarówno co do treści, formy i sposobu podejmowania, powinny być zgodne z prawem.

Niejasności wokół pojęcia praworządności dotyczą również zakresu **przedmiotowego**: czy przez praworządność należy rozumieć przestrzeganie **każdego** prawa, prawa o dowolnej treści, czy też tylko prawa **o określonej treści**. Zarysowały się tutaj dwie koncepcje: praworządności **formalnej** i praworządności **materialnej**. Według koncepcji praworządności **formalnej** istota praworządności sprowadza się do ścisłego przestrzegania prawa przez organy władzy publicznej, natomiast treść prawa ma znaczenie drugorzędne lub zgoła żadne. Wartością samoistną jest samo przestrzeganie prawa, ponieważ dzięki związaniu władzy prawem obywatele nie są zdani na jej arbitralność, czy zaskakiwani nieprzewidywalnymi decyzjami, co sprzyja ich poczuciu pewności i bezpieczeństwa prawnego.

Koncepcja praworządności **materialnej** głosi, że nie można redukować pojęcia praworządności do przestrzegania prawa w oderwaniu od jego treści. Mówiąc inaczej, przestrzeganie nie każdego prawa zasługuje na miano praworządności lecz tylko takiego prawa, którego treść spełnia określone postulaty aksjologiczne, np. gwarantuje ochronę społecznie akceptowanych wartości moralnych, politycznych, kulturalnych, odpowiada poczuciu sprawiedliwości, słuszności.

Ponadto należy odróżnić **praworządność** rozumianą jako:

- **idea, postulat** skierowany pod adresem państwa, by działało na podstawie prawa i zgodnie z prawem,
- **zasada ustrojowa** dotycząca sposobów działania organów państwowych, nakaz przestrzegania prawa,

- **stan faktyczny**, polegający na tym, że rzeczywiście w praktycznym działaniu organów państwowych owa zasada jest realizowana.

Koncepcja praworządności pojmowanej, jako nakaz przestrzegania prawa i związanie działalności państwa obowiązującym prawem przeszła długą drogę historycznego rozwoju. Dla jej ukształtowania szczególne znaczenie miała walka ideologiczna i polityczna, jaką prowadziły oświeczone warstwy społeczeństwa feudalnego z absolutyzmem monarszym w XVII i XVIII wieku w Europie.

Głównym zagadnieniem politycznym tamtych czasów było ukroczenie samowoli monarchy oraz problem jak daleko może sięgać ingerencja państwa w sferę prywatnego życia obywateli i za pomocą jakich środków może się ona odbywać. Powołując się na koncepcje prawnonaturalne, głoszące niezbywalne, wrodzone człowiekowi prawa, np. do życia, wolności przekonań, własności, postulowano rozdzielenie dwóch sfer: jednej, gdzie państwo mogło oddziaływać na życie obywateli i drugiej, gdzie każda jednostka mogła żyć i działać według własnego uznania, pod warunkiem, że jej nieskrępowana swoboda nie zagraża wolności innych ludzi. Granicą oddzielającą obie te sfery miało być obowiązujące prawo. Powinno ono regulować stosunki między obywatelami a władzą państwową, wyznaczać zakres swobód i wolności człowieka oraz jego uprawnienia i obowiązki względem państwa i innych członków społeczeństwa. Władza państwowa uznana została za niezbędną dla ochrony praw człowieka i obywatela, celem jej ustanowienia jest pożytek społeczeństwa, a nie realizacja interesów rządzących. Za źródło władzy uznano suwerenny naród, on też miał stanowić prawa jednakowe dla wszystkich.

Prawnym wyrazem owych przekonań była Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela z 1789 roku. Zawierała podstawowy katalog praw i wolności obywatelskich: równość wobec prawa, nietykalność osobistą, własność, wolność przekonań, bezpieczeństwo i opór przeciw uciskowi ze strony państwa.

Współczesne pojmowanie praworządności uwzględnia zarówno koncepcję praworządności **formalnej**, jak i **materialnej**. Praworządnym jest takie państwo, które nie tylko przestrzega prawa, ale tworzy

takie prawo, które gwarantuje podstawowe prawa i wolności obywatelskie.

2. Koncepcje państwa prawnego

Najogólniej mówiąc „**państwo prawne**” to państwo rządzone przez prawo, państwo praworządne. W zależności od sposobu rozumienia praworządności można mówić o **formalnym** państwie prawnym i **materialnym** państwie prawnym. Wcześniejsza, formalna koncepcja ograniczała się do formalno-instytucjonalnych rozwiązań ustrojowych, zmierzających do związania działalności państwa obowiązującym prawem, m.in. poprzez zasadę podziału władz, niezawisłość sądów, prawne podstawy działania administracji państwowej na podstawie i w granicach wyznaczonych przez obowiązujące ustawy. Formalne państwo prawne, zwane inaczej „państwem ustaw”, oznacza taki sposób zorganizowania państwa, w którym ponad obywatelami, ponad władzą państwową stoi niewzruszony porządek prawny wyrażony w formie ustaw, o treści niepodlegającej wartościowaniu, np. z punktu widzenia moralnego, instrumentalnego. Istota takiego państwa sprowadza się do uznania prymatu ustawy, jako podstawowego aktu prawnego wyznaczającego obowiązki i uprawnienia obywateli oraz granice ingerencji organów państwowych, natomiast jaki jest zakres tej ingerencji, jaka szeroka jest sfera wolna od regulacji prawnej, nie ma żadnego znaczenia dla obowiązywania prawa. Praktyka polityczna wykazała, że w pewnych okolicznościach „państwo ustaw” może ulec takim wynaturzeniom, że obowiązujący w nim system prawny jest sprzeczny z elementarnymi normami moralnymi, jak miało to miejsce w reżimach totalitarnych. Legalność działania organów państwa na podstawie takiego prawa, ścisłe przestrzeganie jego litery mają niewiele wspólnego z pojęciem praworządności, które w odczuciu społecznym kojarzy się ze stanem dobrym, aprobowanym, pożądanym.

Koncepcja **materialnego** państwa prawnego respektując walor formalnego ujęcia praworządności, kładzie zasadniczy nacisk na określone **wymogi**, jakie powinna spełniać **treść** obowiązującego prawa. Za **podstawową** zasadę materialnego państwa prawnego uważa się

gwarantowanie przez państwo **praw i wolności obywatelskich** oraz ich instytucjonalne i proceduralne zabezpieczenie. Spór o „podstawowe” prawa i wolności ma długą tradycję, może się toczyć zarówno w płaszczyźnie filozoficznej jak i polityczno-prawnej. Jego przedstawienie choćby w najogólniejszym zarysie przekracza ramy niniejszego opracowania. Należy jednak wspomnieć o **dwóch** zasadniczych podejściach dotyczących genezy praw i swobód obywatelskich. Stanowisko wywodzące się z **koncepcji prawnonaturalnych** głosi, że prawa i wolności nie zależą od państwa i prawa, są one człowiekowi wrodzone, posiada je z samego faktu, że jest istotą ludzką. Prawo stanowione może je jedynie skonkretyzować, wyznaczyć ich zakres, lepiej czy gorzej zagwarantować ich realizację poprzez odpowiednie instytucje i mechanizmy prawne. Według **drugiego** stanowiska jednostce przysługują tylko takie prawa i wolności i w takim zakresie, jakie przyznaje jej obowiązujący system prawa. Oczywiście, jeżeli jednostka nie ma być ciężarem dla państwa, powinna korzystać z odpowiednio określonego kręgu praw i swobód. Jest to stanowisko charakterystyczne dla **koncepcji pozytywistycznych**, uznających prymat lub wyłączność prawa stanowionego nad innymi społecznymi systemami normatywnymi (np. moralnym, zwyczajowym) i negujących posiadanie przez człowieka praw naturalnych.

Współcześnie prawa i wolności obywatelskie traktowane są jako kategoria polityczno-prawna, niezależnie od uzasadnienia, chociaż dominuje stanowisko o ich pierwotnym i niezbywalnym charakterze.

Są one przedmiotem zainteresowania nie tylko prawa wewnętrznego poszczególnych państw ale również prawa międzynarodowego publicznego. Podstawową regulacją w tym zakresie są: Powszechna Deklaracja Praw Człowieka ONZ z 1948 roku oraz Międzynarodowe Pakty Praw Człowieka: Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych ONZ z 1966 r.

Dla obywateli danego państwa zasadnicze znaczenie ma konstytucyjne określenie praw i wolności obywatelskich. Obecnie w Polsce są one zawarte w nowej Konstytucji w rozdziale II zatytułowanym „Wolności, Prawa i Obowiązki Człowieka i Obywatela” oraz w innych ustawach, np. ustawie o prawie prasowym, o zgromadzeniach,

o partiach politycznych, o stowarzyszeniach, o gwarancjach wolności sumienia i wyznania. Są w nich określone podstawowe wolności i prawa: osobiste, polityczne, ekonomiczne, socjalne, kulturowe.

Przez **wolności** rozumie się możliwość czynienia przez człowieka wszystkiego, co nie szkodzi innym. Prawo ich nie tworzy, lecz jedynie wyznacza ich granice tak, aby zapewnić korzystanie z wolności wszystkim innym członkom społeczeństwa. Wolności nie wiążą się bezpośrednio z obowiązkiem innych podmiotów do czynnego zachowania. Mają one natomiast obowiązek powstrzymania się od wszelkich działań, które utrudniałyby lub przeszkadzały danej jednostce w swobodnym korzystaniu z przysługujących jej wolności. W razie ich naruszenia przysługuje jej prawo domagania się ochrony prawnej. Przykładem wolności osobistych jest, np. nietykalność i bezpieczeństwo osobiste, nietykalność mieszkania, wolność sumienia i wyznania, swoboda działalności gospodarczej.

Natomiast **prawa** obywatelskie są wyraźnie określone w przepisach obowiązującego prawa. Wynikającym z nich uprawnieniom odpowiada obowiązek określonego działania ze strony podmiotu zobowiązanego (organu państwa). Na przykład: prawem politycznym jest prawo wyborcze, prawo zgłaszania kandydatów na posłów, senatorów, prawo zrzeszania się.

Prawa społeczno-ekonomiczne sprowadzają się w głównej mierze do nałożenia na państwo obowiązku różnorodnych świadczeń na rzecz obywateli. Takimi prawami są np. prawo do minimalnej wysokości wynagrodzenia za pracę, prawo do bezpiecznych i higienicznych warunków pracy, prawo do zabezpieczenia społecznego w razie niezdolności do pracy ze względu na chorobę lub inwalidztwo oraz po osiągnięciu wieku emerytalnego.

Konstytucyjny zapis podstawowych praw i wolności obywatelskich nie tylko wyznacza status prawny jednostki w państwie i dopuszczalne granice ingerencji państwowej w sferę swobodnej aktywności obywateli. Zobowiązuje również państwo do ich ochrony oraz do podejmowania wszelkich działań, stwarzających warunki do rzeczywistego z nich korzystania.

Do takich warunków zalicza się przede wszystkim: demokrację polityczną, umożliwiającą faktyczny udział obywateli w życiu pu-

blicznym (np. prawo wyborcze, wolność słowa, prasy, stowarzyszeń, zgromadzeń), możliwość osiągnięcia wysokiego poziomu dobrobytu społecznego poprzez nieskrępowaną działalność gospodarczą w oparciu o różne formy własności, zwłaszcza prywatną, wysoki poziom kultury, świadomości politycznej, prawnej. Owe warunki nazywane są niekiedy **materialnymi** gwarancjami praworządności.

Do gwarancji **instytucjonalnych (formalnych)** umożliwiających obywatelom realizację określonych przez obowiązujące prawa uprawnień i wolności należą:

- gwarancje **ustrojowe** związane z organizacją i funkcjonowaniem demokratycznego państwa; przede wszystkim zasada suwerenności narodu, reprezentacji politycznej (przedstawicielstwa), podziału władz, niezawisłości sądów, przestrzegania praw przez wszystkie organy państwowe, zasada odpowiedzialności państwa za szkody wyrządzone obywatelom przez funkcjonariuszy państwowych, zasada samorządności terytorialnej;
- gwarancje dotyczące **sposobu tworzenia** prawa: działalność prawotwórcza na podstawie odpowiednich norm kompetencyjnych i zgodnie z określonymi prawnie procedurami, prymat konstytucji i ustaw nad pozostałymi aktami normatywnymi oraz istnienie sądowej kontroli zgodności prawotwórstwa z Konstytucją i ustawami (Trybunał Konstytucyjny), pierwszeństwo prawa wobec innych systemów normatywnych (np. moralnych, religijnych, zwyczajowych).

Wymieniane są tu również **formalne cechy systemu** prawa: niesprzeczność norm należących do systemu prawa, dostateczna ogólność norm (generalność i abstrakcyjność), jasność sformułowań tekstów prawnych, aby nie powodować daleko idących rozbieżności interpretacyjnych, obowiązek należytego ogłaszania aktów normatywnych, przestrzeganie zasady wstecznego niedziałania prawa, unikanie zbyt gwałtownych i radykalnych zmian regulacji prawnych.

- gwarancje **proceduralne** związane ze **stosowaniem** prawa: przestrzeganie przez organy stosujące prawo odpowiednich procedur, wieloinstancyjność postępowania, sądowa kontrola

stosowania prawa przez administrację rządową i samorządową, działalność Rzecznika Praw Obywatelskich w celu ochrony praw i wolności obywatelskich w razie ich zagrożenia ze strony państwa, prawo obywatela do wniesienia skargi konstytucyjnej. Zalicza się tu również **podstawowe zasady prawa**: niedziałanie prawa wstecz, ochrony praw nabytych (państwo bez szczególnej przyczyny nie może naruszać praw już uzyskanych przez obywateli) prawo do sądu, prawo do obrony, zasada domniemania niewinności,

Zasada państwa prawnego oraz związania władzy publicznej prawem stanowią naczelną zasadę ustrojową Rzeczypospolitej Polskiej. Artykuł 2 Konstytucji RP stanowi: „Rzeczpospolita Polska jest demokratycznym państwem prawnym, urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej”. Zasada związania władzy publicznej prawem została wyrażona w art. 7: „Organy władzy publicznej działają na podstawie i w granicach prawa”.

Jak już wspomniano, czym innym jest praworządność jako zasada ustrojowa, a czym innym jako stan faktyczny – rzeczywisty obraz przestrzegania prawa. Każde naruszenie norm prawnych przez organy państwowe jest zjawiskiem niepożądanym, nie sprzyja poczuciu pewności i bezpieczeństwa prawnego obywateli, osłabia autorytet państwa i prawa. Nie od razu jednak oznacza, że mamy do czynienia z państwem niepraworządnym, taka ocena uzależniona jest od tego, jakie normy są naruszane i jak często ma to miejsce.

W praktyce nie istnieją państwa, w których nie dochodziłoby do przekraczania norm prawnych przez jego organy. Nie jest to aż tak groźne dla stanu praworządności, jeżeli sprawnie działają mechanizmy kontroli przestrzegania prawa, a obywatele za pomocą odpowiednich instytucji prawnych i rozwiązań proceduralnych mogą skutecznie dochodzić swoich praw i wolności naruszonych przez niepraworządne działanie państwa.

Wybrana literatura

Bałaban A., Dubel L., Leszczyński L., *Zasady tworzenia prawa*, Lublin 1986.

Boć J. (red.), *Prawo administracyjne*, Wrocław 2000.

Borucka-Arctowa M., *O społecznym działaniu prawa*, Warszawa 1967.

Ehrlich S., *Wstęp do nauki o państwie i prawie*, Warszawa 1979.

Fuller L.L., *Anatomia prawa*, Lublin 1993.

Fuller L.L., *Moralność prawa*, Warszawa 1978.

Jabłońska-Bonca J., *Wstęp do nauk prawnych*, Poznań 1994.

Jamroz A. (red.), *Wstęp do nauk prawnych*, Białystok 1999.

Korybski A., Pieniążek A., *Wstęp do prawoznawstwa*, Lublin 2001.

Kowalski J., Lamentowicz W., Winczorek P., *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1986.

Kowalski J., *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 1984.

Lamentowicz W., *Państwo współczesne*, Warszawa 1993.

Lande W., *Studia z filozofii prawa*, Warszawa 1959.

Lang W., *Prawo i moralność*, Warszawa 1989.

Lang W., Wróblewski J., Zawadzki S., *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1986.

Leszczyński L., *Stosowanie generalnych klauzul*, Lublin 2001.

Małajny M.R., *Trzy teorie podzielonej władzy*, Warszawa 2001.

Wybrana literatura

- Morawski L., *Argumentacja, racjonalizm prawa i postępowanie dowodowe*, Toruń 1988.
- Nowacki J., Tobor Z., *Wstęp do prawoznawstwa*, Zakamycze 2000.
- Opałek K., Wróblewski J., *Zagadnienia teorii prawa*, Warszawa 1969.
- Ossowska M., *Podstawy nauki o moralności*, Warszawa 1963.
- Ossowska M., *Normy moralne. Próba systematyzacji*, Warszawa 1985.
- Pałeczki K., *Prawo, polityka, władza*, Warszawa 1988.
- Petrażycki L., *Wstęp do nauki prawa i moralności*, Warszawa 1959.
- Radwański Z., *Prawo cywilne – część ogólna*, Warszawa 1999.
- Redelbach A., *Wstęp do prawoznawstwa*, Toruń 2000.
- Redelbach A., Wronkowska S., Ziemiński Z., *Zarys teorii państwa i prawa*, Warszawa 1993.
- Rot H. (red.), *Demokratyczne państwo prawne (aksjologia, struktura, funkcje)*, Wrocław 1992.
- Rot H., Siarkiewicz S., *Zasady tworzenia prawa miejscowego*, Warszawa 1994.
- Seidler G. L., *O istocie i akceptacji władzy państwowej*, Lublin 1995.
- Seidler G. L., *Z zagadnień filozofii prawa*, Lublin 1984.
- Seidler G. L., Groszyk H., Malarczyk J., Pieniążek A., *Wstęp do nauki o państwie i prawie*, Lublin 2001.
- Stawecki T., Winczorek P., *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 1999.
- Such J., *Wstęp do metodologii ogólnej nauk*, Poznań 1969.
- Szreniawski J., *Wstęp do prawa administracyjnego*, Lublin 1992.

- Szyszkowska M., *Europejska filozofia prawa*, Warszawa 1995.
- Wronkowska S., Zieliński M., Ziemiński Z., *Zasady prawa, Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1974.
- Wróblewski J., *Rozumienie prawa i jego wykładnia*, Wrocław 1990.
- Wróblewski J., *Sądowe stosowanie prawa*, Warszawa 1988.
- Zieliński E., *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 1999.
- Ziemiński Z., *Etyczne problemy prawoznawstwa*, Warszawa 1972.
- Ziemiński Z., *Logika praktyczna dla prawników*, Warszawa 2001.
- Ziemiński Z., *Metodologia nauk prawnych*, Poznań 1972.
- Ziemiński Z., *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, Warszawa 1980.
- Ziemiński Z., *Wstęp do aksjologii dla prawników*, Warszawa 1990.
- Zirk-Sadowski M., *Wprowadzenie do filozofii prawa*, Zakamycze 2000